

Régi Magyar Könyvtár
Tanulmányok 4.

Klaniczay Tibor
Stílus, nemzet
és civilizáció

Balassi Kiadó

RÉGI MAGYAR KÖNYVTÁR

Tanulmányok 4.

Szerkeszti
KÓSZEGHY PÉTER

ISBN 963 506 404 7
ISSN 1216-6316

Klaniczay Tibor

STÍLUS, NEMZET
ÉS CIVILIZÁCIÓ

Balassi Kiadó
Budapest

A kötet megjelenését támogatta

A borítón
Callimachus Experiens epitáfiuma

Válogatta és szerkesztette
KLANICZAY GÁBOR
KŐSZEGHY PÉTER

Magy. ir. II. 4.
129 241

© Klaniczay Tibor örökösei, 2001

ELŐSZÓ

Immár egy évtizede nincs közöttünk a reneszánsz- és barokk-kutatás vezéregyénisége, közel fél évszázadon át a régi magyar irodalom kutatásának irányítója, Klaniczay Tibor, akinek Zrínyiről írt monográfiája, tanulmányai és tanulmánykötetei, egyetemi jegyzetei és szöveggyűjteményei, szerkesztései, szövegkiadásai meghatározó jelentőségűek voltak – s ma is azok.

E kötetek azonban eltűntek a könyvesboltok polcairól, s tünedeznek a könyvtárakéiról is. A hiány pótlására egyik legfontosabb tanulmánygyűjteménye, XVI–XVIII. századi irodalmunk kutatásának alpműve, a *Reneszánsz és barokk* 1997-ben Szegeden második kiadásban is elhagyta a sajtót. Remélhetőleg e próbálkozás nem marad egyedül, s újabb és újabb tanulmányválogatások követik. Bőven van miből szemelgetni, Klaniczay adatgazdag, felfedező, ugyanakkor szintetizálásra, iránykijelölésre is törekvő, rendkívül koncepciózus írásai az idő múltával sem avultak el.

Jelen kötet *nem* a fenti sorba illeszkedik, nem már megjelent, ám alig hozzáférhető kötet újrakiadása. Szerkesztői-összeállítói – Klaniczay Gábor és Kőszeghy Péter – eddig kötetben soha meg nem jelent írásokból válogattak, például Klaniczay Tibor idegen nyelven elhangzott, külföldi tudós közönség előtt tartott előadásai közül, vagy azokból a tanulmányokból, amelyek ha folyóiratok lapjain nyomdafestéket láttak is, de a szerzőnek kötetbe szerkeszteni őket már nem jutott ideje.

A témák Klaniczay Tibor legsajátabb, legeredetibb és legkedveltebb kutatási területei. A magyarországi irodalomtudósok közül az utóbbi fél évszázadban ő felelt elsőként a tudományzak egyetemes kihívásaira: stílus-, eszme-, befogadás- és hatástörténeti kutatásai átalakították, felfrissítették a honi irodalomtörténet-írás kánonját. Saját munkássága, valamint az általa szervezett és vezetett tudományos kutatómunka eredményeként a magyar reneszánsz-, manierizmus-, antitrinitarizmus-kutatás, az egyetemi és az akadémiai mozgalmak vizsgálata, az udvar kulturális szerepének feltárása szerves része lett a hasonló célú európai kutatási folyamatoknak. Mint

ahogy, hitvallása szerint, a magyar kultúra, művelődés, művészet is mindenkor szerves alkotóeleme volt annak a szélesebb kapcsolatrendszernek, amelyet keresztény európai kultúrának neveznek. Klaniczay egész irodalomtörténeti munkásságának hitelét ez a rendkívül megalapozott összehasonlító jellegű és szempontú tudásanyag és módszer adta, amellyel minden elfogultság nélkül volt képes mind a külföldi, mind a hazai termést szemlélni és értékelni.

Az itt olvasható, összehasonlító irodalomtudományi világtanulmányokon vagy történészkonferenciákon, vagy akár egyetemi közönség előtt elhangzott előadások (Róma, Brüsszel, Ottawa, Zágráb, Dubrovnik, Wolfenbüttel, Poitiers) legfőbb célja az volt, hogy mind Európa, mind a világ számára felfedezze és bemutassa az európai kultúrába ágyazódott régi magyar kultúra értékeit és eredményeit. A Sorbonne és a római La Sapienza hungarológus vendégtanáraként közel egy évtizedet külföldön dolgozva ismerte fel az ilyen előadások és írások égető szükségességét – látván, hogy az európai történelmet és összehasonlító irodalomtörténetet a magyar vonatkozások nélkül oktatják és írják meg a modern szintézisekben, hacsak a magyar tudóstársadalom nem siet idegen nyelvű publikációkkal a külhoni kutatók segítségére. Az interkulturális kapcsolatok, hatások és kölcsönhatások fontosságára már előadásainak címe is utal: *Mivel gazdagította a magyar irodalom az európai reneszánszt?*; *Humanizmus és reneszánsz a magyar irodalomban*; *A magyar reneszánsz – nemzeti kontextusban*; *A reformáció és a magyar művelődés*.

A kérdések megválaszolásához kettős tükröt használt. Jóllehet e tanulmányok jelentős hányada azzal a nem titkolt célkitűzéssel született, hogy a külső szakmai közönséget híven és elfogulatlanul tájékoztassa és meggyőzze a magyar hozzájárulás egyedi színeinek fontosságáról – soha nem feledkezett meg az ellentétes irányú, s természetesen jóval hatékonyabb és szerteágazóbb külföldi inspiráció gazdagító és megtermékenyítő hatásának hangsúlyozásáról sem.

Kötete tanulmányainak e kettős tükrében sejlik fel Klaniczay Tibor alkotói arcképe: a közvetítő tudós portréja, aki törekény lélekvesztőjén a két part között fáradhatatlanul hozza s viszi a tudást.

Jankovics József

RENEZÁNSZ, REFORMÁCIÓ
ÉS BAROKK –
NEMZETI KONTEXTUSBAN

IRODALOM ÉS NEMZETISÉG

A magyar irodalom egyike Európa azon nemzeti irodalmainak, melyek nyelvi elszigeteltségük folytán nehezen törnek utat a nemzetközi irodalmi tudatba, s kevésbé tárgyai a nemzetközi kutatásnak. Hozzá hasonló helyzetben vannak olyan irodalmak, mint az újgörög, az albán, a finn vagy a balti nemzeteké, melyek a magyarnál is kevesebb figyelemben részesülnek. Pedig a magyar etnikum a maga 14–15 milliós lélekszámával (beleértve a mai országhatárokon kívül élő magyarokat is) az európai népek nagyságrendjében a középső mezőnyben foglal helyet, a régebbi múltban, a középkorban pedig a magyar királyság Európa legnagyobb államainak egyike volt. Igaz, a középkori magyar állam többnemzetiségű volt, osztozva e tekintetben a legtöbb egykorú monarchia sorsában. De míg a középkorban szintén többnyelvű és több nemzetiségű Franciaországban például az évszázadok során egységes francia nemzeti állam jött létre, addig a régi Magyarországon a magyarral együtt élő népek és népcsoportok idővel külön nemzetekké, majd a legújabb korban önálló államokká lettek. Tekintettel pedig arra, hogy a magyarsággal szomszédos szláv népek, valamint a románok beletartoznak egy-egy nagy európai nyelvcsaládba, irodalmuk könnyebben hozzáférhető, a nemzetközi kutatás hálózatába és szervezetébe jobban beilleszthető. Igaz, a magyar sem rokontalan nyelv, de a finnugor nyelvcsalád többi népeitől több ezer évvel ezelőtt elszakadván, a magyar irodalom nem vizsgálható a finnugor stúdiumok keretében úgy, ahogy bármely szláv irodalom a nemzetközi szlavisztika keretében.

Mindezzel csupán jelezni akartam azokat a specifikumokat, melyek a magyar irodalom nemzetközi helye, illetve tudományos vizsgálata terén meghatározók. Ezek az adottságok ugyanakkor alkalmassá teszik a magyar irodalmat arra, hogy történeti útjának különlegességeiből olyan következtetéseket vonhassunk le, melyek szerény hozzájárulást nyújthatnak az *irodalom és nemzetiség* problémájának tisztázásához.

A nemzeti irodalom fogalmát a nemzeti irodalomtörténetek arra való igyekezetükben alakították ki, hogy megállapítsák azokat az

elveket, amelyek az íróknak, illetve irodalmi alkotásoknak az adott irodalomhoz való tartozását meghatározzák. Ennek során az egyes irodalmak tudósai saját irodalmuk létét, autonómiáját, önálló fejlődését, különleges sajátosságait igyekeztek igazolni. Ilyenkor a más nemzeti irodalmaktól leginkább megkülönböztető adottságokból indultak ki. Ez többnyire a nyelvi szempont: olasz nemzeti irodalomnak az olasz, lengyelnek a lengyel nyelvű irodalmat tekintették; de már az amerikai vagy brazil irodalom meghatározásakor a földrajzi szempont került előtérbe, hiszen így különböztetik meg magukat az angol, illetve portugál irodalomtól; sőt arra is van példa, ilyen az osztrák irodalom, amikor a több évszázados politikai különállás alapján vonhatók meg a nemzeti irodalom keretei. Világos ebből, hogy mind a nyelvi, mind a területi, mind a politikai (állami) adottságok fontosak egy nemzeti irodalom léte szempontjából, de önmagában egyik sem meghatározó.

A leggyakrabban hangoztatott nyelvi szempont természetesen mindig jogosult marad az irodalomtudományban, hiszen lehet általában angol, francia vagy spanyol nyelvű irodalomról beszélni, de ma már, amikor ezek a nyelvek világnyelvekké, internacionális nyelvekké váltak, semmiképpen sem tekinthetjük a nyelvi egységet egyúttal nemzeti egységnek is. Nyilvánvalóan több angol, s több spanyol nyelvű nemzeti irodalom létezik; s a gyarmati uralom alól a közelmúltban felszabadult nemzetek irodalma is sok esetben a volt gyarmatosítók nyelvén indult fejlődésnek, s ezen a nyelven fejezi ki a nép függetlenségi, nemzeti aspirációit. Az ilyen irodalmi alkotásokat, például Léopold Sédar Senghor műveit, nyilván nem lehet pusztán a nyelvi azonosság alapján a francia vagy angol nemzeti irodalom részének tekinteni.

A földrajzi, területi szempontot sem tarthatjuk döntő kritériumnak. Az Egyesült Államok irodalma sem csupán azáltal vált önálló, erős nemzeti irodalommá, mert más kontinensen fejlődött, mint az anyaország angol irodalma, hiszen ez esetben ahány szigetén a világnak angol nyelvű irodalmi alkotások születtek, ott mindenütt új, angol nyelvű nemzeti irodalmakról kellene beszélni. Másrészt a földrajzi elv alapján az amerikai és a kanadai angol irodalom egyetlen nemzeti irodalmat kellene hogy alkosson, hiszen területük szomszédos, nyelvük pedig azonos. Hogy pedig a politikai különállás, egység, az önálló állami lét nem feltétele egy nemzeti irodalom létrejöttének, az nem szorul különösebb bizonyításra. Az olasz és a német nemzeti irodalom már kialakult ezeknek az országoknak a politikai széttagoltsága idején is; s a lengyel irodalom sem szűnt meg virágozni az ország másfél évszázados szétszakítotttsága idején.

Valamely nemzeti irodalom tehát nem nyelvi, földrajzi-területi vagy politikai-állami tényezők mechanikus függvénye. A nemzeti iro-

dalmak bonyolult történeti képződmények, az irodalmak fejlődésében egy érett, fejlett fázist képviselnek. Valamely irodalom önmagában még nem nemzeti irodalom is egyúttal. Létezik provanszál irodalom, de nem született provanszál nemzeti irodalom, mert nem alakult ki egy olyan erős, belső kohézióval rendelkező nemzeti társadalom, mely annak hordozója lehetne. Csak egy fejlett nemzeti társadalomban fejlődhet ki a nemzetet átfogó irodalmi élet, külön nemzeti irodalmi tudat, a nemzeti tradíciók ápolására irányuló tudatos törekvés, és mindezek eredményeként egy specifikus nemzeti irodalmi értékrend. Ezért a nemzeti irodalom léte legfőbb feltételének a nemzetté fejlődött társadalmat tekintem, vagyis egy olyan összeforrott nagy közösséget, amely mint társadalmi organizmus elkülönül másoktól, s mely irodalmát is hol spontán, hol tudatosan a többi irodalmaktól elkülönülő intézménnyé fejlesztí.

Az így létrejött nemzeti irodalomnak külön karaktere van, a specifikumoknak egy olyan rendszere, összessége, mely megkülönbözteti más irodalmaktól, s amelyet a romantika korában szerettek valamilyen örök, nemzeti géniusszal, változatlan ősi nemzeti lélekkel magyarázni. Az ilyen romantikus-nacionalista mítoszok természetesen nem fogadhatók el tudományos magyarázatként, hiszen az egyes irodalmak izlésbeli, tematikus, élményvilágbeli, érzelmi stb. specifikumai az idők folyamán változnak, átalakulnak, módosulnak, noha megmarad folytonosságuk, s hosszú ideig tartalmaznak állandó elemeket is. Az irodalmak megkülönböztető nemzeti jellegzetességeit földrajzi, éghajlati, etnikai, nyelvi, történelmi, társadalmi mozzanatok együttes hatása alakítja ki és módosítja folytonosan. E tényezők szerepe azonban nem egyenlő mértékű és intenzitású. A táji adottságok szerepe a civilizált embernek a természettől való eltávolodásával párhuzamosan csökken; a jelentősebb etnikai és nyelvi tényezők pedig a történelem folyamán nagymértékben átalakulnak, keverednek, elágaznak vagy összeolvadnak. Az irodalom nemzeti karaktere szempontjából leginkább meghatározónak ezért a történelmi és társadalmi tényezőket tekinthetjük. Elsősorban az adott nemzet történelmének sajátos útja alakít ki megkülönböztető vonásokat az egyes irodalmakban, mert vannak azonos nyelvet beszélő, vannak hasonló földrajzi, természeti viszonyok között élő nemzetek, de teljesen azonos társadalmi struktúrájú, s egyazon történelmet végigjárt nemzetek nincsenek.

A nemzeti irodalom tehát valamely fejlett nemzeti társadalom igényeit kielégítő, s e társadalom életét, viszonyait tükröző és kifejező, más irodalmaktól megkülönböztető jegyekkel bíró irodalom. Olyan organizmus, melynek az irodalom általános fejlődésétől bizonyos fokig eltérő egyedi mozgástörvényei, saját tradíciói vannak, s amely külön irodalmi tudatot és belső értékrendet is kialakít.¹ Az egyes

irodalmak az érettségnek és fejlettségnek erre a fokára különböző időben érkeznek el. A nyugat-európai irodalmakban ez általában a reneszánsz kora volt, a német és olasz nyelvterülettől keletre viszont erre csak a XVIII. század végén, illetve a XIX. század elején, a felvilágosodás és a romantika jegyében került sor. A fejlettség, nem pedig az érték különbségéről van szó. Az egyes irodalmak a nemzetivé szerveződés előtti időszakban is páratlan értékeket tudnak felmutatni, gondoljunk csak a nyugat-európai irodalmak középkori alkotásaira. Ugyanígy több kelet-európai irodalom, köztük a magyar is, büszkélkedhet kiemelkedő írókkal, alkotásokkal a reneszánsz vagy a barokk korából. Az egyes nemzeti irodalmak története ezért nem korlátozódhat csak a nemzeti fejlettséget elért időszakra, hanem éppoly figyelemmel kell hogy vizsgálják az ezt megelőző korszakokat is. Az egyes nemzeti irodalomtörténetek tárgyának, anyagának kijelölésekor azonban nem járhatunk el egyformán a nemzeti és a nemzetit megelőző korszakok esetében.

Mely írók, mely művek tartoznak bele egy-egy irodalom kereteibe? Mit kell tartalmaznia az egyes nemzetek irodalomtörténeteinek? Ezekre a kérdésekre könnyű felelni, ha egy író öntudatosan vallja valamelyik nemzethez, illetve nemzeti irodalomhoz való tartozását, és azt műveiben kifejezésre is juttatja. Erre azonban egyértelműen csak a megszilárdult, kifejlett nemzeti társadalmakban kerül sor, vagyis az irodalom fejlődésének már egyértelműen nemzeti fázisában. Bár itt sem árt az óvatosság. Például Franz Kafka végső fokon talán osztrák írónak tekinthető, de nem maradhat ki egy német irodalomtörténetből sem, sőt a cseh irodalomtörténetekben sem szabadna hallgatással mellőzni Kafka s általában a prágai német írók munkásságát.

A nemzeti irodalom végleges kialakulását megelőző korszakokban, vagyis a középkorban, illetve Közép- és Kelet-Európában egészen a XVIII. század végéig már sokkal nehezebb a kérdés eldöntése. Az esetek nagyobb részében persze ekkor sem kérdéses az írók nemzeti, illetve irodalomtörténeti hovatartozása. Nem szorul megokolásra, hogy Kochanowski lengyel, Pázmány magyar, Gundulić horvát író. Ha azonban általános elvet, a valamelyik irodalomba való kizárólagos besorolás döntő kritériumát, vagyis a vitás kérdéseket eldöntő szempontot keressük, akkor kiderül, hogy ilyet nem találunk. Hiszen sem a művek nyelvét, sem az írók etnikai származását, sem a működésük színteréül szolgáló államterületet, sem pedig írói munkásságuk szellemi, kulturális környezetét nem tekinthetjük egyedüli és perdöntő tényezőnek.

Míg a nemzetivé válás befejeződésétől kezdve a társadalom irodalmi produktuma szinte kizárólagosan nemzeti nyelvű, addig ezt megelőzően ez távolról sincs így. Az egyes népek középkori irodalmá-

nak a történetét lehetetlen úgy megírni, hogy abban ne kapjanak helyet a latin nyelvű alkotások. A nemzeti irodalom formálódásában ugyanis a latin nyelvű művek gyakran semmivel sem kisebb szerepet töltenek be, mint az anyanyelvűek. Mert igaz ugyan, hogy a kezdetben botladozó anyanyelvű írásbeliség fejlődik idővel olyan színvonalra, hogy egy nemzeti irodalom egyedüli kifejező eszközévé váljék, de másrészt a nemzeti eszmék, a nemzeti öntudat első jelentkezései gyakran az illető ország latin nyelvű irodalmában tűnnek fel legkorábban. A középkorban és részben a reneszánsz korban – Kelet-Európában pedig a barokk egész periódusában is – latin nyelvű és anyanyelvű irodalom együttesen elégítették ki a társadalom szükségleteit. Egy nemzet irodalomtörténetének keretei szempontjából pedig ezt kell döntőnek tekintenünk.

A magyar irodalom történetét ezért nem lehet az 1200 körül keletkezett, legkorábbi ránk maradt magyar nyelvű szövegemlékkel kezdeni, minthogy a XI–XII. században egymás után keletkeztek már latin nyelven legendák, himnuszok a magyar szent királyokról, illetve történelmi művek a magyarok tetteiről. Ezeket a latin írásokat az uralkodóház, illetve a korai feudális magyar társadalom és az egyház igényei hívták életre: jelentőségük az egyetemes középkori latin irodalom szempontjából elenyésző, a magyar irodalom kialakulása szempontjából viszont annál fontosabb. Miként a nyugati kereszténységhez tartozó valamennyi irodalomnál a latin műveknek, úgy több szláv irodalom és a román esetében az óegyházi szláv nyelvű munkáknak volt hasonlóan fontos szerepük a nemzeti irodalom előtörténetében.

Az internacionális, holt nyelveken írt irodalmi alkotások azonban nem köthetők mindig és kizárólag egyik vagy másik nép irodalmához. Hiszen ezeknek a nyelveknek az volt a funkciójuk, hogy az írók rajtuk keresztül több néphez szólhassanak, több ország egyházi, művelődési igényeit szolgálják, vagy pedig soknemzetiségű országok politikai, állami szükségleteinek tegyenek eleget. Éppen ezért semmi különös sincs abban, ha ugyanaz az író, ugyanaz a mű több nép irodalomtörténetében egyaránt szerepel. Ha a régi századok írói sok esetben nem különültek el nemzetileg, akkor történetietlen hamisítás ezt utólag keresztülvinni az irodalomtörténetekben.

Igen tanulságos ilyen szempontból a régi Magyarország latin irodalmának a kérdése. Ez az irodalom nem köthető egyszerűen és egyedül az államalkotó és akkor többséget képező magyar etnikumhoz. Ez Magyarország többnyelvű társadalmának az egységesen latin nyelvű irodalma volt. S ebben a társadalomban, mint általában a polgári nemzetek létrejötte előtt, a rendi, politikai, állami, egyházi keretek erősebb társadalomformáló tényezők voltak, mint az etnikai és nyelvi adottságok, így a középkorban Magyarországon tevékenykedő írók,

akár magyarok voltak, akár más nemzetiséghez tartoztak, nem nemzeti, hanem állami, nemesi, illetve egyházi keretek között dolgoztak, s gondolkodásukat is ez utóbbiak határozták meg. Sőt nemcsak az itt élő népek fiai, de egyes külföldről jött német, olasz vagy más írók is szervesen beilleszkedtek ennek a magyarországi irodalomnak a kereteibe. A középkor folyamán árnyalatnyi különbséget sem fedezhetünk fel „nemzeti” szempontból egy magyar születésű krónikás, egy az Árpád-házi királyok szolgálatában álló német hagiográfiai író, a Hunyadiak valamelyik horvát humanistája, vagy Mátyás egyik olasz történetírójának felfogása között. Ugyanis egyik sem nemzetét vagy népét képviseli, hanem egy feudális állam, illetve a dinasztia szolgálatában áll, s egy ennek megfelelő állampatriotizmusnak ad hangot. Ha pedig az illető író magas egyházi vagy állami funkciót tölt be, vagyis tagja az uralkodó rétegnek, akkor nemzetiségre való tekintet nélkül magáénak vallja annak nemesi ideológiáját. Jó példa erre Janus Pannonius, akit a magyar és a horvát irodalomtörténet egyaránt a magáénak tart.

E nagy humanista költő Magyarország déli, horvátok lakta részén született, nagybátyjának, Vitéz János váradi püspöknek, az ország egyik vezető politikusának a segítségével tizenkét évig Itáliában végzte tanulmányait, ahol mestere, Guarino da Verona szerint „erkölcsiben olasz” lett, majd hazatérve, mint pécsi püspök és Mátyás király alkancellárja, Magyarország első nagy költője lett. Pannoniusnak nevezte magát, nem látva különbséget az egykori római provinciának a Drávától északra és délre elterülő része között, s írni nem írt sem magyarul, sem horvátul. Mikor egyik epigrammájában békéért könyörög Marshoz a pannonok számára: „Jam parce fessis, quaeso, Pannoniis Páter!” – akkor a *hazája* népére gondolt, tekintet nélkül arra, hogy magyarul vagy horvátul beszéltek-e.² Nem áll ezzel ellentétben, hogy *De inundatione* című versében a hunok közé tartozónak nevezi magát.³ A hunok és a magyarok azonosságáról szóló középkori fikció ugyanis a magyar állam uralkodó osztályának, nem pedig a magyar népnek a történetkoncepciója volt. Egy nemesi, nem pedig nemzeti tudatról volt szó, s ezért míg a magyar paraszt nem számított hunnak, a nem magyar nemzetiségű báró éppúgy hunnak tekintette magát, mint magyar osztályostársra. S bár kétségtelen, hogy a nagyhatalmi gőgöt kifejező hun öntudat erős idegenellenességgel párosult, a magyarországi nemzetiségek, illetve a magyarokkal államszövetségben élő horvátok, pontosabban a közülük kikerült urak és nemesek sohasem számítottak a hun eredetével kérkedő magyar nemesség számára idegennek. Corvin Mátyás idejében már egyenesen állami, dinasztikus ideológiává fejlődött a magyar államnak Attila országa örököseként való felfogása, s ezért magát Mátyást, akinek apai nagyapja egyébként román volt, a „secundus Attila” epi-

tetonnal tisztelték meg. Mi sem természetesebb tehát, mint hogy a pannóniai horvát származású, a magyar királyság vezető rétegébe emelkedett, s Mátyás közvetlen munkatársai közé tartozó Janus magát is a hunok közé számította.

El lehetne ezek után dönteni, hogy Janus Pannonius melyik irodalom kizárólagos része? Munkássága azon túl, hogy megtisztelő hely illeti meg az újlatin irodalom történetében, nyilván beletartozik mind a magyar, mind a horvát irodalom történetébe, sőt munkásságának nagyobb része az itáliai humanizmus történetébe is. S ugyanez vonatkozik a magyarországi latin irodalom legtöbb képviselőjére. A fő művét Magyarországon megalkotó Antonio Bonfini olasz humanista író, de nem hiányozhat a magyar irodalom történetéből sem. Nemcsak azért, mert mint magyar nemes halt meg, hanem elsősorban azért, mert Mátyás megbízásából írt magyar története az egész későbbi magyar nemzeti történetírás alapja lett. Arra is van példa, hogy valaki először az egyik, később egy másik haza fiának nevezi magát, mint a félig horvát, félig olasz családból származó, de Budán magyar-nak született Dudith András. Midőn magyar püspöki méltóságával szakítva megnősült és Lengyelországba költözött, így írt egyik versében:

Sarmatiam patriae antetulit charisque propinquis
Dudithus, Hunnorum forti de sanguine cretus
Virtutes gentis libertatemque sequutus.
Quare vale, o dulcis patria Hungariae, haec mihi nunc est
Haec patria...⁴

Nyilvánvaló, hogy helye van mind a magyar, mind a lengyel humanizmus történetében. S a XVIII. századi Magyarország legnagyobb tudósa, a félig szlovák, félig magyar származású Bél Mátyás, aki élete nagy részében mint pozsonyi *német* lelkész működött, és aki egyforma buzgalommal kutatta a magyar és szlovák nyelv kérdéseit, s igyekezett feltárni mindkét „hazai” nép múltját és eredetét, vajon tekinthető-e kizárólag szlovák, vagy kizárólag magyar írónak?⁵

A régebbi magyar irodalomtörténet-írás történetietlenül járt el, amidőn a magyarországi latin irodalmat csupán a magyar irodalomhoz tartozónak tekintette. De ugyanígy tévesek és elhibázottak azok a törekvések is, melyek el akarják vitatni annak jogosultságát, hogy a fenti írókat és a hozzájuk hasonlókat a magyar irodalomtörténet is részének tekintse. Ami a maga korában nem különült el nemzeti szempontból, azt az utókornak nincs joga egyik vagy másik nép kizárólagos nemzeti tulajdonává minősíteni. A magyarországi latin irodalom közös produktuma a régi Magyarországon élt népeknek, kö-

zös elődje, kulturális öröksége az egykori állam területén sarjadó későbbi nemzeti irodalmaknak.

Mindez nem korlátozódik csupán a latin irodalomra, gyakran ugyanis az anyanyelven dolgozó régi írók nemzeti elkülönítése sem lehetséges egyértelműen. A soknemzetiségű régi Magyarország erre is számos példát szolgáltat. Az erdélyi Heltai Gáspár élete végéig öntudatos szásznak vallotta magát, magyarul is csak későn, körülbelül negyvenéves korában tanult meg, műveivel mégis a XVI. századi magyar nyelvű próza mestere lett. A XVII. század derekán élő Beniczky Péter egyaránt verselt magyarul és szlovákul. XVII–XVIII. századi kéziratos énekeskönyvekben pedig magyar, latin, szlovák, német, román énekek gyakran tarka összevisszaságban jelennek meg, annak jeléül, hogy ugyanabban a közösségben különféle nyelveken énekeltek. Az erdélyi szász, illetve magyar reformáció sodrában születtek meg az első román nyelvű nyomtatott könyvek, az ellenreformáció sikeréért munkálkodó szlovák születésű Szőlősy Benedek pedig egy időben rendezte sajtó alá a magyar és a szlovák katolikus egyházi énekeket, mindkét kötetnek az azonos *Cantus Catholici* címet adva. A cseh szabadság mártírjának, a fehérhegyi csata után kivégzett orvos és filozófus, Ján Jesenskýnek szlovák volt az anyanyelve, Csehországban élt és működött, de „nobilis Hungarus”-nak nevezte magát. Másrészt viszont a XVII. századi, erdélyi Kájoni János Ferenc-rendi író és zeneszerző „valachus”-nak, vagyis romának írta magát, de műveit kizárólag magyarul vagy latinul írta.

Kuriózumként megemlítem, hogy a nyelvek és irodalmak e magyarországi Babelében a török költészet is szóhoz jut. A mohácsi csatában fogságba esett, s azután törökké lett Somlyai Balázs, Murad bég néven később a szultán tolmácsa, írt egy mohamedán vallásos verset, mégpedig három változatban: magyarul, latinul és törökül. Ráadásul mindhárom, tartalmilag azonos szöveget leírta kódexébe latin betűkkel és arab betűkkel is. A XVI. század végéről származó ún. *Palatics-kódex* ismeretlen összeírója pedig számos török vers mellett több német és magyar, valamint egy horvát nyelvű költeményt is leírt arab írással kéziratába. A magyar versek egy része kétségkívül török szerző alkotása, egyikük egy török-magyar makaróni szerzemény.⁶

Az írók nemzeti hovatartozása szempontjából a legtanulságosabb azonban a két Zrínyi fivér esete. Az idősebb, Miklós, a barokk korszak legkiválóbb magyar költőjének alkotásának, a *Szigeti veszedelem* című eposznak az írója, öccse, Péter viszont horvát költő, bátyja művének horvátra való átdolgozója. A hagyományos horvát felfogás szerint mindketten horvátok voltak, csak Miklós sajnálatos módon magyarul írta műveit; a magyar nacionalista történetírás viszont mindkettőt magyarként szerepeltette, s fejcsóválva regisztrálta, hogy Péterből még-

is horvát író lett. Mindkét álláspont mellett lehetett tényeket felsorakoztatni, persze a nemzeti apologetika szemszögéből önkényesen kiválasztott tényeket. Ha azonban a valóságos történeti összefüggéseket tartjuk szem előtt, kiderül, hogy a kérdés ilyen felvetésének nincs semmi értelme és jogosultsága.

A horvát Zrínyi család a XVI. század közepétől kezdve kétnyelvűvé vált, miután a család a török előnyomulás következtében északabbra fekvő, részben magyar etnikumú területen szerzett birtokokat. Ez nem egyedülálló jelenség, hiszen a XVI. század vége óta valóságos népvándorlás indult meg a fenyegetett délről északra: a horvát és a délvidéki magyar nagybirtokosok, nemesek, sőt jobbagyok is nagy számban húzódtak a török elől védettebb vidékekre. A horvát arisztokrácia egy része teljesen összekeveredett ekkor a magyar főnemesiséggel; a Zrínyiekhez hasonlóan magyar családokkal házasodtak össze, kétnyelvűekké váltak például a Draskovichok is, akik közül többen magyar nyelven folytattak irodalmi munkásságot. Ugyanígy vált kétnyelvűvé számos magyar főúri család, amely a XVI. század folyamán Észak-Magyarország szlovák lakta részén szerzett új birtokokat. Megjegyzem, hogy ez utóbbiak közé tartozott a Balassi család is, mely a legnagyobb magyar nyelvű reneszánsz lírikust adta. Balassi Bálint ugyan magyarul írta műveit, de jól tudott szlovákul, s költeményeinek tanúsága szerint bőven merített ihletet nemcsak a latin humanista és az olasz petrarkista költészetből, de valamenyny körülotte élő nép énekeiből, így a németből, horvátból, lengyelből, románból, sőt a törökből is. Viszátérve azonban a Zrínyiek nyelvhasználatára, abból kell kiindulnunk, hogy azt nem elvi álláspont vagy nemzeti öntudat határozta meg, hanem a célszerűség, vagyis a környezet nyelve, s főképpen a birtokok fekvése.

Hogy a két Zrínyi fivérnek mi volt az anyanyelve, azt nem tudjuk. De minden bizonnyal kora gyermekkorukban jól beszélték már mindkét nyelvet. Tanuló korukból fennmaradt egy közös magyar nyelvű levelük Batthyány Ádámhoz, melynek első felét Miklós, a második felét Péter írta. Tökéletes magyarsággal írtak mindketten, sőt a tizenkét éves Péter, a későbbi horvát író magyarsága még zamatosabb is, mint egy évvel idősebb bátyjé.⁷ Horvát levelet ugyan nem ismerünk tőlük ebből az időből, de horvát rokonaikkal feltehetően horvátul leveleztek. Hogy később az egyik főként a magyar, a másik többnyire a horvát nyelvet használta szóban és írásban, azt nem eredendő hajlam vagy szimpátia döntötte el, hanem egyszerűen az a tény, hogy az örökség felosztásakor Miklós kapta a család északi, magyarországi, Péter pedig a délen fekvő, a horvát tenger melléki birtokokat.

Zrínyi Miklós magyar író lett tehát, de végül is milyen nemzeti-ségű? A válasz egyszerű: magyar is, horvát is, s mindkettőre büszke volt. Csak a múlt századi nacionalizmus látta ezt összeférhetetlen-

nek, ő nem. Mikor *Török áfium* című munkájában egy új állandó hadsereg felállítását sürgette Magyarországon, egész természetességgel írta: „mindnyájunknak kell, akik magyarok, horvátok vagyunk ebben concurrálnunk”.⁸ Egy horvát politikai ellenfele – nagy valószínűséggel a magyar Erdődy család egyik elhorvátosodott tagja – egyszer nem igazi horvátnak titulálta őt, amire egyik levelében öntudatosan jelentette ki, hogy „nem utolsó horvát vagyok, ráadásul Zrínyi”.⁹ Ezt a mondatát gyakran idézik a horvát történészek, mondván, hogy igaz, hogy magyar író volt, de horvát nemzetiségűnek vallotta magát. A magyarok ugyanakkor számos kijelentését idézhették, melyben magyarságát hangoztatja, s az előbb említett *Török áfium* című munkája elé is ezt írta mottónak: „Ne bánts a magyart!” Világos ebből, hogy ő érzelmileg egyformán elkötelezte magát mindkét, egymással államközösségben élő néppel.

Erről tanúskodik költői remekműve, a *Szigeti veszedelem* is. Eposza a magyarok és horvátok közös harcáról szól a török ellen. A mű forrásai között magyar történelmi és irodalmi munkákat és horvát népi énekeket egyaránt találunk, a mű genezisében tehát mindkét irodalomnak része volt. Hogy a mű magyar nyelven született meg, az nyilván abból következett, hogy a két testvér közül a magyarul író Miklós volt a nagyobb költő. Ha úgy alakult volna életük sora, hogy az idősebb testvér kerül a tengermellékre és Péter a magyar nyelvterületre, akkor a *Szigeti veszedelem* talán horvátul született volna meg, s Péter volna a magyar változat szerzője. Ez persze már csak játékos kombináció, de jól jellemzi a kérdés lényegét.

Lör A magyar és a környező népek irodalmának ez a szimbiózisa egészen a XIX. század elejéig eltartott. Az ország központja, a még két külön várost alkotó Buda és Pest nemcsak a magyar írók, hanem az immár nemzeti öntudatra ébredő többi magyarországi nép vezető irodalmárainak is a találkozóhelye volt. A XIX. század tízes–húszas éveiben a pesti magyar irodalmi élet egyik központja a szerb Vitkovics Mihály szalonja volt. Őt mint szerb és mint magyar nyelvű költőt egyaránt nagyra becsülték, s magyar pályatársai tőle tanulták a „serbus manir”-nak (maniera serba) nevezett versformát, mely ettől kezdve a magyar költői technikát is gazdagította. A pesti szlovák lutheránus egyházközség lelkésze volt évtizedeken át a szlovák irodalom még cseh nyelven író klasszikusa, Ján Kollár, aki fő műveit itt írta. Hasonlóképpen gyakran tartózkodtak itt, s a pesti egyetem nyomdájában adták ki műveiket a román nemzeti ébredés irodalmi úttörői, Gheorghe Șincai és Samuil Micu-Klein. Bár mindezek az írók ekkor már nem egy soknemzetiségű ország közös irodalmát akarták művelni, hanem az elkülönülő nemzeti irodalmak úttörői voltak, egymást segítve, olykor vitatkozva bár, de törekvéseik jogosultságát kölcsönösen elismerve munkálkodtak.

Csupán felvillantani próbáltam a fentiekben néhány tényt és adatot annak illusztrálására, hogy a magyar irodalom ugyan nyelvileg elszigetelt, sorsa történetileg azonban hosszú évszázadokon át összefonódott a környező szláv népeknek és a románoknak az irodalmával. S természetesen a németével is, hiszen Magyarországon mindig élt német nemzetiség, és az Ausztriával való közösség – minden politikai konfrontáció ellenére is – állandó kapcsolatot teremtett a magyar és a német irodalmi tevékenység között. Németek váltak magyar írókká, mint Heltai Gáspár esetében láthatjuk, de magyarok is írtak németül, mint például Pyrker János egri érsek, aki magyarnak született, de németül írta magyar tárgyú műveit. Igaz, a XIX. század húszas–harmincas éveiben neki már el kellett szenvednie a bontakozó magyar nacionalizmus oldaláról jövő támadásokat.

A nemzeti irodalom kérdéséről megállapíthatjuk ezek után, hogy sokkal bonyolultabb, mint ahogy az első pillanatban látszik, s ez különösen vonatkozik Közép-Európára, ahol a népek s irodalmaik története annyira összefonódott egymással. De az is kiderül a fentiekből, mennyire sajnálatos, hogy a tudományos kutatás az irodalmak vizsgálata terén egyoldalúan, s szinte kizárólagosan a nyelvi szempontot helyezi előtérbe, s ha össze próbál kapcsolni irodalmakat és azok rokonságát, párhuzamait keresi, akkor elsősorban a nyelvrokonság tényéből indul ki. Pedig a történeti közösség, az évszázados együttélés legalább annyira meghatározó az irodalmak kapcsolataiban, átfedéseiben, mint a nyelvrokonság. Különösen vonatkozik ez a nemzetté válást megelőző korszakokra, amely pedig a közép- és kelet-európai népek esetében történelmük messze nagyobb részét jelenti.

Előadásom elején utaltam arra, hogy a magyar irodalom – nyelvi elszigeteltsége folytán – nehezen integrálódik a világirodalomba. Ezt most árnyaltabban is megfogalmazhatjuk. Legalábbis a közép-európai népek irodalmában a magyarnak ez az elszigeteltsége egészen a XIX. századig nem létezett. Csupán az utolsó 150–200 évben, alkotásokban, valódi értékekben leggazdagabb időszakokban különültek el élesen egymástól e térség irodalmi. De ekkor sem annyira, mint ahogyan azt a nacionalista szellemű irodalomtörténetek beállítják. Nemcsak azért, mert a hasonló történeti körülmény és sors akaratlanul is rokon jelenségeket fejlesztett ki a magyar, szerb, román, szlovák stb. irodalmakban, de azért is, mert e népek együttélése változatlanul fennmaradt, s az immár elkülönült nemzeti irodalmak kölcsönhatása is állandó maradt. 1918-ig a történeti magyar állam területén együtt élt tízmillió magyar és tízmillió német, szlovák, ukrán, román, szerb, s bár irodalmi szervezeteik elkülönültek, és egymás nyelveinek ismerete jelentékenyen csökkent a múlthoz viszonyítva, mégis jelen voltak a kölcsönhatások, fordították egymás mű-

veit, sőt még a kétnyelvű irodalmi tevékenységre is van példa: a legnagyobb szlovák nemzeti költő, Hviezdoslav magyarul is írt verseket. 1918, illetve a trianoni béke óta pedig a Csehszlovákiában, Romániában és Jugoszláviában élő több mint hárommillió magyar él kisebbségként együtt más népekkel, kifejelesztve lassan a magyar irodalom hagyományain alapuló, de a többségi népek irodalmával szoros kapcsolatot tartó, s lassan sajátos jegyeket felmutató irodalmait.

A magyar irodalom és közvetlen környezete összetartozásának bemutatásával az volt a célom, hogy ráirányítsam a figyelmet a magyar irodalom tanulmányozásának egy eddig elhanyagolt aspektusára. Ha arról van szó, hogy miért érdeke egy ország tudományosságának egy szerényebb volumenű irodalommal való foglalkozás, akkor rendszerint két szempontot szoktak hangsúlyozni. Egyrészt értékeit, másrészt pedig hogy a két irodalom kapcsolatainak a feltárásával az illető ország irodalomkutatása számára is szolgáltathat hasznos adalékokat. Hogy ez az utóbbi kutatási terület az évezredes kulturális érintkezés következtében, éppen olasz–magyar vonatkozásban mennyire gyümölcsöző, azt nem kell külön aláhúzni. De ezekhez az aspektusokhoz szeretném most kapcsolni harmadikként a magyar irodalomnak a többi közép-európai irodalom tanulmányozása szempontjából való fontosságát, sőt – merem mondani – sok esetben nélkülözhetetlenségét. Az itáliai hungarológusokat most vendégül látó római egyetemen, ahol a magyar tanszéknek az Istituto di Filologia slava ad otthont (melynek vendégszeretetét éveken át nekem is alkalmam volt élvezni), ennek a körülménynek a kiemelése, azt hiszem, különösen időszerű. Hiszen ebben a keretben a hungarológiai stúdióknak új távlatai nyílhatnak meg, s jelentős hozzájárulások várhatók ezáltal nemcsak a magyar irodalom, hanem egy nagyobb, s Itália számára nem közömbös európai zóna irodalmainak jobb ismeretéhez is.

(Róma, 1985)

JEGYZETEK

- 1 L. Tibor KLANICZAY, *Que faut-il entendre par littérature nationale?*, In *Actes du IVe Congrès de l'Association Internationale de Littérature Comparée. Fribourg 1964*, The Hague, Mouton, 1966, 187–194.
- 2 JANI PANNONII, *Opera Latine et Hungarice*, szerk. Sándor V. KOVÁCS, Bp., Tankönyvkiadó, 1972, 246.
- 3 Uo., 347.
- 4 Pierre COSTIL, *André Dudith, humaniste hongrois*, Paris, Les Belles Lettres, 1935, 324.
- 5 Bél Mátyás nézeteinek szemléltetéséhez érdemes a német nyelvtanához írt bevezetőjének első mondatait idézni: „Pertinet illud ad gentis Hunga-

ricae decus, quod ea linguis pluribus, tamquam vernaculis, uti consuevit. Praeter Hungaricam enim ad Latinam, quae hic vulgo etiam familiaris est, Slavicam, et in primis Germanicam, antiquis iam temporibus, civitate donavit" (Matthiae BELII *Institutiones linguae Germanicae*, Leutschoviae, 1718, 5). TARNAI Andor, *Bél Mátyás és a magyar nyelv- és irodalomtudomány*, It, LXVI(1984), 817–831.

- 6 HORVÁTH Iván, *Egy kiaknázatlan műfaj történeti forráscsoport: XVI. századi kéziratok versgyűjtemények*, ItK, LXXXVII(1983), 80–81.
- 7 *A két Zrínyi Miklós körmeneti levelei*, szerk. IVÁNYI Béla, Bp., 1943, 57–59.
- 8 ZRÍNYI Miklós *Összes művei*, szerk. CSAPODI Csaba–KLANICZAY Tibor, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1958, I, 670.
- 9 Uo., II, 522–523.

HUMANIZMUS ÉS RENESZÁNSZ A MAGYAR IRODALOMBAN

A magyar irodalom történetében a reneszánsz korszaka különleges fontosságú. A magyar kulturális és irodalmi élet ekkor kapcsolódott be szorosabban az európai kultúra vérkeringésébe, ez a korszak adta a magyar irodalomnak az első igazi nagy költőket, s ekkor vált uralkodóvá a latinnal szemben a nemzeti nyelv az irodalomban. Ez a korszak ugyanakkor a magyar történelem egyik legviharosabb időszaka, amikor a magyar nemzet élethalálharcát vívta a török hódítókkal. A magyar nép egy ideig sikeresen ellenállt, s a XV. század második fele, Corvin Mátyás király uralkodásának az ideje, a magyar történelem egyik legfényesebb korszaka lett. 1526-ban, a mohácsi csatában az ország azonban katasztrofális vereséget szenvedett, s az addig hatalmas középkori magyar állam összeomlott, az ország három részre szakadt. A török néhány évtized alatt elfoglalta az ország középső részét a fővárossal együtt; az északnyugati rész a Habsburg-birodalom védelme alá kényszerült; a keleti részen pedig – a török hatalom árnyékában – létrejött az erdélyi fejedelemség. A három részre szakadt ország állandó hadszíntérré vált, emberben és anyagi javakban mérhetetlen pusztulás lett a sorsa. A magyar reneszánsz így részint az ország történelmének legragyogóbb, részint pedig a letragikusabb idejére esett; valósággal két külön szakaszra oszlott. Mégis, a humanizmus és a reneszánsz irodalma egységes folyamatot alkot Magyarországon, s ennek az irodalomnak nem csekély része volt abban, hogy a nagy történelmi katasztrófa ellenére is fennmaradt, sőt továbbfejlődött a magyar kultúra.

A humanizmus és reneszánsz Magyarországon a XV. század közepe táján kezdődött. Igen korai időpont ez, hiszen szülőhazáját, Itáliát nem számítva, Európa többi országaiban a reneszánsz kezdeteiről csak a század végétől fogva beszélhetünk. Különleges politikai s történelmi körülmények következménye, hogy Magyarországon a humanizmus ilyen korán gyökeret verhetett. Szerepe volt ebben annak a ténynek, hogy Magyarország fővárosa, Buda, több évtizeden át a német-római császárnak is a székhelye volt: Zsigmond magyar király ugyanis 1410–1437 között a német császári koronát is viselte.

A korai itáliai humanizmus számos képviselője fordult meg, többnyire diplomáciai kiküldetésben Zsigmond budai udvarában, egyesek le is telepedtek itt, s műveiket is neki dedikálták. Nem csoda, ha már a század derekán akadtak olyan magyarok, akik megismerkedtek az új műveltség elemeivel, s annak követői, sőt mint írók, hirdetői lettek. Erre szükség is volt, mert a XV. században a keresztény Európának a törökkel szembeni védelmét elsősorban a magyar királyság látta el, amely így az európai diplomácia, s különösen a török elleni kereszties hadjáratokat szervező pápai diplomácia érdeklődésének a homlokterébe került. A diplomácia stílusát, nyelvét, érvelésmódját ekkor már az olasz humanisták diktálták, a velük való állandó érintkezés a magyar király diplomatáitól és vezető tisztségviselőitől is megkövetelte a humanista stílus és retorika ismeretét és alkalmazását. Nem véletlen, hogy az első magyar humanista író az a Vitéz János váradi püspök, majd esztergomi érsek lett, aki hosszú ideig az ország kancellárja volt. Vitéz már az 1440-es évek közepétől kezdve a humanista retorika szabályai szerint s a klasszikus római szerzők példamutatását követve írta politikai és diplomáciai leveleit és beszédeit. Tisztában volt episztoláinak nemcsak politikai fontosságával, de irodalmi becsével is, mert 1451-ben irodalmi előszóval ellátva kötetbe gyűjtötte azokat, s levelei szövegéhez nyelvi, filológiai és történeti jegyzeteket csatolt. Az ő váradi, majd esztergomi főpapi udvara volt az első magyarországi reneszánsz központ, ahol humanista szimpozionokat rendezett, az ókori szerzők műveiből híres könyvtárt gyűjtött, s kitűnő olasz reneszánsz művészeket foglalkoztatott. A legnagyobb szolgálatot azonban azzal tette, hogy számos magyar ifjút küldött az itáliai humanista iskolákba és egyetemekre, s így lehetővé tette egy egész humanista írógeneráció kinevelését. E pártfogoltjai közül unokaöccse, humanista nevén Janus Pannonius (1434–1472) volt a legjelentősebb. Ez a zseniális fiatalember tizenegy évi itáliai tartózkodása során a görög és latin irodalom kiváló ismerőjévé lett, latin nyelvű ünnepelt költővé, a korabeli legnagyobb olasz humanisták (Guarino Veronese, Enea Silvio Piccolomini, Marsilio Ficino stb.) megbecsült barátjává. Személyében a magyar irodalom első jelentős költője lépett a színre. Igaz, hogy valamennyi művét a humanisták latin nyelvén írta; hiszen a latin volt ekkor még Magyarországon is a magas színvonalú irodalom nyelve. Latin nyelven azonban Magyarország antikizáló nevén Pannónia költőjének vallotta magát, s legnagyobb érdemének azt tartotta, egyik híres epigrammája szerint (*Laus Pannoniae*), hogy ő költöztette át a Duna mellé a múzsákat, vagyis ő az első igazi költő magyar földön. Versei kezdetben, különösen az Itáliában töltött évek alatt, az olasz humanista költészet műfajaihoz és témáihoz kapcsolódtak: elsősorban epigrammákat, elégiákat és dicsőítő költeményeket (panegyricusokat) írt. Korai művei

közül főként epigrammái emelkedtek ki, kortársai és az utókor egyaránt őt tekinti a XV. század egyik legvirtuózabb epigrammaköltőjének. Különösen a satirikus és az erotikus epigrammáknak volt mestere: hadat üzenve ezekben a barbárként értékelt középkori műveltségnek, az egyházi visszaéléseknek, az álszent erkölcsöknek. Igazán nagy költővé azonban hazájába visszatérve vált, amikor az itáliai művelt városi környezet, a verseit értő és ünneplő olvasók helyett egy még elmaradott, a humanista fogalmai szerint „barbár” ország társadalmában kellett megállnia a helyét. Hiszen ekkor, 1458-ban még csak egy maroknyi csoport volt az új műveltség képviselője Magyarországon, s versírás helyett az ő idejét is a közéleti teendők foglalták le. Hiába lett mint pécsi püspök, s nagybátyja mellett mint alkancellár az ország egyik vezető politikusa, át kellett éreznie a korán érkezett tehetség gyötrelmeit. Költeményei meggritkultak, ugyanakkor elmélyültek. Egyre inkább levetkeztek a humanista retorika sablonjait, s helyet adtak a személyes fájdalom magas művészségű kifejezésének. A költőként való elszigeteltség szorongó érzése, édesanyja halála feletti fájdalma, az őt majdan korán sírba vivő betegsége okozta szenvedései, az országot fenyegető török veszedelem miatti baljós előérzetek jutnak kifejezésre ekkor írt elégiáiban.

Janus Pannonius élete időben egybeesett a legnagyobb magyar királynak, Corvin Mátyásnak az uralkodásával. Janus életének nagy tragikuma abból ered, hogy nem érheti meg azt az időt, amikor Mátyás, megszilárdítva hatalmát, udvarában megteremti a reneszánsz műveltség egyik legfényesebb központját; Itália határain túl időben a legelsőt. Amit Janus Pannonius 1460 táján még oly fájdalmasan nélkülözött, az az 1480-as években már valóra vált: a budai királyi udvar a humanisták, költők, művészek, tudósok találkozóhelye lett. A magyarokon kívül horvátok, csehek, lengyelek, németek, de főleg olaszok is nagy számban élvezték a király mecénási nagylelkűségét. Híve volt Mátyás a firenzei neoplatonizmusnak, létrehozta az akkori idők egyik legpompásabb könyvtárát, a Bibliotheca Corvinianát, mely a klasszikus ókori szerzők tekintetében, az egy vatikáni könyvtárt kivéve, ekkor minden más könyvtárat túlszárnyalt. Felvirágzott udvarában a történetírás is: a magyar Thuróczy János és az olasz Galeotto Marzio, valamint Antonio Bonfini gondoskodtak Mátyás tetteinek, katonai sikereinek és kulturális erőfeszítéseinek a megörökítéséről.

Mátyás egy középkori ország királyaként kezdett uralkodni, halálakor, 1490-ben viszont a reneszánsz műveltség már erős gyökerekkel rendelkezett hazájában. Szerinte az országban a főurak és püspökök udvarai sorra a humanizmus tűzhelyeivé váltak, a városokban egymás után alakultak meg a humanista műveltséget terjesztő iskolák, a magyarok egyre nagyobb számban fordultak meg a külföld huma-

nista egyetemein. Igaz, hogy ez a virágzó ország néhány évtized múlva romba dőlt, de felbecsülhetetlen az erkölcsi és kulturális értéke annak a hagyománynak, amelyet a magyar humanizmus és reneszánsz első időszaka jelentett a három részre szakadt ország számára. A katasztrofális mohácsi csatavesztés után Mátyás korának az emléke tartotta ébren a korábbi egységes és virágzó Magyarországnak a tudatát. A XVI. század magyar humanistáinak egy része ugyan kénytelen volt hosszabb-rövidebb ideig vagy végleg külföldön megtelepedni, a Mátyás-kori magyar humanizmus értékeivel azonban nem szűnt meg törődni. Oláh Miklós például, aki még a Mohácsnál elesett magyar királynak, II. Lajosnak az udvarában kezdte meg pályáját, Brüsszelben rögzítette *Hungaria* címmel a pusztulás előtti Magyarország földrajzi, néprajzi, kulturális leírását. Mások a magyar humanizmus irodalmi alkotásainak a kinyomtatásáról, illetve újrakiadásáról, a Mátyás-kori írók szétszóródott műveinek összegyűjtéséről gondoskodtak. Egymás után jelentek meg Janus Pannonius versei, Bonfini magyar történetének egyes részei, és más humanista írók művei. A sajtó alá rendezők előszavaikban nem mulasztották el felhívni a figyelmet a nemzeti szempontokra, arra, hogy a romlás és pusztulás évtizedeiben elődeik műveinek kiadásával akarják bizonyítani a magyar kultúra érdemeit. Az élete jó részét Bécsben leélő Zsámboky János, humanista néven Joannes Sambucus, a XVI. század második felében minden korábrinál teljesebb és jobb kiadásokban tette közzé a Mátyás-kori humanisták műveit.

A mohácsi katasztrófa utáni évtizedekben alkotó magyar humanisták latin nyelvű műveikben Janus Pannoniust, illetve a Mátyás-kori történetírókat igyekeztek követni és folytatni, s így a magyarországi latin humanista irodalom egészen a XVI. század végéig egységes folyamatnak tekinthető. Különösen a történetírás terén keletkeztek kimagasló humanista alkotások: Forgách Ferenc, Istvánffy Miklós és Szamosközy István művei, melyek rendkívül szuggesztív, s művészi szempontból is kiváló fogalmazásban mutatják be a tragikus XVI. századi magyarországi események történetét. Számos tehetséges latin humanista költő is működött a XVI. században, közülük azonban egy sem ért a nagy elődnek, Janus Pannoniusnak a közelébe. Ennek elsősorban az volt az oka, hogy a költők jó része ekkor már felcserélte a latint a nemzeti nyelvvel, az igazi írói tehetségek ekkor már magyarul írtak. Éppen ez, a magyar nyelv irodalmi használata az a nagy többlet, amellyel a XVI. század, minden történeti megpróbáltatás ellenére, gazdagította a magyar irodalmat. A nagy nemzeti királynak, Mátyásnak, s az ő körülötte létrejött irodalmi, kulturális virágzásnak a kultusza mellé ugyanis éppen a mohácsi katasztrófa utáni években társult a nemzeti nyelv iránti érdeklődés, a magyar nyelv védelme és fejlesztése.

Ismeretes, hogy a magyar nyelvű irodalom kezdetei visszanyúlnak a XII. századig, a magyar nyelvű írásbeliség és irodalom azonban egészen a XVI. századig csak a latinak a szerény társa, amolyan kisegítője maradt. A XVI. század előttről fennmaradt magyar nyelvű szövegek többnyire latinból való egyházi célú fordítások; eredeti alkotás kevés akad köztük. Nyelvtörténeti szempontból, valamint a magyar irodalmi nyelv kifejlődése, kiművelődése szempontjából felbecsülhetetlen az értékük, mint irodalmi alkotások azonban elmaradnak az egykorú magyarországi latin irodalmi művek mögött. Irodalmi színvonal szempontjából Janus Pannonius műveivel összemérhetetlenek például egykorú magyar szövegek. Mégis éppen a humanisták voltak azok, akik felfigyeltek a magyar nyelvre, s akiknek köszönhető a magyar nyelv felfedezése irodalmi és tudományos szempontból egyaránt.

Az úttörők közül különösen kettőt kell kiemelnünk. Az egyik, Pesti Gábor, először azzal tette nevezetessé magát, hogy a budai Corvina Könyvtárból 1526-ban, midőn a török első ízben megszállta a fővárost s elpusztította a híres könyvtárat, kimentette a Janus Pannonius epigrammáit tartalmazó kódexet, és Bécsbe vitte. A nagy latin humanista verseit megmentő fiatalember azonban úgy érezte, hogy az ő feladata már saját nemzete nyelvének a kiművelése, s ezért elkészített két (remekül sikerült) magyar fordítást. Az egyik a négy evangéliumot, a másik Ezópusz meséit tartalmazza. Mindkét esetben humanista tanulmányait és filológiai ismereteit kamatoztatta, s a még kiműveletlen magyar nyelven sikerült olyan irodalmi stílust létrehoznia, mely megközelíti a latin humanista stílus finomságait. 1536-ban megjelent Ezópusz-fordításának bevezetésében pedig nyíltan meg is hirdeti a magyar nyelv művelésének a programját. Figyelmeztet arra, hogy minden művelt nemzet törekszik nyelve fejlesztésére, s ezt elsősorban a latin remekművek anyanyelvre való fordítása útján valósítja meg. Ezért kell a magyaroknak is lefordítaniuk saját nyelvükre a latin irodalom alkotásait, s ezzel bizonyítaniuk anyanyelvük fejlettségét s alkalmasságát a tudományok közlésére. Pesti Gábor kortársa, Sylvester János még tovább ment; ő a magyar nyelvet már egyenesen a szent nyelvekkel (latin, görög, héber) egyenrangúnak tartja, olyan kincsnek, melyet eddig a magyarok rejtve hagytak, noha az egész világ előtt büszkélkedhetnek vele. Ennek a túlzó nemzeti büszkeségnek az a felismerés az oka, hogy Sylvester rájött a magyar nyelv néhány különleges sajátására. Munka közben, s szinte véletlenül. Ő ugyanis, akárcsak Pesti, szintén bibliafordítással kezdett foglalkozni: a teljes Újszövetség lefordításába fogott bele, Erasmus kritikai szövegkiadása alapján. Vagyis a humanista filológia módszerével és szellemében dolgozott: abszolút pontos és hibátlan értelmezést akart nyújtani. Mintegy a munka érdekében

igyekezett a magyar nyelv törvényszerűségeit megállapítani, ezért összehasonlította a latin és a magyar nyelv grammatikáját. Munkája eredményét közre is adta *Grammatica Hungaro-latina* című művében (1539). Szinte ujjongó lelkesedéssel mutat rá könyvében arra, hogy íme, a magyar nyelvnek is éppen úgy vannak szabályai, mint a szent nyelveknek; sőt, a magyar nem egy olyan sajátággal is büszkélkedhet, így például a tárgyas igeragozással, amellyel amazok nem. Különb is a magyar nyelv a latinnál, mert míg ez nem ismeri a névelőt, addig a magyar, a göröghöz hasonlóan, ezzel is rendelkezik. Sikeresen befejezett Újszövetség-fordítása során további felismerésekre tett szert Sylvester: észrevette, hogy a magyar nyelv alkalmas az antik versmérték megszólaltatására, s ezért az egyes bibliai könyvek elé disztichonokban összefoglalásokat írt; másrészt kommentárjában arra is rámutatott, hogy a Biblia képes, metaforikus beszéde könnyen érthető lesz a magyar olvasónak, mert a magyar nép szerelmi énekeiben hasonlóan él a metaforikus kifejezésekkel. Ezzel a megjegyzésével Sylvester az első a magyar nyelvű költészet kritikusai között.

A történelmi katasztrófát követő években a magyar humanisták az anyanyelvükben kezdték tehát felismerni az egyik legfőbb nemzeti értéket, azt az értéket, melyet a háború, a rombolás sem pusztíthat el, melyben tehát meg kell kapaszkodnia a nemzetnek. E nemzeti szemponthoz azonban hamarosan egy másik is járult: a Magyarországon is rohamosan tért hódító reformációé. A reformáció minden országban elősegítője lett az anyanyelv használatának, s elősegítette a nemzeti nyelvek győzelmét a latin felett. Magyarországon és a magyar irodalomban a reformációnak ez a szerepe fokozatosan kidomborodott. Itt a reformáció nem felülről, állami elhatározással történt, mint Angliában vagy éppen Svédországban, hanem alulról, egy társadalmi-nemzeti mozgalom eredményeképpen. A reformáció magyarországi sikere jórészt annak volt köszönhető, hogy a reformátorok az ország bukásáért a katolikus, az ő szóhasználatuk szerint a „pápás” egyházat és az ország urait tették felelőssé. Az ő bűneikért büntette szerintük Isten a magyar népet a török hódítással; s ettől a csapástól a magyarok csak úgy menekülhetnek meg, ha megtérnek, s bűneiket megbánva elfordulnak a katolikus hittől, a „bálványozástól”, és a reformáció elveit teszik magukévá. Két-három évtized alatt az ország többsége a reformáció híve lett. Sőt, egymást érték az újítások: először a lutheri reformáció terjedt el, majd a svájci reformátorok hívei kerekedtek felül, végül jelentékeny sikereket értek el különböző eretnek irányzatok is, különösen az antitrinitáriusok. A vallási agitáció és a vallási viták így elárasztották az országot, nemcsak katolikusok és protestánsok között, de ez utóbbiak táborán belül is. Az így kialakult gazdag irodalom természetesen nem lehetett más,

mint magyar nyelvű, hiszen a szemben álló felek nem a tudós szellemi elit megnyerésére és nevelésére, hanem a tömegek meggyőzésére törekedtek. A humanistáknak a magyar nyelv értékeit, az irodalomra való alkalmas voltát bizonyító eredményeire támaszkodó reformáció hozta meg a magyar nyelvű irodalom első igazi nagy kivirágzását.

A magyar reformáció irodalmi termése igen gazdag és sokrétű, s új fejlődés elindítója lett szinte minden irodalmi műfajban. Nemcsak a teológiai értekezések, vitairatok és prédikációk írása fűződik a reformátor-írók nevéhez, de lírai és elbeszélő költeményeké, drámáké és prózai elbeszéléseké is. Különösen a verses műfajok voltak divatosak, ezek ugyanis énekszó útján eljuthattak az írástudatlan tömegekhez is, s így kiváltképp alkalmasak voltak a reformáció tanításainak propagálására. Az anyanyelvű istentisztelet érdekében tömegesen dolgozták át magyarra a középkori himnuszokat, Luther és más német protestáns szerzők énekeit, de legfőképpen a bibliai zsolnárokat. Ezeknek az énekeknek a többsége igen szabad parafrázisnak tekinthető inkább, mint fordításnak, szerzőik ugyanis sok aktuális politikai, szociális, satirikus és szubjektív elemet vittek átdolgozásaikba. Általában erős bennük a didaktikus elem, a líraiság és a formai kerekesség rovására; nemegyszer egész prédikációkat is versben fogalmaztak meg, és énekszó útján is terjesztettek. A lírai és didaktikus mozzanatok sokszor az epikaival keveredtek, gyakori volt egyes bibliai történetek, különösen ószövetségi elbeszélések verses feldolgozása. Hasonlóképpen felhasználták a reformátorok a színjátékokat is eszmék terjesztésére; a magyar nyelvű drámaírás e törekvésüknek sokat köszönhet. E propagandisztikus színjátékok ugyan meglehetősen sematikusak, hiszen rendszerint az igaz, illetve a hamis hit képviselőinek a vitája áll középpontjukban, egyes részletekben azonban szerzőik sikeres jeleneteket, dialógusokat s a negatív szereplők esetében karakterisztikus figurákat tudtak alkotni.

Ez a magyar nyelvű propagandairodalom természetesen nem követte a klasszikus mintaképeket utánzó, magas intellektuális színvonalú humanista irodalom példáját. Szerzőik között azonban bőven található humanista képzettségű, olasz, német vagy lengyel egyetemeket járt tudós személyeket, akik nem a megfelelő irodalmi képzettség hiányában, hanem reformátori buzgalmukban váltak a populáris irodalom művelőivé. Ez inkább csak a kezdetekre igaz; az 1550-es évektől fogva a reformáció magyar nyelvű írói egyre inkább törekedtek magasabb irodalmi igényeket kielégíteni; pontosabban: a reformáció vallásos és szociális tanításait a humanista, illetve a reneszánsz irodalom formáinak keretében juttatni kifejezésre. Borne-misza Péter (1535–1584), az egyik legtermékenyebb protestáns író, hat vaskos prédikációkötet alkotója és kiadója például az első ma-

gyar reneszánsz tragédia szerzője is egyúttal (*Magyar Elektra*). 1558-ban írt drámájában Szophoklész tragédiáját dolgozta át a reformáció erkölcsi tanításának, illetve a magyarországi társadalmi viszonyoknak megfelelően. Kortársa, Heltai Gáspár (†1574), aki katolikus papból előbb lutheránus, majd kálvinista, s végül antitrinitárius prédikátor lett, német példák nyomán több elbeszélésgyűjteményt írt, melyekkel a magyar novellairodalom megteremtője lett. Meséivel és novelláival ő is az erkölcsök jobbítását célozza, de gyakran annyira eluralkodik nála az önálló írói törekvés, hogy minden morális sallangtól mentes, nemegyszer sikamlós reneszánsz novellák kerülnek ki a tolla alól. Bornemisza, Heltai és társaik sikeresen egybe tudták ötvözni a humanizmus és a reformáció szempontjait, immár más irodalmi programmal fellépve, mint néhány évtizeddel azelőtt a kiváló humanista fordító, Pesti Gábor. Ő, mint láttuk, a klasszikus művek mennél hívebb magyarra fordításának útján kívánta fejleszteni a magyar nyelvet és irodalmat. Egyelőre az újabb nemzedék is idegen irodalmi példákat követ, de igyekszik azokat eredeti módon átformálni, a magyar viszonyoknak megfelelően újjáteremteni – hasonló módon, mint azt ebben az időben a legtöbb európai irodalom művelői tették.

A magyar reneszánsz irodalomban ez a folyamat a verses epikában és a lírai költészetben jutott a legmesszebbre, itt mutatta fel a legnagyobb eredményeket. A reformáció első propagandistái főleg bibliai történeteket dolgoztak fel elbeszélő költeményekké. A vallás-erkölcsi célzaton túl már ezekben is megjelennek világias reneszánsz elemek: a szerzők szívesen elidőznek a bibliai Judit vagy a fürdőző Zsuzsanna szépségének ecsetelésénél, vagy pedig novellisztikus elemekkel színezik ki a történeteket, amint azt például Baranyai Pál tette a tékozló fiúról szóló művében (1545). Korán megjelennek azonban már teljesen világi, történeti tárgyú elbeszélő énekek is. Részben a magyar történelem egyes eseményeit, a török harcok epizódjait verselik meg (ez utóbbi témában az 1556-ban meghalt Tinódi Sebestyén a legjelesebb), részben antik, középkori és reneszánsz témákat. Persze mindig az erkölcsi tanítás szolgálatában, a szerelmi témát mindig moralizáló céllal előadva. Mégis, ennek során a költők gyakorlatra tettek szert a szerelem ábrázolásában, s idővel a morális célzat csak amolyan, a mű végére kötelezően odabiggyesztett erkölcsi intésre redukálódott, így dolgozták át magyar verssé Boccaccio több novelláját, számos antik kalandos-szerelmi történetet. A leg híresebb és legsikeresebb azonban Enea Silvio Piccolomininek, a későbbi II. Pius pápának *Eurialus és Lucretia* szerelméről szóló históriájának parafrázisa. 1577-ben dolgozta át egy ismeretlen magyar szerző ezt az egyik legfrivolabb humanista novellát, arról tanúskodva, hogy a magyar költői nyelv immár teljes érettséggel képes ábrázolni a lelki folyamatokat, rendkívül gazdag a szerelmi frazeológiá-

ban, s különösen magas színvonalat tud elérni a női szépség rajzában. Nem véletlenül emelem ki ezeket a mozzanatokat: a reneszánsz korában ugyanis a női szépség és a szerelem témaköre volt az, melynek révén az egyes nemzeti irodalmak magas művészi színvonalra tudtak felemelkedni. A reneszánsz költészet legfontosabb irányzata, tendenciája a petrarkizmus lett, s Petrarca vált szerelmi szonettjei révén – az ókori klasszikusokat is túlszárnyalva – a nemzeti nyelvű reneszánsz poézis nagy példaképévé. Ismeretes, hogy az olasz és a francia irodalomban annyira középponti szerepe lett a szerelmi témának, hogy ha egy kardinális költői babérokra pályázott, akkor csak szerelmi költemények írásával érhetett el sikert, amint azt például Pietro Bembonak, az olasz petrarkizmus legnagyobb alakjának a példája is mutatja. Egyes irodalmakban a reformáció, a maga elmélyültebb vallásosságával és szigorúbb moráljával útját állta a szerelmi témájú irodalom kibontakozásának, s ezzel bizonyos mértékig lassította az illető irodalom fejlődését, amint az például a németeknél történt, ahol a XVII. század, a barokk korszak hozta csak meg a különböző világi irodalmi műfajok nagy fellendülését. A magyar irodalomban a XV. századi humanista előzményeknek, a Mátyás-kori reneszánsznak s Janus Pannoniusnak a hagyománya és kultusza olyan mélyen meggyökeresedett, hogy a reformáció csak átmenetileg lassította, de nem állította meg a reneszánsz irodalom fejlődését. Sőt azáltal, hogy a magyar nyelvet uralkodóvá tette az irodalmi gyakorlatban, nagymértékben elő is segítette, hogy a XVI. század utolsó harmadában a magyar reneszánsz irodalom elérje kiteljesedését, hogy a magyar irodalom immár nemcsak a nemzetközi latin nyelven, de magyarul is elérje teljes nagykorúságát.

A szerelmi témájú elbeszélő költemények mellett, sőt azoknál is nagyobb mértékben, ez a teljesítmény elsősorban a lírában jelentkezett, mégpedig a század legnagyobb magyar költőjének, Balassi Bálintnak (1554–1594) az életművében.

Balassi az ország egyik nagy hatalmú protestáns arisztokrata családjából származott; apja a török elleni harcok fontos szereplője volt. Ő maga is a harcokhoz közel, katonakörnyezetben élte gyermekéveit. Apja udvarában egy ideig Bornemisza Péter, a *Magyar Elektra* írója töltötte be az udvari prédikátor tisztségét, s ő volt a fiatal Balassi Bálint első nevelője is, egyaránt tanítva őt vallásos elmélyedésre és a humanista műveltség alapelemeire. Tanulmányait Nürnbergben, s talán Padovában folytatta. Életpályájának ezt a nyugodt indulását azonban rendkívül viharos életsors követte. Politikai okok miatt apja a Habsburg-uralkodó fogságába került, vagyona nagy részét elveszítette, apja halála után pedig rokonai szinte mindenéből kifosztották őt. Az ő életében ezután a felemelkedés és a bukás váltogatták egymást. Alkalma volt az erdélyi fejedelem, majd a lengyel király környezeté-

ben az udvar fényében sütkérezni, többször katonának szegődött el, s mint híres vitéz küzdött a török ellen, de volt úgy, hogy lovakkal kereskedve próbált megélni. Közben viszályba keveredett mindenkivel: államhatalommal, rokonaival, szomszédaival; egymást érték az ellene tett feljelentések, s egymás után veszítette el pereit. Igazi sikereket a szerelemben, az asszonyoknál tudott csak elérni, a mindig keresett eszményi boldogságot azonban sohasem találta meg.

Ez az ízig-vérig reneszánsz egyéniség, aki mindezek mellett páratlan műveltségre és nyelvtudásra is szert tett, magyar nyelven az első klasszikus költő. Költeményeinek fő témája a szerelem, ő az, aki magas színvonalon megteremtette a petrarkizmus magyar változatát, s nemcsak remekbe sikerült egyes költeményeket írt, de Petrarca és az európai reneszánsz többi nagy szerelmi poétája mintájára azokat nagyobb egységekbe, ciklusokba is komponálta. A szerelem Balassinál minden jónak, szépnek és eszményinek a foglalata, elválaszthatatlanul összefonódik a szabadság gondolatával, az erkölcsi nemesség, az emberi kiteljesedés igényével. Mint a reneszánsz költőkre általában, őrá is erősen hatott a neoplatonista filozófia, melynek jegyében a nő személye és a költő szerelme eszményi magasságokba emelkedett. Külföldi elődei és mintái nyomán az ő költészete is követi a kor divatos szerelmi frazeológiáját, a petrarkizmus szokott metaforáit, de ezeket minduntalan áttörik nála a valóságnak, a tapasztalatnak az élményei. Mert míg más, békésebb, fejlettebb környezetben a kor költői többnyire jólétben, nyugalomban, palotákban éltek és működtek, addig Balassi többnyire a katona vagy a bujdosó életét élte, s a Kárpátok hegyei között bolyongva, vagy a magyar Alföld síkságán csatázva alkotta költeményeit. Ő maga írja egyikben-másikban, hogy lóról leszállva, csaták szünetében veti papírra sorait, érthető ezért, hogy a szerelem gondolatköréhez nála állandóan hozzátársulnak a szabad természetnek s főleg a vitézi életnek az élményei. Ez utóbbiak önállóan is tárgyát képezik néhány költeményének, melyekben örök emléket állított a hazáért harcoló vitézeknek. A szerelem és vitézség mellett Isten a harmadik tárgya költészetének. Az ő vallásos verseiben persze nincs szó vallásos propagandáról, nem is templomi éneklésre valók, hanem a költő legszemélyesebb vallomásait tartalmazzák. Az emberi lét legfontosabb kérdéseire vonatkozó gondolatait, érzéseit mondja el e versekben, hol könyörögve Istenhez, hol vádolva őt, vagy vitatkozva vele. A költészetnek ahhoz a fajtájához állnak közel ezek a versei, melyet egy-két évtized múlva az angol ún. metafizikus költők művelnek majd nagy sikerrel.

Balassi költészetét a formák rendkívüli gazdagsága is jellemzi. Míg korábban a magyar vers szorosan kapcsolódott a dallamhoz, nála a szöveg önállóvá válik, az énekvész a szövegversnek adja át a helyét. Ezzel együtt járt a rímelés fejlődése, új versformák létrehozása, a köl-

tői képek bonyolultabbá válása, egyszóval magyar nyelven egy, a latin költéssel versenyképes, a lingua vulgaris diadalát bizonyító poézis létrehozása.

Balassi tudatában is volt költészete jelentőségének; miként százötven évvel korábban Janus Pannonius büszkén hirdette, hogy ő az első igazi költő Magyarországon, ugyanúgy Balassi jól tudta, s nem titkolta, hogy ő az első igazi költő magyar nyelven. Körülötte a költők és értő literátorok kis tábora kezdett szerveződni, vagyis az irodalom, mégpedig a nemzeti nyelvű irodalom kezdett intézményé válni, s így nyomába lépni a fejlettebb, nagy nyugat-európai irodalmaknak. Költőbarátai és tanítványai közül a legkiválóbb, Rimay János (1570 k.–1631), kritikailag és elméletileg is megfogalmazta a magyar költészetnek ezt a nagykorúvá érését. Mesteréről, Balassiról szóló több írásában őt az antik és a humanista latin költők legjobbjaival hasonlítja össze, az ő műveit tekinti bizonyítéknak arra, hogy a magyar nyelv a barbárság állapotából a civilizált, kiművelt, esztétikai értékeket hordozni tudó nyelvek sorába lépett.

A magyar irodalom fejlődésében a reneszánsz korszaka így egyike volt a legjelentősebbeknek. Némi kárpótlás lett ez az irodalom az ország hanyatlásáért, szétszakadásáért, nagy veszteségeiért. De nemcsak kárpótlás, hanem erőforrás is, melynek nagy szerepe volt abban, hogy a magyarság átvészelhette a nehéz történelmi időket. Az irodalom ettől kezdve vált, mindmáig, Magyarországon a nemzeti lét egyik fontos hordozójává, a nemzet fennmaradásának egyik biztosítékává.

(Uppsala, 1981)

A MAGYAR RENESZÁNSZ – NEMZETI KONTEXTUSBAN

Kevés országban voltak olyan kedvező feltételek az olasz reneszánsz recepciójára, mint Magyarországon. A XIV. században a nápolyi Anjou-dinasztia uralkodott itt, s a magyar politika a legszorosabban érdekelve volt az itáliai ügyekben. Nagy Lajos magyar király (1342–1382) hadjáratai Nápolyba (1347, 1350), győzelmes háborúja Velence ellen (1378–1381), a dalmát tengerpart feletti magyar uralom megerősítése, magyar zsoldosok állandó jelenléte Itáliában, olasz kereskedő kolónia a magyar fővárosban, magyar diákok tanulmányai Bologna és Padova egyetemén, s az egyre szaporodó intellektuális kapcsolatok lehetővé tették az anyagi és szellemi javak állandó áramlását Itália és Magyarország között.¹ Tovább erősödött a folyamat Zsigmond király (1387–1437) uralma alatt, főleg miután 1410-ben német császár is lett, s királyi székhelye, Buda, az európai politika egyik központjává vált. Száműzött olasz fejedelmek, mint a Carrarák és a Della Scalák, valamint a korai humanizmus olyan ellenfelei, mint Salutati vitapartner, Giovanni Dominici (1419-ben Budán halt meg) mellett egyre többen jelennek meg a magyar király udvarában az olasz humanizmus első nagy generációjából. Filelfo és Traversari hónapokat, Branda Castiglione és Giuliano Cesarini éveket, Pier Paolo Vergerio csaknem három évtizedet (1417–1444) töltött Magyarországon. Poggio Bracciolininek is fényes állás volt kilátásban, de ő végül nem jött el. Itt futott be fényes karriert az Andrea del Castagno képéről ismert Filippo Scolari (Pippo Spano), s festi meg a korai reneszánsz legkorábbi – azóta sajnos elpusztult – magyarországi alkotásait Masolino. Rajtuk kívül olasz püspökök és más egyházi méltóságok, orvosok, bankárok állandó letelepedéséről vallanak a források. Zsigmond számára fordítja latinra Giovanni da Serravalle a *Divina commediát*, Vergerio pedig Arrianos *Anabasis Alexandriját*. Mikor pedig 1431 és 1433 között a császárrá koronázás alkalmával Itália városaiban tartózkodott, magyar kíséretének tagjai immár a születőben lévő reneszánsz világgal köthettek ismeretséget. Hunyadi János (1407 k.–1456), a későbbi nagy hadvezér ekkor lépett egy időre a Viscontiak szolgálatába.²

Le

Mindez egyelőre a reneszánsz recepciójának csak a lehetősége. A magyar társadalom még a középkor életét éli, és kezdetben semmi jele az új műveltség iránti fogékonyságnak. Mikor Petrarcanak véletlenül a kezébe került Nagy Lajos egy barbár latinsággal kiállított okirata, megvetéssel mondta, hogy a magyar király vadászkutyák helyett inkább jó írástudókra költhetné a pénzét.³ Enea Silvio Piccolomini pedig – évtizedekkel később –, midőn III. Frigyes titkáraként Ausztriába költözött, így panaszkodott az éppen Budán tartózkodó Cesarininek: „Ausztriában esztelenség Rómát keresni, akárcsak a magyaroknál Platón felől érdeklődni.”⁴ De nem kellett olasznak lenni ahhoz, hogy egy humanista társtalannak érezze magát magyar földön: a legnagyobb magyar humanista költő, Janus Pannonius (1434–1472), midőn 1458-ban tizenegy évi itáliai tartózkodás után hazaköltözik, amiatt panaszkodik, hogy ez a barbár föld barbár szóra szoktatja őt, és ha Vergilius vagy Cicero jönne ide, ők is megnémulnának.⁵

De éppen ekkor, 1458-ban lépett a magyar trónra Hunyadi, más-képp Corvin Mátyás, akinek a jóvoltából az olasz reneszánsz recepciójának lehetősége rövid időn belül valósággá vált. Fia volt ő a két éve halott hadvezérnek, Hunyadi Jánosnak, aki magyar, délszláv, cseh katonák és a San Giovanni Capestrano által toborzott magyar parasztkeresztesek élén 1456-ban, a török felett aratott belgrádi győzelmével további hetven évre biztosította a magyar állam integritását, s ezzel egyúttal a magyar reneszánsz kibontakozásának a lehetőségét.⁶ Itália határain túl Mátyás személyében lépett első ízben trónra humanisták neveltje. Az első nagy hatású pedagógiai traktátus, a *De ingenuis moribus et liberalibus adolescentiae studiis* (1400–1402) szerzője, Vergerio nemhiába élt oly hosszú ideig Magyarországon, tanításainak ha lassan is, de lett fogantatja. Az ő elveit továbbfejlesztve írta meg Enea Silvio Piccolomini 1451-ben a gyermek magyar király, V. László számára *De liberorum educatione* című művét, és Vergerio tanítványa volt az első magyar humanista, Vitéz János (1408 k.–1472), aki vele együtt az első magyarországi tudós humanista kört szervezte Budán az 1440-es évek elején, s aki mint Hunyadi János egyik legfőbb híve és munkatársa, a fiatal Mátyás nevelője is volt. Az új műveltségnek és új embereszménynek a humanista pedagógia által formált képviselője, hatalmas családi vagyon örököse és dicső apa gyermeke, de Európa uralkodói között homo novus – mindez szinte predestinálta Mátyást a reneszánsz uralkodó szerepére.⁷

Nagyhatalmi politikát folytatni a török árnyékában és a magyar koronához való jogot tőle elvitatni akaró német császár szomszéd-ságában,⁸ ehhez Mátyásnak a legkorszerűbb eszközökre volt szüksége. Hatalmi centralizáció, új adópolitika, állandó hadsereg mellett a humanista propaganda és a reneszánsz fejedelmi reprezentáció is ezek közé tartozott. Már nevelője és később főkancellárja, Vitéz Já-

nos felismerte, hogy hatékony diplomáciai érintkezést, különösen a Szentszékkal és az olasz államokkal, csak az új humanista vértetben lehet folytatni. Erre elsősorban ő maga szolgáltatott példát epistoláival és orációival, egyúttal a magyar humanista irodalom első alkotásaival.⁹ Felismerte azt is, hogy az állam leendő tisztségviselőit a legmagasabb képzésben kell részesíteni, s ezért küldte pártfogoltjait, köztük unokaöccsét, a költő Janus Pannoniust a legjobb itáliai mesterekhez, mint például Guarino da Veronához. Egy humanista kancellária formálódhatott így a legjobb itáliai képzést elnyert magyarokból, akiknek írásaiban már Petrarca sem találhatott volna kivetnivalót. Politikai érvelés levélváltásban és szónoki beszédben, a király dicsőítése versben és prózában, a török elleni keresztény szolidaritásra való buzdítás, a magyar nemzet történetének a humanizmus szellemében és stílusában való újraírása; íme, a születő magyar humanista irodalom tematikája. A feladat, a humanista literatúrára való igény vonzotta magához Itália írástudóit, mint Galeotto Marziót, Pietro Ransanót, Antonio Bonfinit, Bartolomeo Fonziót, Aurelio Brandolini Lippót, Francesco Bandinit és sokan másokat, akik hosszabb-rövidebb ideig álltak a király szolgálatában. Magyarokból és olaszokból együtt van már egy humanista elit, mely a király és az állam szolgálatán túl immár kialakítja a maga saját életét is, az állandó vitákat, az egymással folyó eszmecsereket, az antik auktorok szövegének tanulmányozását, és olasz mintára rendezett szimpozionokat. A propaganda mellett helyet kap a humanista költészetben a személyes líra is, különösen Janus Pannonius műveiben.¹⁰

Mindehhez elsősorban könyvek, az antik szerzők művei kellettek. Ezekben sem volt hiány. Már Vergerio magával hozta Budára kiváló könyvtárát. Az első magyar humanista bibliofil pedig Vitéz János lett, aki előbb váradi püspöki, majd esztergomi érseki székhelyén rendezte be könyvtárát, ahol kevés szabad idejében Galeotto Marzióval vagy a német csillagász Regiomontanusszal ókori természettudományos szövegek emendálásával foglalkozott.¹¹ Az igazi nagy tett azonban a királyé: a Bibliotheca Corviniana létrehozása. A világhírű könyvtár, melynek megteremtésén és fejlesztésén humanisták, scriptorok, illuminátorok, könyvkötők serege dolgozott a budai műhelyekben, valamint a király rendelkezésére Firenze bottegáiban, a magyar reneszánsz legjelentősebb kulturális intézménye lett. XVI. századi szétszóródása, illetve pusztulása ellenére is az ókori klasszikusok és a humanista irodalom ismeretének egyik legfőbb tűzhelye lett Közép-Európában.¹²

Egyben otthona a király részvételével rendezett tudós összejöveteleknek, melyek példaképe Lorenzo de' Medici és Marsilio Ficino Academia Platonicája volt. A magyar és olasz humanisták budai coetus – ahogy Konrad Celtis nevezte – a firenzei akadémia amolyan

filiáléjának is tekinthető, hiszen a legfőbb animátora Ficino közeli munkatársa, Francesco Bandini volt, aki tizennégy évet töltött Budán. Maga a nagy firenzei mester ugyan nem tett eleget a magyarok meghívásának és nem jött el Budára, műveit azonban sorra elküldte, jó néhányat a királynak vagy magyar humanistáknak dedikálva. A korai magyar humanizmus uralkodó iránya így a neoplatonizmus lett; Platón immár otthonra lelt Pannóniában, s az ő, valamint Plótinosz, Ficino és a hermetikus iratok eszméi hatják át immár Janus Pannonius legszebb költeményeit, illetve mások Budán írt műveit.¹³

Mátyás udvarának humanista szellemiségét a Quattrocento művészi környezete vette körül, különösen 1476-tól, Mátyásnak a nápolyi királylánnyal, Beatricével való házasságkötésétől kezdve. A gótikus budai királyi palotát részben átépítették, részben új reneszánsz szárnyakkal bővítették. Vasari szerint Chimenti Camicia volt az építkezések vezetője, ő építette urbinói mintára a palota híres függőkertjeit is. Tervezte a király a fővárosnak az átépíttetését is, ennek érdekében fordítottatta le Bonfinivel olaszból latinra Filarete *De architecturáját*,¹⁴ de az ideális város megteremtésére már nem jutott ideje. Annál több a palota díszítésére. Benedetto da Maiano, Giovanni Dalmata, Ercole de' Roberti személyesen dolgoztak Budán, s dolgozott a király számára Mantegna (az arcképét festette meg), Filipino Lippi (a várkapolna oltárképét készítette), Antonio Pollaiuolo (trónkárpitját tervezte), Verrocchio (a palota egyik kapuja bronz domborművének mestere), a kor legkiválóbb könyvilluminátorai, mint Attavante degli Attavanti, Gherardo és Monte di Giovanni, és annyian mások. Nem szólva most a király egyéb építkezéseiről, mint például a romjaiban ma is megcsodálható visegrádi nyári palotáról, csupán a híres udvari zene- és énekkart említjük még, melyről Bartolomeo de' Maraschi, a pápai énekkar vezetője úgy nyilatkozott, hogy az ő együttesén kívül soha nem látott hasonlót.¹⁵

„Pannoniát másik Itáliává alakítani törekedett” – írja Corvin Mátyásról Antonio Bonfini.¹⁶ Valóban, mindent megtett annak érdekében, hogy országa, de különösen udvara méltó partnere legyen az olasz reneszánsz központoknak. Hogyan fogadta mindezt a magyar társadalom? Meg tudta-e emészteni, magába tudta-e fogadni s főleg képes volt-e követni, továbbfejleszteni a nagy király kezdeményezését? Természetesen sokan elítélték az idegen szokásokat, az esztelen költségeket, de legalábbis értetlenséggel fogadták. Mátyásnak kellett megvédenie főurai gúnyolódásától Báthory Miklós (1440 k.–1506) váci püspököt, aki a király előszobájában a többiekkel való fecsegés helyett Cícero olvasásába merült.¹⁷ Mátyás azonban elsősorban politikus volt, az ekkor élenjáró kultúra recepciója az ő számára nem öncél, noha szívvel-lélekkel a híve. De ha az volt célszerű, más húrokon is tudott játszani. Az erősen nemzeti érzelmű, s minden külföldi do-

loggal szemben bizalmatlan nemességet a magyarok vélt hun eredetének kultuszával nyerte meg, hagyva, hogy míg a humanisták az új Herkulest, a nemesség a második Attilát ünnepelje benne. Miközben legkedvesebb beszélgetőpartnere az epikureista-ateista Galeotto Marzio, magára ölti a kereszténység és az egyház védőjének szerepét a hitetlen törökök és az eretnek csehek ellen folytatva keresztes háborúkat. Támogatja a kolduló rendeket, elsősorban a ferenceseket, egymás után építtette számukra új templomokat – ezeket persze gótikus stílusban –, lendületet adva egyúttal a kolostori kultúra és a kései gótika magyarországi utóvirágzásának. Halálakor (1490) olyan országot hagyott maga után, melyben egy szűk felső elit a reneszánsz-humanista kultúra öntudatos híve és nem érdemtelen művelője már, de ahol a társadalom többsége még a hagyományos középkori szellemiség világában él.¹⁸

A humanizmus megjelenése és az olasz reneszánsz szinte robbanásszerű betörése Magyarországon a Mátyás halála utáni évtizedekben a régi és az új kultúra együttéléséhez vezetett. Kiderült ekkor, hogy a reneszánsz iránt a társadalom szélesebb rétegei is egyre inkább fogékonyra váltak. Mindenekelőtt persze az ország nagyjai, a legnagyobb főúri családok és a főpapok udvarai fejlődtek gyorsan a reneszánsz tűzhelyeivé; egymás után folynak a palota-, illetve templomépítkezések, valamint a korábbi épületek reneszánsz stílusú átalakításai, román, gótikus székesegyházak reneszánsz kápolnákkal való kiegészítései. Sőt, a XVI. század elején már kisebb falusi templomokban is megjelennek reneszánsz tabernákulumok, a nemesség tagjai pedig az ország eldugottabb zugaiban is reneszánsz sírköveket faragtatnak. Mindez már nem Itáliából hívott mesterek munkája, bár jelenlétük a főbb központokban változatlanul kimutatható. A vezető olasz mesterek mellett a műhelyekben már Mátyás idejében egyre több hazai művész tevékenysége mutatható ki; ezek most szétáradnak az egész országban.¹⁹ Összefügg mindez a belső politikai erőviszonyok megváltozásával. Mátyás – központosított hatalma és kiváló munkatársai jóvoltából – hallatlan jövedelmet összpontosított a maga kezében, illetve préselt ki az országból. Az őt követő uralkodók, a Jagelló-házból való II. Ulászló (1490–1516) és II. Lajos (1516–1526) nem rendelkeztek az ehhez szükséges hatalommal és képességgel, s így a korábban a kincstárba áramlott vagyon ezután a lakosságnál maradt. Az állam szegényre vált, de az ország, a társadalom gazdagabbá, s így volt kiknek és volt miből építkezni, művészetre költeni, köztük a reneszánsz olyan gyöngyszemeire, mint Bakócz Tamás (1442–1521) érsek esztergomi kápolnájára.²⁰ Terjedt a humanista műveltség is, az egyházi és városi iskolákban a studia humanitatis vált az oktatás gerincévé, több helyen bevezették a görög nyelv tanítását, s egyre többen jelentkeztek humanista irodalmi alkotásaikkal.²¹

A magyar reneszánsz egyik sajátossága, hogy rögtön a kezdetén, Mátyás idején olyan magas szintre tudott felemelkedni, melyet azután soha többé nem érhetett utol. Egy rendkívüli történeti helyzet és szerencsés adottságok tették lehetővé ezt a káprázatos indulást, melynek ugyanilyen szinten való folytatásához nem voltak meg a társadalmi feltételek. Ez az egyszери példa azonban biztosítani tudta, hogy a humanista műveltség és a reneszánsz ízlés jó átlag színvonalon elterjedhessen az országban. A Mátyás utáni évtizedekben a nemzetközi tájékozódás is megváltozott. Az itáliai kapcsolatok ugyan fennmaradtak, de most már lényegesebbekké válnak az osztrák, cseh, lengyel relációk, már csak azért is, mert 1500 körül a humanizmus pozíciói ezekben az országokban jelentősen megerősödtek, s különösen a bécsi és a krakkói egyetem fejlődött a humanizmus közép-európai központjává. A magyarok tájékozódása is egyre inkább e területek felé irányul, már a dinasztikus kapcsolatok miatt is: II. Ulászló és II. Lajos egyúttal cseh királyok, a lengyel trónon legközelebbi rokonaik ülnek, az osztrák Habsburgokkal pedig kettős házassági szerződés fűzi őket egybe. Kialakul egy közép-európai humanista kozmopolitizmus, a magyar humanisták német és cseh kollégáikkal együtt szervezkednek a Konrad Celtis kezdeményezte Sodalitas Litteraria Danubiana keretében, s a vezércsillag, ahonnan útmutatást várnak, most már nem Itália szellemi uralkodója, mint korábban Ficino, hanem az Alpoktól északra fekvő Európa legnagyobbja, Erasmus.²²

A németalföldi gondolkodó bővületében élnek 1526 telén-tavaszaán a pénzben szűkölködő budai királyi udvar vezető humanista tisztviselői, többen levelezőpartnerei is Erasmusnak, s lelkesedésüket osztja Lajos, a fiatal magyar és cseh király, valamint felesége, Habsburg Mária, aki kissé Luther tanaival is kacérkodik. De alig néhány hónap múlva egyszer s mindenkorra vége lett nemcsak a budai tudós összejöveteleknek, a magyar reneszánsz királyi udvarnak, hanem a független és önálló magyar királyságnak és az egységes magyar államnak is. 1526. augusztus 29-én Mohácsnál a magyar király hadserege megsemmisítő vereséget szenvedett Szolimán szultán török haderejétől. Maga a király a csatatéren maradt, a Budáról menekülő ifjú özvegy királynét Erasmus *Vidua christiana* és Luther *Vier tröstliche Psalmen* című munkájával próbálta vigasztalni, miközben a szultán bevonult Budára, megbámulta, majd kifosztotta Mátyás palotáját, a Bibliotheca Corvinianát feldúlta, a könyvek egy részét magával hurcolta, akárcsak a palota előtt álló kolosszális szobrokat, köztük a Mátyást szimbolizáló Herkulest. A politikai következmények jól ismeretek. A katonai katasztrófa, az ország jelentős részének feldúlása mellé a politikai megosztás járult: az ország egy része a leghatalmasabb magyar főurat, Szapolyai Jánost (1526–1540), másik része V. Károly császár öccsét, Habsburg Ferdinándot (1526–1564) választotta ki-

rállyá. Egyik sem tudott úrrá lenni a másik felett. Ferdinánd és utódai csak a nyugati és észak-nyugati országrészt tudták megtartani, János és utódai Kelet-Magyarországra szorultak, s országrészükből fejlődött ki, török függésben, az erdélyi magyar fejedelemség, míg Buda 1541-ben történt végleges megszállásával az ország középső része százötven évre török uralom alá került.

A reneszánsz ezzel nem ért véget Magyarországon, csak éppen gyökeresen más feltételek között kellett továbbfejlődnie, miként a magyar kultúra egészének. Egy törés következett be; a korábbi hatalmas állam helyett egy darabokra szabdalts ország keretében és egy elnyomott nép erőfeszítésével kellett mintegy újrakezdeni a nemzeti kultúra építését. A XVI. század végére a magyar reneszánsz bizonyos területeken, elsősorban a költészetben, ismét jelentőset tudott felmutatni, de mindez nem pótolhatta a folytonosság elvesztését. Törés és újrakezdés; ragyogó kezdet, majd a fejlődés megszakadása, ez jellemző a reneszánszra Magyarországon. De ez egyúttal szimpotomatikus Közép-Európára – ez a kedvezőtlen diszkontinuitás számos ízben megismétlődött a történelemben.

A gazdaság, az adminisztráció, az iskolázás erőteljes fejlődése nyomán Mátyás és utódai idején a hivatásos írástudók iránti igény hatalmasan megnövekedett. Ennek nyomán rohamosan nőtt az egyházi, de még inkább a világi értelmiség száma. E rétegnek a humanizmus terjedésében való szerepe szempontjából különösen fontos körülmény, hogy jelentős része külföldi egyetemeken tanult. A magyar egyetemek – Nagy Lajos, Zsigmond, Mátyás alapításai – sajnos mind rövid életűek voltak, s a XVI. században Magyarországon egyetlen igazi egyetem sem működött. A magasabb képzést így az ország határain kívül kellett elsajátítani, s ez valósággal tömegméréteket öltött. A XV. században például a három és fél milliós országból körülbelül 5500-an látogattak külföldi egyetemeket. Itáliába vagy Párizsba ugyan csak a gazdagabbak jutottak el, de a XV. század vége óta már a közeli bécsi és krakkói egyetemről is humanista műveltséggel lehetett hazajönni. A XVI. század harmincas éveitől kezdve azután Wittenberg vette át a vezető szerepet, ahol a magyar diákok nemcsak a reformációnak váltak meggyőződéses híveivé, hanem még sokkal inkább Melanchthon humanista műveltségeszményének. A század vége felé pedig, az egyre ortodoxabb irányú Wittenberg helyett Heidelberg vált a magyar protestáns diákok fő tanulóhelyévé, hogy a következő évszázadban majd a holland és angol egyetemek legyenek a leglátogatottabbak. Közben az itáliai egyetemek vonzereje is megmaradt, különösen a liberális Padováé, melyet protestánsok is látogathattak, majd pedig Rómáé, pontosabban a Collegium Germanicum-Hungaricumé, ahol a katolikus restauráció harcosai szerezték magas képzettségüket. Bármennyire hátrányos volt is az ország kul-

turális színvonal a szempontjából a saját egyetem hiánya, annak, hogy a magyar diákok külföldre kényszerültek, voltak kétségtelen előnyei is. Első kézből és késedelem nélkül ismerhették így meg a legfontosabb új tudományos eredményeket, a legújabb és legkorszerűbb intellektuális és vallási irányoknak pedig szinte azok születésétől kezdve ismerőivé és híveivé válhattak.²³

A reneszánsz kori magyar értelmiség természetesen rendkívül differenciált volt. Legfelsőbb rétege, mely főként a Padovában tanul-takból került ki, s magas állami tisztségeket töltött be akár a Habsburg király, akár az erdélyi fejedelem országrészében, továbbra is a latin humanista irodalom művelője maradt. Fő tevékenységi területük a költészet és a történetírás, s különösen ez utóbbiban produkáltak maradandót. A Buda helyébe lépő két új fővárosban, Pozsonyban (ma Bratislava) és az erdélyi Gyulafehérvárott (ma Alba Julia) komoly intellektuális központok, akadémiai csoportosulások jöttek létre, Mátyás egykori fővárosának a szerepét azonban nem pótolhatták.²⁴ Azok a XVI. századi magyar humanisták, akik az európai élvonalhoz tartoztak, s munkásságukat az egész tudós világ számon tartotta és értékelte, előbb-utóbb kénytelenek voltak külföldön folytatni munkájukat, mint a filológus és emblemaszerző Joannes Sambucus (Zsámboky János 1531–1584) Bécsben,²⁵ a filológus és filozófus Andreas Dudith (Dudith András 1533–1589) Lengyelországban.²⁶ De ugyanez vonatkozik a szellemi elit más képviselőire is: Valentin Bakfark (Bakfark Bálint 1507–1576), a század talán legnagyobb lantművésze lengyel, francia és olasz földön aratta sikereit, s műveit is csak külföldön tudta publikálni.²⁷

Az intelligencia középső, kezdetben főleg Krakkóban, később leginkább Wittenbergben nevelkedett rétegének a reformáció bevezetése és diadalra juttatása volt köszönhető. Magyarország, beleértve a török által megszállt területeket is, a XVI. század végére 90 százalékan protestáns lett. A reformáció minden országban elvászthatatlan része a reneszánsz és humanizmus jegyében végbemenő nagy szellemi erjedésnek. Magyarországon azonban különösen az volt: itt nemcsak vallási és társadalmi, hanem egyúttal politikai, kulturális és nemzeti mozgalom is. Felbecsülhetetlen érdemei vannak az általános műveltség emelésében. Ekkor, és a reformáció programja értelmében válik általánossá a falusi iskolák szervezése, s ezzel az írni-olvasni tudás nagyfokú kiszélesedése. A városokban pedig a humanista képzettségű reformátorok kiváló középiskolákat állítanak fel, ahol az artes tárgyain túl teológiát és filozófiát is tanítanak, gyakran olyan eredménnyel, hogy az innen kikerülő fiatalok képzettségig alig marad el a külföldi egyetemet elvégzőké mögött. A reformáció vezető személyiségei az iskolák számára tankönyveket írnak és adnak ki, vagy külföldieket, például Erasmuséit nyomtatják újra, a

studia humanitatis tanítása érdekében görög és római klasszikusok szövegeit adják a diákok kezébe, iskolai színjátékokat írnak és adatnak elő, s mindehhez nyomdákat alapítanak, megszerezve hozzá a városi előljáróságok vagy egyes arisztokraták pártfogását.²⁸ Közben folytak írásban és szóban a teológiai csatározások, nem is annyira katolikusok és protestánsok, mint inkább a reformáció egyes irányzatai között. Ez utóbbiak mindegyike megjelenik és hívekre talál Magyarországon. Luther, Melanchthon, Zwingli, Kálvin hívei mellett jelen vannak a legszélsőségesebb irányzatok is, mint az anabaptizmus és az antitrinitarizmus, egészen az Újszövetséget elutasító judaizáló szektáig (szombatosok).²⁹ A reformáció tanításait terjesztő és továbbfejlesztő írók sorából³⁰ kiemelkedik irodalmi munkásságával Melius Juhász Péter (1536–1572), a kálvinista egyház magyarországi megszervezője; a latin teológiai műveit török által megszállt területen író és azokat Genfben és Baselben publikáló Szegedi Kis István (1505–1572); az antitrinitarizmus vezéralakja, a magyar unitárius egyház alapítója, Dávid Ferenc (1510 k.–1579); valamint a drámaírónak is kiváló Bornemisza Péter (1535–1585) lutheránus püspök.

A reformáció célkitűzéseit szolgáló irodalom egyik legnagyobb újdonsága azonban, hogy túlnyomó többségében már nem latinul, hanem nemzeti nyelven, magyarul íródik. A magyar nyelvű írásbeliség és irodalom persze nem ekkor kezdődik, legrégebb szövegemléke a XII. századból való, de nem egészen a XVI. századig szerepe a latiné mellett csak másodlagos volt. Így maradt a humanizmus korai időszakában is, szinte egészen a mohácsi összeomlásig. A nemzeti törekvések azonban már a latin irodalmon belül, a humanista kozmopolitizmussal nem ellentétben, hanem azzal összefonódva jelen voltak, Vitéz, Janus Pannonius és Mátyás történetírói munkáikban határozott képviselői a patriotizmusnak, Hungária – vagy humanista terminológiával Pannónia – elkötelezett szolgálatának. A nemzeti szempont fokozott hangsúlyt kapott az állandó fenyegetettség következtében, segítve mítoszok kialakítását. A török terjeszkedés elleni küzdelem hevében így született meg az országnak a kereszténység védőbástyájaként való értelmezése, míg a német birodalommal való konfrontáció a magyarok hun eredetmítoszának hangsúlyozásához vezetett. Később, Mohács után, s már a reformáció biblicizmusának hatására, kialakult a magyar–zsidó történelmi párhuzam ideológiája: mindkettő választott nép, melyre bűnei miatt küldi Isten az ellenséget, de amelytől megszabadítja majd, mihelyt visszatér hűségére. A nagyhatalmi Attila-kultusz így adja át helyét a szorongatott kis nép gondolatának, s ez utóbbinak fokozottan volt szüksége a nemzeti nyelv által biztosított összetartó erőre.

A magyar nyelv és tradíció iránt az annyira italoofil Mátyás király sem volt érzéketlen. Udvara ünnepein az internacionálissá vált

Külke
↓

legkorszerűbb burgund-flamand zene mellett, mint azt Galeotto Marziótól tudjuk, magyar nyelvű hősi énekek és szerelmi dalok is felhangzottak.³¹ III. Frigyes császárt pedig a király többek között azzal vádolta okirataiban, hogy az a „magyar nyelv” kiirtására törekszik. S a firenzei humanistáknak ez az ünnepelt hőse nem restelt magyarságának hangsúlyozására egy alkalommal a császár előtt magyar táncot járni. Amiképpen 1519-ben a kitűnő jogtudós, Werbőczy István (1458–1541) mint II. Lajos király velencei követe, fölényes latin nyelvtudása ellenére is magyarul tartotta meg üdvözlő beszédét a dózse előtt. A magyar nyelvnek ez az egyre erősödő kultusza, s az írásbeliségben való növekvő szerepe fokozódott fel a mohácsi katasztrófa utáni évtizedekben, mintegy a nemzet védekező reflexeként is. Ehhez járult azután a reformáció anyanyelvűség-programja mint a régi egyházzal szembeni egyik leghatásosabb eszköze. Az új hittani tanításokat a latinul nem tudó legszélesebb tömegekhez kellett eljuttatni, a szertartások nyelve is a magyar lett, s elsősorban: a nép kezébe kellett adni a Szentírásnak a szövegét. Részleges magyar bibliafordítások régóta voltak már, a magyar Biblia megteremtése azonban Mohács után vált egyszerre reformációs és nemzeti feladattá, s egyben humanista teljesítménnyé is. 1541-ben jelent meg nyomtatásban az első teljes magyar Újszövetség-fordítás, Sylvester János munkája, aki Erasmus szövegét követve kiváló filológiai munkát végzett, sőt fordítói munkája érdekében megírta egyúttal az első magyar nyelvtant is. Éppen Buda elfoglalásának évében írja Sylvester, hogy a nemzet büszke lehet rá, hogy Isten üzenetét most már magyarul is olvashatja.³²

Ilyen előzmények után bontakozott ki gazdagon és hirtelenül a magyar nyelvű irodalom. Művelésében tudós humanisták és reformátorok éppúgy részt vettek, mint az értelmiség alsóbb szintjét képviselő személyek: tanítók, íródeákok, városi tisztviselők stb. Bibliafordítások, teológiai traktátusok, hitvitázó művek, hitbuzgalmi könyvek mellett a versben írt alkotások domináltak. A reformáció igényeinek megfelelően tömegesen születtek a templomi énekek – köztük Luther énekeinek átdolgozása, illetve verses zsoltárparafrázisok –, az erkölcsstanító és szatirikus költemények, s különösen nagy számban a verses krónikák. Ez utóbbiak a század derekán az uralkodó műfajt alkotják, sajátos egyvelegeként a középkori – részben orális – tradíciónak, a reformáció célkitűzéseinek, s a vulgarizálódott humanista műveltségnek. A Biblia, különösen az Ószövetség számos könyve, régi magyar mondák, a magyar történelem eseményei, köztük Hunyadi János, Mátyás király tettei, a török elleni egykorú küzdelmek eseményei, a hősiek várvédelmek éppúgy megjelennek magyar verses elbeszélésben, mint Boccaccio egyes novellái, az *Aeneis*, vagy Enea Silvio Piccolomini *De duobus amantibus*. Formájában ez a magyar

nyelvű krónikás költészet kezdetben édeskevéssé emlékeztet a reneszánsz poézisre. Tartalmilag már sokkal inkább: egységbe fonódnak bennük a humanista, a reformációs és a nemzeti eszmények. A török ellen harcoló magyar vitézek tetteit a virtus és humanitas reneszánsz fogalmaival minősítik; a szerelmi tárgyú történetekben a társadalmi egyenlőtlenség legyőzését ünneplik, a tékozló fiú történetét szinte reneszánsz novellává színesítik, a bibliai Judit vagy a Makkabeusok személyében a nemzeti hős példaképeit állítják az olvasó elé. Nagyjából ugyanez mondható a kor prózai elbeszéléseiről és drámáiról is, mint a teológus Bornemisza Péter *Magyar Elektrájáról* (1458), vagy a prédikátor, író és nyomdász Heltai Gáspár (†1574) meséiről és novelláiról.³³

A reformáció diadala és a magyar nyelvű – még sok középkori vonást őrző – irodalom fellendülése nyújtott kárpótlást az oly fényesen induló magyar reneszánsz fejlődésének az ország romlása miatt bekövetkezett megtorpanásáért. Egyúttal megkönnyítette, hogy a reneszánsznak a Mátyás-korinál sokkal szélesebb társadalmi alapon való új felvirágzása következék be, mihelyt az ország a politikai és katonai válságok után egy kis lélegzethez juthatott. Erre a XVI. század utolsó harmadában–negyedében került sor. A status quo kölcsönös elismerése alapján a Habsburg-király és az erdélyi magyar fejedelem közti kompromisszum (1570), s a törökkel kötött törékeny béke (1568) jóvoltából néhány évtizedre viszonylagos konszolidáció következett be. Ennek legfőbb haszonélvezője egy új arisztokrácia lett, mely a Mohács utáni zavaros évtizedekben, nemes és nemtelen eszközökkel hatalmas gazdasági és politikai erőt tudott a kezében összpontosítani. Egyesek vagyona és birtokállománya egy-egy kisebb olasz vagy német fejedelemével vetekedhetett. Akik mindezt megteremtették, a reneszánsz kor igazi kreatúrái voltak. A két magyar uralkodó között ide-oda ingadozva, hol az egyiket, hol a másikat árulva el, ugyanakkor hősiiesen, s gyakran a halálig védve az országot a török ellen, a kisebb nemeseket szolgálatukba kényszerítve, a parasztságot kizsákmányolva, közben korszerű gazdasági vállalkozásokat kezdeményezve ezek az új mágnások nem voltak érzéketlenek a kultúra iránt. Fiaikat olasz vagy német egyetemekre küldték, a török elleni védelmet is szolgáló váraikban a reneszánsz nagyúr életformája szerint rendezkedtek be, könyvtáraik számára igyekeztek a kor olasz és francia irodalmának legjobb termékeit megszerezni, családi események alkalmával pedig a reneszánsz udvari reprezentáció minden kellékét felvonultatták. Magyar királyi udvar nem volt többé, de létrejött helyette és pótlásaként tucatnyi főúri udvar, mely ugyan együttvéve sem vetekedhetett Mátyáséval, mégis átmentette a reneszánsz udvari kultúra értékeit.³⁴

A kiváló filológus és polihisztor, Joannes Sambucus 1569-ben kiadta Janus Pannonius verseinek addig legteljesebb gyűjteményét, egy évvel korábban pedig Antonio Bonfini *Rerum Hungaricarum decadését*, melyet Heltai Gáspár néhány év múlva magyar nyelvre fordított és kiadott, de ugyanígy megjelent a Mátyás-kori humanizmus számos más terméke is. A főurak igyekeztek megszerezni az egykor Mátyás tulajdonában volt és a pusztulást túlélte műtárgyakat, s próbálták követni őt az olasz művészet és kultúra iránti érdeklődésben. Különösen az erdélyi fejedelmek udvarában vált erőssé, sőt uralkodóvá az olasz orientáció. 1571 óta Erdély fejedelmei a Báthory családból kerültek ki; a dinasztiaalapító István, a későbbi lengyel király volt. Már az ő, de különösen majd unokaöccse és utóda, Zsigmond idejében teljesen olaszos jellegűvé vált a gyulafehérvári fejedelmi udvar. Külföldi követek, utazók meglepetve számolnak be arról, hogy minden vezető politikussal olaszul lehet itt beszélni, s tudjuk, hogy ők gyakran egymás közt is olaszul leveleztek. Báthory Zsigmond főleg a zene iránt lelkesedett, olasz zene- és énekkara volt, ő maga is játszott hangszereken s komponált is.³⁵

A magyar reneszánsznak ez a XVI. század végi „reneszánsza” nem szorítkozott csak a főúri udvarokra. A töröktől védettebb területeken egymás után épültek a kisebb nemesi kastélyok és udvarházak, s a városok gazdagabb polgárai egymással versengve építették immár reneszánsz stílusú kőfaragványokkal ékes házaikat. A leglátványosabb változás és fejlődés azonban az irodalomban mutatkozik. A század derekán fellendülő verses elbeszélő költészet újabb termékei már stílusukban is reneszánsz jegyeket mutatnak, a magyar költői nyelv feltűnő kipallérozódásáról téve tanúságot. A latin humanista és az olasz reneszánsz költészet magyar nyelven való recepciója ekkor következik be, amiben döntő szerepe van a magyar nyelvű költészet első igazi klasszikusának, Balassi Bálintnak (1554–1594).

Balassi is az új arisztokrácia tagja; nevelője az író és reformátor Bornemisza Péter volt; s éveket töltött mint katona a magyar végvárakban, megismerve a hagyományos magyar költészetet. Olvasmányai azonban főleg a latin humanista és az olasz reneszánsz költők voltak, s költeményeivel a petrarkizmus magyar változatát teremtette meg. Szerelmi versciklusai és pásztorjátéka immár teljes érettségben mutatják a magyar költői nyelvet, s méltán írhatta róla költőtáncosnője, Rimay János (1570 k.–1631), hogy műveiben immár a magyar nyelv is az ékesszólás csúcsára emelkedett. Ugyanakkor összegezi a magyar hagyományokat, verseket ír, de immár a reneszánsz költemény zárt kompozícióját követve, a török ellen harcoló vitézek életéről; s a reformáció vallásos költészetét folytatva, de Théodore de Bèze, Buchanan zsoltárdolgozásait szem előtt tartva írja meg a magyar vallásos líra máig felülmúlhatatlan remekeit.³⁶

A történelem adottságai nem tették lehetővé, hogy a magyar reneszánsz a nagyszerű kezdetek után képzőművészetben, zenében, filozófiában és tudományban a legmagasabb európai színvonalat megközelítse. Ez egyedül a költészetben sikerült, éppen azon a területen, mely az izolált és alig vagy egyáltalán nem ismert magyar nyelvhez van kötve. A magyar reneszánsz ezért van csak részben és felemásan benne az európai köztudatban. Annál nagyobb a nemzeti jelentősége. A magyar nemzeti kultúra igazi alapvetése a reneszánsz korszakban történt meg. A magyar történelem legnagyobb uralkodója éppen a reneszánsz király volt, akinek példája évszázadokon át a nemzeti öntudat egyik forrása lett. Ugyanakkor a magyar történelem legviharosabb és legtragikusabb évszázada éppen a XVI. század, de ez sarjastotta ki, formálta meg azt a nemzeti identitást, mely máig erőssége a magyar kultúrának.³⁷

(1990)

JEGYZETEK

- 1 DERCSÉNYI Dezső, *Nagy Lajos kora*, Bp., 1941; *Gli Angioni di Napoli e di Ungheria*, Rome, 1974; *Louis the Great. King of Hungary and Poland*, ed. S. B. VARDY, G. GROSSCHMID and L. S. DOMONKOS, New York, 1986.
- 2 HORVÁTH Henrik, *Zsigmond király és kora*, Bp., 1937; MÁLYUSZ Elemér, *Zsigmond király uralma Magyarországon*, Bp., 1984; *Művészet Zsigmond korában. 1387–1437*, szerk. BEKE László, MAROSI Ernő és WEHLI Tünde, 2. köt., Bp., 1987.
- 3 TIBOR KARDOS, *Studi e ricerche umanistiche italo-ungheresi*, Debrecen, 1967, 37–38.
- 4 *In Austria vero dementis est querere Romam, aut Platonem apud Hungaros vestigare*, in *Fontes Rerum Austriacarum*, ii. Abt. Dipl. et Acta LXI, 152.
- 5 *Ad Galeottum Namiensem*, in JANI PANNONII, *Opera Latine et Hungarice*, ed. Sándor V. KOVÁCS, Bp., 1972, 242–249.
- 6 Idézi János M. BAK–Béla K. KIRÁLY ed., *From Hunyadi to Rákóczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*, New York, 1982.
- 7 *Schallaburg '82. Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn*, hrsg. TIBOR KLANICZAY, Gyöngyi TÖRÖK und Gottfried STANGLER, Vienna, 1982.
- 8 Karl NEHRING, *Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III und das Reich*, Munich, 1975.
- 9 VITÉZ J. de Zredna, *Opera quae supersunt*, ed. Iván BORONKAI, Bp., 1980 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum S.N., III.).
- 10 HUSZTI József, *Janus Pannonius*, Pécs, 1931; HORVÁTH János, *Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus*, Bp., 1935; TIBOR KLANICZAY, *Mattia Corvino e l'umanesimo italiano*, Rome, 1974; *Janus Pannonius (Tanulmányok)*, szerk. KARDOS TIBOR és V. KOVÁCS Sándor,

- Bp., 1975; R. MANSELLI, *Umanesimo ungherese ed umanesimo europeo: primo tentativo d'un bilancio*, in *Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento*, ed. Tibor KLANICZAY, Bp., 1975, 43–50; Marianna D. BIRNBAUM, *Janus Pannonius, Poet and Politician*, Zagreb, 1981.
- 11 Zoltán NAGY, *Ricerca cosmologica nella corte umanistica di Giovanni Vitéz*, in *Rapporti veneto-ungheresi...*, 65–93; Klára CSAPODI-GÁRDONYI, *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*, Bp., 1984.
  - 12 Csaba CSAPODI–Klára GÁRDONYI, *Bibliotheca Corviniana. The Library of King Matthias Corvinus, King of Hungary*, Bp., 1969; Csaba CSAPODI, *The Corvinian Library. History and Stock*, Bp., 1973.
  - 13 József HUSZTI, *Tendenze platonizzanti alla corte di Mattia Corvino*, in *Giornale critico della filosofia italiana*, 9(1930), 135–162, 220–287.
  - 14 Az egykor a Corvinában őrzött kézirat ma is létezik, a velencei Marciana könyvtárban.
  - 15 BALOGH Jolán, *A művészet Mátyás király udvarában*, 2. köt., Bp., 1966; *Die Anfänge der Renaissance in Ungarn*, Graz, 1975; Rózsa FEUER-TÓTH, *Renaissance-Baukunst in Ungarn*, Bp., 1981; *Schallaburg '82...*, hrsg. KLANICZAY, TÖRÖK und STANGLER; *Magyarország zenetörténete I. Középkor*, szerk. RAJECZKY Benjamin, Bp., 1988, 106–132.
  - 16 *Pannoniam alteram Italiam reddere conabatur*, in Antonio de BONFINIS *Rerum Ungaricarum Decades*, ed. FÖGEL Iván, IVÁNYI Béla, JUHÁSZ László, IV/I. köt., Bp., 1941; 135 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum).
  - 17 Vö. G. Martinus NARNIENSIS, *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae*, ed. László JUHÁSZ, Lipsiae, 1934, 34 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum).
  - 18 Vö. Tibor KLANICZAY, *L'ambiente intellettuale di Galeotto Marzio in Ungheria*, in *Umanesimo e Rinascimento a Firenze e Venezia*, Firenze, Olschki, 1983, III. köt. (Miscellanea di studi in onore di Vittore Branca, III).
  - 19 Vö. *Schallaburg '82...*, hrsg. KLANICZAY, TÖRÖK und STANGLER, 560–694.
  - 20 Jolán BALOGH, *La cappella Bakócz in Esztergom*, in *Acta Historiae Artium*, Bp., 3(1956), 1–197.
  - 21 MÉSZÁROS István, *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”*, Bp., 1981.
  - 22 TRENCSENYESI-WALDAPFEL Imre, *Erasmus és magyar barátai*, Bp., 1941; Ágnes SZALAY-RITOÓK, *Erasmus und die ungarischen Intellektuellen des 16. Jahrhunderts*, in *Erasmus und Europa*, hrsg. August BUCK, Wiesbaden, 1988, 111–128.
  - 23 BÓNIS György, *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*, Bp., 1971; MÁLYUSZ Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Bp., 1971.
  - 24 György SZÉKELY, *Le rôle des universités hongroises du Moyen Age et des études universitaires à l'étranger dans la formation des intellectuels de Hongrie*, in *Intellectuels français, intellectuels hongrois, XIIIe–XXe siècles*, éd. Jacques LE GOFF–Béla KÖPECZI, Bp.–Paris, 1985, 53–64; Tibor KLANICZAY, *Les intellectuels dans un pays sans universités (Hongrie: XVIe siècle)*, in LE GOFF–KÖPECZI éd., 99–109.

- 25 Tibor KLANICZAY, *Le mouvement académique à la Renaissance et le cas de la Hongrie*, in *Hungarian Studies*, 2(1986), 13–34.
- 26 Hans GERSTINGER, *Joannes Sambucus als Handschriftensammler*, in *Festschrift der Nationalbibliothek in Wien*, Vienna, 1926, 251–400; Endre BACH, *Un humaniste hongrois en France. Jean Sambucus et ses relations littéraires*, Szeged, 1932; Emerico VÁRADY, *Relazioni di Giovanni Zsámboky (Sambucus) coll'umanesimo italiano*, in *Corvina* (Budapest), 15(1935), 3–54; August BUCK, *Leben und Werk des Joannes Sambucus (Zsámboky János)*, in *Joannes SAMBUCUS, Emblemata*, id. kiad.; TÉGLÁSY Imre, *A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon (Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig)*, Bp., 1988.
- 27 Pierre COSTIL, *André Dudith, humaniste hongrois, 1533–1589*, Paris, 1935; Cesare VASOLI, *Andreas Dudith-Sbardellati e la disputa sulle comete*, in *Rapporti veneto-ungheresi...*, 299–323.
- 28 Ottó GOMBOSI, *Der Lautentist Valentin Bakfark. Leben und Werke (1507–1576)*, Bp., 1967.
- 29 Mihály BUCSAY, *Geschichte des Protestantismus in Ungarn*, Stuttgart, 1959; Tibor KLANICZAY, *Réforme et transformations culturelles en Hongrie*, in *Les Réformes: enracinement socio-culturel*, éd. Bernard CHEVALIER–Robert SAUZET, Paris, 1985, 233–238.
- 30 Antal PIRNÁT, *Die Ideologie der siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren*, Bp., 1961; *Antitrinitarism in the Second Half of the 16th Century*, hrsg. Róbert DÁN–Antal PIRNÁT, Bp.–Leiden, 1982; DÁN Róbert, *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*, Bp., 1987.
- 31 NEMESKÜRTY István, *Bornemisza Péter az ember és az író*, Bp., 1959; *A második helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*, szerk. BARTHA Tibor, Bp., 1967 (*Studia et Acta Ecclesiastica*, II); KATHONA Géza, *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*, Bp., 1974; BALÁZS Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Bp., 1988.
- 32 Martinus NARNIENSIS, *De egregie*, 18.
- 33 BALÁZS János, *Sylvester János és kora*, Bp., 1958.
- 34 KLANICZAY Tibor, *A magyar reformáció irodalma*, in *Reneszánsz és barokk*, Bp., 1961, 64–150; VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., 1982.
- 35 Tibor KLANICZAY, *La haute aristocratie, principal soutien de la Renaissance et du baroque en Hongrie*, in *Renaissance, maniérisme, baroque*, Paris, 1972, 224–234; *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., 1987.
- 36 Eugenio KASTNER, *Cultura italiana alla corte transilvana nel secolo XVI*, in *Corvina* (Budapest), 1922, 40–56.
- 37 ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint*, Bp., 1941; Tibor KLANICZAY, *Réalité et idéalisation dans la poésie pétrarquiste de Bálint Balassi*, in *Acta Litteraria* 8(1966), 343–370; Imre BÁN, *Il petrarchismo di Bálint Balassi e le sue fonti veneziane e padovane*, in *Venezia e Ungheria nel Rinascimento*, ed. Vittore BRANCA, Firenze, 1973; Amedeo DI FRANCESCO, *A pásztorjáték szerepe Balassi Bálint költői fejlődésében*, Bp., 1979.

A REFORMÁCIÓ ÉS A MAGYAR MŰVELŐDÉS

Közhelynek számít, hogy a reformáció a kulturális élet nagyarányú átalakulásával, átrendeződésével járt együtt, s ez aligha szorul különösebb magyarázatra. Az átalakulás mértéke és jellege azonban országról országra változó, s számos történelmi, politikai, társadalmi körülmény függvénye. Magyarország helyzete ebben a vonatkozásban meglehetősen egyedi, itt ugyanis a reformáció térhódítása időben egybeesett az ország történelmének legnagyobb katonai és politikai katasztrófájával.

A középkori Magyarország, mely a XV. században, különösen Mátyás király jóvoltából Közép-Európa legerősebb hatalmává emelkedett, és mintegy száz évig sikerrel hordozta az európai civilizációt fenyegető török veszedelemmel szemben a védekezés fő terheit, a XVI. század elején összeroppant. Belső társadalmi, politikai és gazdasági nehézségek, a többi keresztény ország segítségének elégtelen volta, de elsősorban a török birodalom túlereje következtében 1526-ban a magyarok elvesztették a döntő csatát Mohácsnál. A bajt tetézte, hogy a király, II. Lajos is a csatateren maradt, az új király kérdésének tekintetében pedig megoszlott az ország: két királyt választottak, Jánost és Ferdinándot, utóbbit a Habsburg-házból. Az egymással rivalizáló két király között ingadozó ország könnyű zsákmánya lett a töröknek: 1541-ben Szolimán birtokba vette Budát, a fővárost, s két évtized alatt az ország mintegy egyharmadára, méghozzá a középső, legfejlettebb részére terjesztette ki hatalmát. Az ország így három részre szakadt: a nyugati, északnyugati részeken mint magyar király Ferdinánd, majd leszármazottai uralkodtak, a középső és a déli rész török megszállás alá került, a keleti részen pedig létrejött János király utódaival az élen a töröktől függőségben lévő, de viszonylag mégis önálló erdélyi fejedelemség. Mindez az ország kulturális életének, szerkezetének jelentős átalakulásához vezetett a reformációtól függetlenül is. Elpusztult, megszűnt a Mátyás által kifejlesztett fényes budai reneszánsz királyi udvar, a híres könyvtárral együtt; török uralom alá került az ország egyházi központja, Esztergom, az ország primásának székhelye a maga főiskoláival, kulturális intézményeivel;

Székesfehérvár, a magyar királyok koronázási és temetkezési városa; Pécs, az első magyar egyetem székhelye s a költő Janus Pannonius püspöksége jóvoltából a magyar humanizmus egyik „tűzhelye” stb. Az ország művelődésében addig oly nagy szerepet játszó szerzetesrendek elvesztették kolostoraik nagy részét, rendi főiskoláikkal, könyvtáraikkal együtt. S bár a töröktől mentesen maradt területeken a kulturális intézmények kontinuitása nem szűnt meg, mégis – a korábbi intézményrendszer összeomlása következtében – bizonyos főkig légüres térről beszélhetünk. Ezt töltötte be akkor a reformáció.

Bár nyomai Magyarországon már Mohács előtt jelen voltak, a reformáció rohamos terjedése csak a harmincas–negyvenes években bontakozott ki, nem függetlenül a katonai és politikai katasztrófától. Eleve megkönnyítette ugyanis Mohács után a reformáció térhódítását a katolikus egyház pozíciójának a megrendülése: Mohácsnál elesett az ország mindkét érseke és a püspökök nagyobb fele. Helyükbe mindkét ellenkirály igyekezett kinevezni a saját jelöltjét, s így a püspöki székek legtöbbszörért versengés, sőt fegyveres küzdelem indult meg. A két király ugyanakkor rá volt utalva az egyházi jövedelmekre, s ezért nemegyszer világi urakból neveztek ki kormányzókat a püspöki javakra, ami a reformációtól függetlenül is megindította a szekularizációt, s természetesen lehetetlenné tette a hívek lelki életének irányítását. 1542-ben például az egyik leghatalmasabb püspökségnek, az erdélyinek a jövedelmeit Martinuzzi György, a későbbi érsek és bíboros, a reformáció konok ellensége volt kénytelen szekularizálni a keleti országrész kormányzójaként, majd János király keletre szorult udvarának fenntartására kellett fordítania. A töröktől meg nem szállt területeken számos kolostort, püspöki székhelyet katonai célokra kellett igénybe venni, erődde átalakítani; a török által elfoglalt területen, az ország egyharmad részén pedig mindössze egyetlenegy kolostor, a szegedi ferences konvent tudott megmaradni. A vázolt körülmények érthetővé teszik, hogy a katolikus egyház komoly ellenállást nem tudott a reformációval szemben kifejteni. E tekintetben az ország három része természetesen nem azonos helyzetben volt. A török területen a katolikus hierarchia semmiféle szerepet nem játszhatott, a városi, falusi papok magukra voltak hagyatva, többségük a reformáció híve lett, akik pedig kitarítottak, azokat a híveik hagyták el, és utánpótlásról szó sem lehetett. A keleti országrészen, a későbbi erdélyi fejedelemségben a püspökség szekularizálása, majd fokozatosan a többi egyházi intézmény, így a váradi püspökség és a kolostorok állami célokra való igénybevétele teljesen szabad utat nyitott a reformációnak, sőt Martinuzzi György 1551-ben való meggyilkolása után az állami vezetés és a fejedelmi udvar is a reformáció követője lett, s így válhatott Erdély, illetve Kelet-Magyarország évszázadokra a magyar protestantizmus bástyájává. Az egyház még

leginkább a nyugati, a Habsburg Ferdinánd által kormányzott ország-részen tudta pozícióit tartani. Nagyszombatba menekült az esztergomi érseki udvar és a káptalan, az érseki széket pedig az ötvenes évektől kezdve a jeles humanista író, Erasmus levelezőpartnere, Oláh Miklós töltötte be, akinek sikerült legalább ebben az egy városban biztosítani a katolikus intézmények, iskola, a papnevelés fennmaradását. De minthogy a világi nagybirtokosok egytől egyig a nyugati országrészen is a reformáció követői lettek, a reformáció végül itt is diadalmaskodott, a katolikus király ellenére is.

A politikai szétagyólódásnak ebben az állapotában a reformáció mint olyan mozgalom jelent meg a színen, mely a politikailag, a hatalmi szféra szempontjából megosztott magyar társadalom valamennyi részét s valamennyi rétegét átfogta, így óriási nemzeti és társadalmi jelentőségre tett szert. Túl a vallási reform szempontjain, a reformáció Magyarországon bizonyos fokig a nemzeti önvédelem és kohézió elsőrendű eszköze lett. A reformáció terjesztői ki is aknázták ezt az adottságot, éltek a politikai krízisből kamatoztatható érvekkel. Az ország pusztulásáért egyértelműen az egyházi vezetőréteget tették felelőssé. Ezt annál is inkább tehették, mert a középkori Magyarországon a vezető államigazgatási posztokat általában egyházi emberek töltötték be. Az ország kancellárja mindig főpap volt, sőt Mohácsnál a hadsereg főparancsnoka is főpap, a kalocsai érsek volt. Az egyház általában, de különösen a püspökök, mérhetetlen gazdagság birtokosai voltak, s Mátyás király ideje óta vagyonukat elsősorban a reneszánsz műpártolásra, reprezentációra, luxusra fordították. Bár mindezzel rengeteg értéket teremtettek, s a magyar kultúra történetének egy fényes fejezetét hozták létre, a kortársak nem alaptalanul hangoztatták, hogy jobb lett volna ezt a vagyont katonák zsoldjára, illetve a végvárok fenntartására fordítani. Ha nem is igazságos, de meggyőzően hangzó volt ezért a reformátorok vádja: a papok vesztették el az országot. Ehhez járult a nagy katasztrófák során mindig felbukkanó népszerű érvelés: az ország pusztulása nem más, mint Isten által a bűnös népre mért büntetés, a török: Isten ostora, mely addig hatalmaskodik, amíg a nép meg nem tér, meg nem hallgatja az igaz hit prófétáit, vagyis a reformátorokat, s nem irtja ki a hamis hitet, a pápista bálványozást. Mindehhez még egy külön nemzeti aspektus járult: a zsidó és a magyar nép történetének az összehasonlítása. 1538-ban jelent meg Farkas András prédikátor nagy hatású műve: *A zsidó és magyar nemzetről* címen, melyben a magyar történelmet az ótestamentumi zsidó történet párhuzamaként értelmezte: mindkét nemzetet Isten gazdag, gyönyörű országba vezette, ahol istenfélő dicső királyok uralma alatt nagygyá fejlődött, de azután a bálványozás, a hamis hit, a Baál-papok eluralkodása miatt a zsidókat az asszírokkal és babiloniakkal, a magyarokat a törökkel kezdte bün-

tetni. A zsidók nem hallgatták meg a próféták figyelmeztető szavát, ezért elpusztult országuk, most a magyarokon a sor, hogy vagy eltávoztatják a büntetést az igaz hit prófétáit követve, vagy pedig ők is a zsidók sorsában osztoznak.

A magyar reformációnak e most ismertetett nemzeti érvelése általánosan érvényesült, tekintet nélkül a reformációt teológiailag megosztó irányzatoktól. Magyarországon kezdetben a lutheri irányzat terjedt el, de már a negyvenes évek végén megjelennek a helvét irányzatok hívei is. Kezdetben Zwingli radikálisabb vonala ér el sikereket, de hamarosan Bullinger egyeztető álláspontja válik általánossá. Kálvin tanítása csak az 1560-as évektől kezdve hat Magyarországon, s csak a század végére válik uralkodóvá. A különböző irányzatok között számos vita, konfliktus volt, mégis inkább a lassú, fokozatos átmenet a lutheranizmusból a kálvinizmusba jellemezte a magyar reformációt. Ez különösen azért volt lehetséges, mert a magyar lutheránusok dogmatikai vonatkozásban nem annyira magát Luthert, mint inkább Melanchthont követték, a helvét irány hívei pedig Zwingli-től hamarosan Bullingerhez fordultak. A melanchthoni és bullingeri álláspont között pedig nem volt nehéz kapcsolatot találni.

Az a tény azonban, hogy csak az 1560–1570-es években – a heidelbergi káté alapulvételével – alakul ki pontosan és véglegesen definiált confessio, kedvezett a legkülönbözőbb újító kísérleteknek. Magyarország, s különösen keleti tartománya, Erdély, a legszélsőségesebb vallási újítások színtere lett, Európa radikális gondolkodóinak és emigránsainak egyik gyülekezőhelye.

A reformáció gyors és általános elterjedésében rendkívül nagy szerepe volt a helyi hatóságoknak. Minthogy a központi államapparátus szétzilálódott, s mind a nyugati, mind a keleti országrészekben csak lassan konszolidálódott a központi hatalom, a török közigazgatás pedig az adó behajtásán túl kevéssé szólt bele az elfoglalt területek magyar lakosságának belső életébe, a helyi hatóságok szinte korlátlan hatalommal tudták, illetve kényszerültek a hatáskörükbe tartozó lakosság ügyeit irányítani. Ennek következtében a széttagolt ország mindhárom részén a nagy földtulajdonosok, illetve a városi és falusi önkormányzatok váltak döntő tényezőkké. A magyar társadalom alakulásának itt most nem részletezhető körülményei folytán a XVI. században mind a nemességnek, mind a polgárságnak egy bizonyos csoportja mutatkozott különösen dinamikus tényezőnek. Az előbbin belül egy ekkor kialakuló, óriási birtokokkal rendelkező főúri réteg kezében volt a legnagyobb gazdasági és politikai erő. Ennek a meglehetősen szűk, 30–40 családra korlátozódó rétegnek a tagjai túlnyomórészt parvenük voltak, akik tehetségükkel, a kor zűrzavaros viszonyainak saját céljaira való kihasználásával, gátlástalansággal és erőszakossággal szereztek vagyonukat. Sikerük egyik titka, hogy

megvolt az európai látóköruk, jó részük itáliai egyetemeken szerezte korszerű reneszánsz műveltségét, s távol állt tőlük bármifajta konzervativizmus. A városokat illetően éppen fordított a helyzet: a nagyobb, privilégiumokkal bőven rendelkező királyi városok, az ún. civitasok néhány kivétellel a stagnálás állapotában voltak, míg a magyar városi agglomeráció másik típusa, a földesúri város, az ún. mezőváros (oppidum) virágkorát élte. Ez utóbbiak egy-két ezer főt számláló, főként mezőgazdasági települések voltak, némi kézműparral és kiterjedt piackörzettel. Adót fizettek ugyan a földesúrnak, de széles körű önkormányzatot élveztek, polgárosodó parasztságuk jelentékeny gazdasági erőt képviselt, s figyelemre méltó kulturális igényekről tett tanúságot.

Amikor a helyi hatóságok szerepét említem, akkor elsősorban a főurak birtokközpontjaira és a mezővárosok önkormányzataira gondolok, ez volt ugyanis az a két erő, mely a legfogékonyabb volt az új jelenségek iránt, s a leginkább módja volt tevőlegesen beleszólni az események menetébe. Az új arisztokrácia és a mezővárosi parasztpolgárság körében érthető módon széles visszhangra talált Luthernek a tartományurak és a városok számára meghirdetett ama programja, mely szerint a korábbi egyházi rendet félreállítva, a világi hatóságok feladata a lakosság lelki s művelődési szükségleteinek a biztosítása. Ez a program a magyar uraknak és oppidumoknak kapóra jött, hiszen igazolást nyújtott az egyházi javak lefoglalására, de egyúttal kötelességet is jelentett, hiszen ettől kezdve nekik kellett a lelkészek ellátásáról, a templom, iskola karbantartásáról, s általában a hitélet és a művelődés anyagi feltételeiről gondoskodni. A magyar urak és városi előljáróságok nagy buzgalmat tanúsítottak az egyházi javak szekularizálásában, de el kell ismerni, hogy nagy részük egyúttal komolyan vette a rá háruló kötelezettségeket is. Nemcsak gondoskodtak a reformáció szellemében prédikáló lelkészek alkalmazásáról, de egymás után szervezték át, fejlesztették magasabb színvonalra az iskolákat, illetve százával alapítottak újakat.

A korábban szinte teljesen egyházi művelődést így világi hatóságok által irányított kulturális élet váltotta fel. Ez – paradox módon – egy szigorúbb vallásosság jegyében történt, szemben a korábbi egyházi központok immár erősen laicizálódott, reneszánsz műveltségével. A magas műveltség terén így beszélhetünk némi átmeneti visszaesésről, amellyel szemben kárpótlást nyújtott a művelődés nagyarányú kiterjedése, demokratizálódása. Széles körű, magyar nemzeti közművelődés ekkor, a reformáció jegyében jött létre először. A reformáció iskolapolitikája révén vált általánossá az írni és olvasni tudás, beleértve a parasztság jelentős részét is. Az egész országot behálózó iskolákban a vallásos nevelés szervesen együtt járt a klaszszikus kultúra tanításával. A latin nyelv ismerete és a humanista

műveltség elemei így az ország minden zugába eljutottak, számos helyen, kisebb településeken is, a görögöt is tanították, nagyobb iskolákban pedig a hébert is. Kialakult az új iskolarendszer bizonyos hierarchiája. A helyi iskolák mellett, ahol a triviumot és a quadri-vium egy részét, illetve a „humanitas”-t, a klasszikus irodalmat tanították, minden protestáns szuperintendencia területén létrehoztak egy magasabb fokú, később kollégiumnak nevezett iskolatípust, ahol filozófiai és teológiai képzés is volt. Ilyen felsőbb iskolák a töröktől megszállt területeken is működtek, nagy nehézségekkel küzdve, a török hatóságok gyakori zaklatásának kitéve. De ennek ellenére még ezeken a helyeken is lépést tudtak tartani a korszerű műveltséggel.

Az iskolarendszer mégis csonka volt, egyetem ugyanis a XVI. században Magyarországon nem működött. Ez azonban arra kényszerítette a magyarokat, hogy igen nagy számban keressék fel a külföldi egyetemeket. A század elején a legfelsőbb körök fiai az olasz humanista egyetemeket látogatták, míg a polgárság s az egyszerűbb nemesség gyermekei elsősorban a bécsi és krakkói egyetemet. Az itáliai egyetemek látogatása a század végéig tovább folytatódott, elsősorban a vallási liberalizmusáról ismert padovaié, amely így a protestáns, sőt antitrinitárius intellektuális elit számára is megközelíthető maradt. A bécsi és krakkói egyetemek vonzereje azonban a reformáció terjedésével párhuzamosan erősen csökkent, a helyükbe Wittenberg lépett, így bizonyos fokokig Wittenberg lett a magyar művelődés központja, amin az sem változtatott, hogy a magyar lelkész- és tanárjelöltek nagy többsége hamarosan a helvét irányzat követője lett. Melanchthon környezetében, akivel a magyarok igen szoros kapcsolatban voltak, ez nem okozott nehézséget, s így egészen az 1590-es évekig, a szigorú lutheránus ortodoxia végleges felülkerekedéséig, felekezeti különbségre való tekintet nélkül Wittenberget látogatta a magyarok nagy többsége. Itt külön virágzó egyesületük is volt, melynek jelentős szerepe volt az önképzésben, részben a teológiai disputációs gyakorlatok, részben pedig a humanista akadémiák mintájára rendezett felolvasóülések rendezése révén. Az a tény, hogy a XVI. század középső évtizedei magyar prédikátorainak nagy része (több ezer főről van szó!) Wittenbergben tanult, a magyar reformáció kultúrájának meglehetősen egységes jelleget adott. A vezércsillag Melanchthon maradt, akit a magyarok a „praeceptor Hungariae” nevezettel emlegettek, s akinek toleráns teológiája, illetve keresztény humanizmusa irányadó lett a magyar iskolákban.

Az iskolák elszaporodása mellett a reformációval függ össze Magyarország a nyomtatott könyv nagyarányú elterjedése. Bár Magyarországon már 1473-ban létesült nyomda, a XVI. század elején pedig Budán már egy tucatnyi könyvkereskedő működött, a könyv

tömegcikké éppen az ország politikai összeomlásának évtizedeiben vált. Egyrészt a Wittenbergben tanult magyarok szinte mind számos könyvvel tértek haza, s így az ország minden részébe eljutottak a reformáció teológiai alapművei, valamint az ókori klasszikus írók kiadásai. Kezdték azonban egymás után létesülni és szaporodni a magyarországi nyomdák is. Ezek, eltérően a fejlettebb és szerencsésebb országok nyomdáitól, néhány kivétellel nem üzleti vállalkozások, hanem mecénások által fenntartott üzemek voltak. Egyes arisztokraták, illetve városok ezeket a nyomdákat a lutheri kultúrpolitika jegyében hozták létre, gondoskodni óhajtván a helyi szükségletek ellátásáról, vagyis a magyar nyelvű vallási könyvek, illetve a hazai iskolai oktatást szolgáló kézikönyvek íratásáról és kinyomtatásáról, így jött létre az ország egyik vezető politikusának, a humanista főúr Nádasy Tamásnak a birtokán, Sárváron az a nevezetes nyomda, ahol a Nádasy által ugyanott alapított iskola vezetője, Sylvester János (később a bécsi egyetemen a héber nyelv tanára) megírta és kinyomtatta az első magyar nyelvtant, valamint lefordította és kiadta Erasmus szövege alapján a teljes Újszövetséget. Néhány évtizeddel később a teljes magyar Biblia kiadása is egy főúr, Rákóczi Zsigmond költségén jelent meg, az általa fenntartott nyomdában. Hasonlóképpen alapítottak nyomdákat egyes városok és oppidumok, így például a leggazdagabb és legnépesebb oppidum, Debrecen, melynek 1561-ben létesült nyomdája máig fennáll, s ahol a XVI. század utolsó évtizedeiben a magyar nyelvű teológiai munkáknak, prédikációs köteteknek, gyülekezeti énekeskönyveknek, bibliafordításoknak és tankönyveknek hosszú sora jelent meg.

A reformáció szolgálatában álló magyarországi nyomdák létesülése hatalmas lendületet adott a magyar nyelvű irodalom fejlődésének. Az első magyar nyelvű nyomtatott könyvek az 1530–1540-es években ugyan még Krakkóban, illetve Bécsben jelentek meg, hamarosan azonban a hazai nyomdákból egymás után láttak napvilágot a magyar nyelvű kiadványok, méghozzá nemcsak a vallási és iskolai célúak, de a különböző világi irodalmi termékek is. S talán ebben, a magyar nyelvű irodalom önállósodásában jelölhető meg a reformációval együtt járó kulturális változások legfontosabbika. Az irodalom nyelve a középkorban Magyarországon csaknem kizárólag a latin volt, s a humanizmus még tovább erősítette a latin pozícióit. Magyar nyelvű szövegek ugyan már a XII. századtól kezdve vannak, ezek azonban – minimális kivétellel – gyakorlati vallási, illetve egyházi célokat szolgáltak, vagy pedig a középkori vallásos kolportázsirodalom kegyes célú fordításai. A magyart szekunder szerepéből a reformáció ragadta ki. Mint Európa számos országában és népénél, a magyaroknál is a reformációval együtt indul meg az anyanyelvű művelődés fejlődése. A magyar nemzeti irodalom így a reformáció-

val veszi kezdetét. Megindul most már a Biblia és különböző teológiai munkák mellett a klasszikus és reneszánsz irodalom termékeinek a fordítása, vagy helyesebben magyarra való adaptálása. Megjelenik magyar nyelven Ezópusz, Szophoklész, Boccaccio, Petrarca, magyarra dolgozzák át az *Aeneist*, Lukianosz egyes dialógusait stb. Egyelőre szerény mértékben, de megjelennek az eredeti magyar irodalmi alkotások is: történeti és regényes elbeszélések, drámai szövegek, s egyre nagyobb számban lírai költemények. S bár a reformáció művelődéspolitikája nem kedvezett a világi szellemű, s különösen a szerelmi tematikájú irodalomnak, az anyanyelvű írásbeliség és irodalom fejlesztésével, a humanista alapműveltség általánossá tételével végül is elősegítette a század végére egy virágzó magyar nyelvű reneszánsz költészet létrejöttét, élén az első magyar nyelvű klasszikus költővel, Balassi Bálinttal.

Nem kizárólag a reformáció érdeméből tehát, hanem részben az egyéb történelmi adottságok következtében, de végül is a reformációval együtt, annak jegyében, attól elválaszthatatlanul és azzal átítva ment végbe a magyar kultúra történetében az egyik legnagyobb kulturális átalakulás. A XVI. század második felében néhány évtized alatt egy új típusú kultúra vált általánossá Magyarországon. S ha ez nem tudta is mindenben tartani és továbbvinni azt a színvonalat, mely a XV. században és a XVI. elején a magyarországi elitet jellemezte, alkalmas volt arra, hogy a politikailag megosztott országban a magyar nép nemzet maradjon, sőt a nemzeti kohézió továbberősödjék, s egyre szélesebb rétegekre terjedjen ki.

MIVEL GAZDAGÍTOTTA A MAGYAR IRODALOM AZ EURÓPAI RENESZÁNSZT?

A reneszánsz művészet és irodalom megszületése és kibontakozása a legtöbb európai országban szorosan összefüggött azzal az általános gazdasági fellendüléssel, melynek a középkor végén tanúi lehetünk. Hiszen a reneszánsz költségesebbnek bizonyult, mint a korábbi művészeti korszakok bármelyike. Nagy építkezései, a művészek egész hadának a foglalkoztatása, a pompás filozófiai és irodalmi szimpozionok elképzelhetetlenek a fejedelmek, főpapok és polgárok kezén felgyűlt hatalmas vagyonok nélkül. A XV. században ezek a kedvező feltételek Magyarországon is megvoltak, s a reneszánsz kultúra, sok más országot megelőzve, igen korán otthonra is talált ebben az országban Corvin Mátyás király (1458–1490) jóvoltából. Ez a nagy uralkodó mindent megtett annak érdekében, hogy birodalma fényét a kultúra, a művészetek, az irodalom ápolásával emelje: palotákat építtetett, humanista könyvtárat létesített, neoplatonikus szimpozionokat rendezett, a Quattrocento kiváló olasz művészeit foglalkoztatta, bőkezűen támogatta magyar és külföldi humanista írókat. Ismeretes azonban, hogy a budai reneszánsz központ néhány évtizeddel később megsemmisült, minthogy a török elárasztotta az országot, s azt több mint másfél évszázadra csatatérré változtatta.

A budai királyi udvar mellett elpusztult vagy elvesztette jelentőségét az addigi magyar kultúrának szinte valamennyi többi központja is: a püspökségek, kolostorok és városok. Mindez távolról sem írható egyedül a török számlájára. A városok többségének lehanyaglásában, elszegényedésében nagy szerepet játszottak a világgazdasági tényezők, az egyházi centrumokat pedig a radikálisan fellépő és átmenetileg diadalmaskodó reformáció söpörte el. Ráadásul a magyar nemesség vezető rétege a központi államhatalom összeomlását arra használta fel, hogy minden lehetséges eszközzel gyarapítsa birtokait és kincseit. Az 1526. évi katasztrofális mohácsi csatavesztés mintegy jeladás volt egy semmilyen korlátot nem tűrő anarchia kiteljesedéséhez. Még mielőtt a török odaért volna, megkezdődött a Budáról menekülő Mária királynő, a későbbi németalföldi kormányzó kincseinek a kifosztása, még mielőtt megjelentek volna az első

protestáns igehirdetők, megkezdődött a kolostorok felégetése, birto-
kaik elfoglalása, az egyházi kincsek széthordása. A mohácsi csata-
mezőről menekülő Báthory István nádornak, a király helyettesének,
első dolga volt a csata másnapján a menekülő pécsi püspök értékeit
elhurcolni; ha pedig nem ment másképp, nem kímélték a főpapok
életét sem, amint az Gosztonyi Jánossal, a tudós humanista gyula-
fehérvári püspökkel, a Sorbonne egykori tanítványával történt.

A XVI. század magyar íróinak műveiből megdöbbentő kép bon-
takozik ki a vad szenvedélyeknek, az elszabadult barbárságnak a tom-
bolásáról. Hivatkozhatom itt a szerény műveltségű Szerémi György-
nek, a Mohács után megválasztott János király káplánjának színes és
élvezetes krónikájára; az eruditus történetírás legkiválóbb korabe-
li képviselőjének, a Padovában tanult, Tacituson iskolázott Forgách
Ferencnek a históriájára; a ferencesből falusi protestáns prédikátor-
rá lett Szkhárosi Horvát Andrásnak gyilkos satirikus verseire vagy
a magyar reformáció egyik legtudósabb teológusának, Bornemisza
Péternek az *Ördögi kísértetekről* szóló könyvére. E különböző vallá-
sú, pártállású és műveltségű írók mind egyetértenek abban, hogy az
egykor hatalmas és gazdag ország a végső pusztulás szélére jutott.
A kor íróinak képzeletében tért hódít a világ közeli végének a gon-
dolata is, a művekben megjelennek a chiliasztikus jóvendölések, az
„utolsó ítélet” pedig irodalmi témává válik. Joggal tehető fel a kér-
dés: ebben az apokaliptikus világban fennmaradhatott-e, továbbfej-
lődhetett-e egyáltalán a reneszánsz kultúra és irodalom?

A pusztulással párhuzamosan szívós építőmunka is megindult.
A reformátorok, miközben ikonoklaszta buzgalmukkal jóvátehető-
len károkat okoztak, százával szervezték az új iskolákat, nyomdákat
létesítettek, s az új tan szolgálatában minden korábbinál gazdagabb
irodalmat hoztak létre. Másrészt azok a nemesek és főurak, akik kez-
detben inkább csak a fosztogatásban és erőszakosságban jelesked-
tek, megtanultak élni és sáfárkodni is a rablott jószággal: kastélyo-
kat építettek, könyveket gyűjtöttek, gyermekeiket a legjobb külföldi
egyetemeken iskoláztatták, s fényes reneszánsz udvari életnek bizto-
sítottak otthont. A XVI. század második felében kialakult a magyar
reneszánsz egy második, eredményekben gazdag periódusa, s így a
Mátyás király alatti ragyogó indulás – ha több évtizedes szünet után
is – nem maradt folytatás nélkül. A magyar reneszánsznak ez a má-
sodik kivirágzása alapvető jelentőségű volt az egész későbbi magyar
fejlődésre nézve, mintegy újra megalapozta a nemzeti kultúrát, és az
addig uralkodó latin nyelvvel szemben győzelemre juttatta az iroda-
lomban a magyart. Az a tény, hogy a reneszánsz nem múlt el nyom
nélkül a magyar szellemi életben, még csak nemzeti fontosságát bi-
zonyítja. A magyar reneszánsz e reneszánszának nemzetközi jelen-
tőségét az adja meg, hogy van két olyan aspektusa, mely újat, egyedül-

állót jelent európai viszonylatban is, mely eredeti szint jelent a reneszánsz szellemi élet és irodalom európai skáláján. Előadásom célja ez utóbbiak ismertetése.

Ez a két sajátság, jelenség, melyről szólni fogok, merőben különbözik egymástól, minthogy az egyik a vallásos és filozófiai irodalomban jelentkezik, a másik viszont a belletrisztikában (költészetben, drámában). Egyúttal ez a két dolog a reneszánsz kori magyar intellektuális fejlődés két erősen eltérő irányát, szociológiailag is jól megkülönböztethető ágát, tendenciáját is jelképezi. Az egyik esetben ugyanis a polgárságról van szó, mely teljesen eljegyezte magát a reformációval, a másikban pedig az arisztokrácia udvari reneszánszáról.

A reformáció, melyet az újabb álláspontokkal egyezően nem a reneszánszsal ellentétes, hanem egy ahhoz tartozó, annak részeként jelentkező mozgalomnak tartok, Magyarországon szinte valamennyi ágazatával képviseltette magát. A német Luthernek és Melanchthonnak, a svájci Zwinglinek, a francia Calvinnek egyaránt nagy táborra volt Magyarországon, sőt nem hiányoztak az anabaptisták sem. De ami a legérdekesebb: az ország keleti részén, Erdélyben a reformáció filozófiai szempontból legmerészebb és legszélsőségebb irányzata, az antitrinitarizmus is elterjedt, sőt Lengyelország mellett itt vert a legmélyebben gyökeret. Ez az eretnekség, mely később tisztes protestáns felekezetté szelődött, s mint ilyen ma is fennáll, 1565 és 1579 között élte virágkorát Erdélyben, és ezalatt meglepő intellektuális tevékenységet fejlesztett ki.

Az antitrinitarizmusról tudni kell, hogy a reformáció valamennyi áramlata közül ez volt a leginkább összeötvöződve a humanista filozófiával és tudománnyal. Eredete nem is a reformáció igazi tűzhelyeinél keresendő, hanem a humanizmus hazájában, Itáliában, s ott is a legradikálisabb filozófiai tanítások otthonában, Padovában. Nem véletlen, hogy abban a városban, ahol a lélek halhatatlanságát tagadó, arisztotelianus-averroista filozófus, Pomponazzi működött, felléptek olyan tendenciák, melyek a keresztény vallást racionalista alapon kívánták megújítani. Padova a XVI. század közepe táján így központjává vált az eretnekségeknek, melyek elsősorban a szentháromság dogmáját támadták és tagadták, minthogy a keresztény tanításban ezt tekintették a legirracionalisabbnak. A szentháromságtagadás másik gócpontja Svájcban alakult ki, ahol Michel Servet spanyol orvos volt e tan kezdeményezője. Servet, aki egyébként jóval Harvey előtt felfedezte a vérkeringés mechanizmusát, tragikus módon fejezte be életét: 1553-ban Calvin Genfben máglyán elégetette mint eretneket. Ettől kezdve az antitrinitáriusok egyik fontos követelésévé vált a vallási tolerancia elve, melyet elméletileg is igazolni igyekeztek. Minthogy közben Itáliát elhagyni kényszerültek, Basel vált az 1550-es években központjukká, az a város, melyben a

legerősebben élt Erasmus tanításainak a hagyománya. Az Erasmus-tradíciót az antitrinitáriusok két szempontból is jól tudták hasznosítani. A keresztény humanizmus e nagy képviselője egyrészt a vallási tolerancia elszánt híve volt, másrészt ő volt az, aki a Biblia szövegének kritikai-filológiai revíziója során arra a meggyőződésre jutott, hogy az Újszövetségnek az az egyetlen helye, az ún. *Comma Johanneum*, mely a szentháromság három személyét egyetlen mondatban említi (1Ján 5,7), utólagos betoldás, s így nem hiteles. Igaz, hogy Erasmus később ezt az állítását visszavonta, filológiai tétele mégis az antitrinitáriusok egyik legfőbb argumentumává vált. Az elméletileg egyre kiforrottabbá vált antitrinitarizmus azonban német nyelvterületen sem tudott gyökeret verni, s a kálvinizmus nyomása elől képviselői kénytelenek voltak továbbhúzódní. Útjuk Lengyelországba és Erdélybe vezetett. Közéjük tartozott a padovai Fausto Socino, aki Lengyelországban szervezte felekezetté a róla socinianusoknak elnevezett antitrinitáriusokat, valamint Blandrata György (Giorgio Biandrata) olasz orvos, aki viszont Erdélyben segítette diadalra az új irányzatot.

Erdély ekkor – a török hódítás következményeként – önálló fejedelemség volt. Az 1526. évi mohácsi csatavesztés után ugyanis a magyarok két királyt választottak: Szapolyai Jánost, a magyar nemesség elismert vezérét, valamint a főurak és a főpapság által támogatott Habsburg Ferdinándot. A két ellenkirály küzdelme, mely megbénította a törökkel szembeni ellenállást, oda vezetett, hogy ez utóbbi 1541-ben könnyűszerrel birtokába vehette a fővárost, Budát, és az ország jelentős részét. A török által megszállt terület ezután földrajzilag is elválasztotta egymástól a két ellenkirály országrészét, s így Magyarország három részre szakadása másfél évszázadra befejezett tényé vált. János király ekkor már nem élt; az ország keleti harmada, mely hovatovább a földrajzilag is kissé elkülönülő Erdélyre zsugorodott, kiskorú fiának, János Zsigmondnak az osztályrésze lett. Ő a magyar királyi címről kénytelen volt ugyan később, 1570-ben lemondani, a Habsburgok viszont ennek ellenében elismerték őt és utódait Erdély szuverén fejedelmének mindaddig, amíg az ország középső részének török megszállása tart. János Zsigmond volt tehát Erdély első fejedelme, az 1560-as évek elején Erdélybe érkező Blandrata az ő udvari orvosa lett.

Erdély ekkor, kivéve a görögkeleti vallású román lakosságot, protestáns ország volt, az erdélyi szászok a lutheri, az akkor még a lakosság többségét kitevő magyarok viszont a kálvinista felekezethez tartoztak. Olasz szentháromság-tagadó igehirdetők már az 1550-es évek kezdete óta többször megjelentek Erdélyben, de nem sok sikerrel. Blandrata Györgynek azonban sikerült 1565-ben megnyernie az új eszmék számára az erdélyi reformátusok püspökét és egyben a fejedlem udvari papját, Dávid Ferencet, majd ketten együtt az antitri-

nitarizmus hívévé tették magát a fejedelmet is. Az új irányzat győzelmével ezzel biztosítva volt: a magyar lakosság nagy többsége az új vallás híve lett, az 1567. évi tordai országgyűlés pedig ünnepélyesen törvénybe iktatta a tolerancia elvét, engedélyezve a katolikus, lutheránus, kálvinista és antitrinitárius vallás szabad gyakorlását.

János Zsigmond fejedelem mint Európa egyetlen uralkodója, aki e szélsőségesen újító vallást támogatta, országát az új felekezet bástyájává igyekezett tenni. Székvárosának, Gyulafehérvárnak az iskoláját egyetemmé akarta fejleszteni, s többek között a nagy francia filozófusnak, Pierre de La Ramée-nak (Ramus) a meghívását is tervezte. Ugyanitt nyomdát állíttatott fel, mely mint az európai antitrinitáriusok egyetlen legális, állami támogatást élvező nyomdája nagy lendülettel kezdett el dolgozni, s nemcsak az erdélyi szükségleteket elégítette ki, hanem latin nyelvű kiadványaival – néhány évig – az európai közvélemény figyelmét is magára vonta. 1569-ben kiadták például Servet fő művének, a *Christianismi resolutiónak* legfontosabb fejezeteit, s mivel az eredeti könyv legtöbb példányát még forgalomba hozatala előtt elkobozták Svájcban, ez a gyulafehérvári könyv tette egyedül hozzáférhetővé a fontos szöveg nagy részét a XVI. századi Európában.

János Zsigmond 1571-ben bekövetkezett korai halála az antitrinitarizmus szempontjából a hatalmi viszonyokat kedvezőtlenül befolyásolta, de a megindult intellektuális erjedést nem akadályozta meg. Az új fejedelem, a katolikus Báthory István megszüntette ugyan a gyulafehérvári antitrinitárius intézményeket, de a szabad vallásgyakorlat elvét érintetlenül hagyta. Az antitrinitarizmus fellegráa ettől kezdve a gazdag polgárváros, Kolozsvár lett, szellemi központja pedig az itteni unitárius akadémia. Tovább folytatódhatott így a nyugati országokból menekülni kényszerülő szabadgondolkodóknak, eretneknek s általában a katolikus inkvizíció és a protestáns dogmatizmus minden rendű és rangú üldözöttének Erdélybe áramlása. Egy egészen kivételes szellemi, intellektuális forrongás tűzhelye lett Kolozsvár az 1560-as évek végén és az 1570-es évek elején. E néhány esztendőben Európának ebben az eldugott szögletében öltöttek formát a kor legmerészebb ideológiai, teológiai és filozófiai elképzelései. Az antitrinitárius hitelveket ugyan 1567-ben rendszerbe foglalták, de minthogy ebben benne foglaltatott a vallás kérdéseiben való szabad vizsgálódás elve, semmi sem állta útját a további, egyre radikálisabb újításoknak. A kolozsvári teológusok a szentháromság után Krisztus istenségét és imálandó voltát is tagadni kezdték, majd megszüntették az összes egyházi szertartásokat és formásokat, elvetették az eredendő bűn dogmáját, egyik csoportjuk kétségbe vonta a lélek halhatatlanságát, s végül többen eljutottak magának a kereszténységnek, sőt csaknem minden tételes vallásnak a teljes tagadásáig.

Az erdélyi intellektuális forrongásnak ezek a fejleményei természetesen különbözőképpen értékelhetők, az azonban nem vitatható, hogy egy fontos színfolttal gazdagítják a tridenti zsinat utáni Európa intellektuális térképét. Még akkor is, ha jórészt folytatás és szélesebb hatás nélkül maradtak annak következtében, hogy a legfontosabb teológiai, bibliakritikai és vallásfilozófiai művek nem jelenhettek meg nyomtatásban. Báthory István fejedelem ugyanis egy cenzúra-rendeletet léptetett életbe, mely megtiltotta az 1567-ben elfogadott antitrinitárius hitelveken túlmenő, további újítások nyomtatásban való terjesztését.

De vessünk most már egy pillantást a legfontosabb szerzőkre és művekre. A sort egy hatalmas terjedelmű kollektív munkával célszerű kezdenünk, mely Blandrata szerkesztésében Gyulafehérvárott jelent meg 1568-ban. Az antitrinitarizmusnak ez az első nagyszabású tudományos rendszerezése a *De falsa et vera unius Dei cognitione* (Az egy Isten hamis és igaz ismeretéről) címet viseli. Az egyes fejezetek szerzői között ott találjuk Blandratát, a magyar Dávid Ferencet, a padovai Lelio Socinót, a Lengyelországban működő, már említett Fausto Socino bátyját; a később Bernben kivégzett, ugyancsak olasz Valentino Gentilét; továbbá Grzegorz Pawelt, a lengyel antitrinitárius mozgalom egyik vezető személyiségét és még másokat. (Több fejezet szerzőjének kiléte még nincs felderítve.) Ez a fontos alapvetés mintegy összegezi és lezárja az addigi fejlődést, itt tehát még nem annyira az Erdélyben megfogamzott eszmék, mint inkább a Padovában, Svájcban, Lengyelországban kialakult antitrinitárius tanítás tükröződik. Ehhez a rendszerezéshez képest jelentkeztek azután az erdélyi fejlődés gyümölcseiként a további merész újítások.

A továbbbújtók sorát maga Dávid Ferenc, a magyar antitrinitáriusok vezére és püspöke nyitja meg. A *De falsa et vera unius Dei cognitione* megjelenésével egy időben kiadott egyik magyar nyelvű könyvében (*Rövid magyarázat*) például az antitrinitárius tanok győzelmétől az összes vallási viszálykodás megszűnését, beleértve a mohamedánokkal és zsidókkal valókat is, s ezáltal az örök béke létrejöttét várja. Nem nehéz ebben a gondolatban Erasmus szellemi örökségét észrevenni, akire Dávid filológiai vonatkozásban is erősen támaszkodott. De midőn Dávid arról szól, hogy „Isten földi országának” a megteremtése „az együgyü lelkek”, vagyis az egyszerű emberek műve lesz a hatalmasok (az ő kifejezése szerint: „haragos vad bestiák”) ellenében, s hogy azután minden fegyverből szántóvasat kovácsolnak majd, abban már inkább Thomas Münzernek, az 1525. évi nagy német parasztháború szellemi vezérének a gondolataira ismerünk. Bonyolult számmisztika segítségével Dávid e nagy változást az 1570-es esztendőre várta. Erdélyben ugyan a jóslat ellenére semmi sem történt ekkor, de érdekes módon 1570-ben a Tiszántúlon kirobban egy anabap-

tista tanokat hirdető népfelkelés egy román származású parasztnak, Karácsony Györgynek (a „fekete embernek”, miként mondták) a vezetésével. Karácsony parasztseregének csaknem sikerült hatalmába kerítenie a nagy alföldi kereskedővárost, Debrecent, s azt egy kommunisztikus „Sion királyságá”-vá alakítani – miként az 1540-ben a németországi Münster városában történt. Egyelőre azonban nincs tisztázva, hogy e parasztfelkelés létrejöttében Dávid tanainak volt-e valami szerepük.

Annál nagyobb szerepe volt Dávidnak abban, hogy az 1570 táján Kolozsvárra érkező nyugati eretnekek és szabadgondolkodók szabadon hirdethették tanaikat (legalábbis szóban és kéziratban). Míg ugyanis Blandrata mindvégig kitartott Servet eredeti elképzelése, illetve az 1567-ben lefektetett, s 1568-ban publikált hitelvek mellett, addig Dávid, a XVI. századi Magyarországnak ez a kétségkívül legnyugtalanabb szelleme, sehol sem tudott megállapodni az igazság keresésében. Pályáját katolikus papként kezdte, azután egymást követően a lutheránusok, kálvinisták, majd az antitrinitáriusok püspöke lett, hogy végül ez utóbbi minőségben is folyvást tovább újítsa mindaddig, míg 1579-ben, Blandrata ösztönzésére a fejedelem börtönbe nem záratta, ahol egy fél év múlva meg is halt. Az ő bukásával zárul le az erdélyi antitrinitarizmus nagy korszaka.

Filozófiai és irodalmi téren ezeknek az éveknek a csillagai a külföldről idemenekült szerzők voltak. Közük tartozott Adam Neuser, az 1570-ben Heidelbergben leleplezett antitrinitárius szervezkedés vezetője, aki a mohamedán vallással való unió híve volt, s akinek a jelentőségét elsőként nem kisebb ember, mint Leibniz méltatta. A valószínűleg németalföldi származású képzett hebrológus, Mathias Gliorius azt hirdette, hogy az egész Újszövetség hitelét veszítette, s így a Bibliából csak az Ószövetséget kell elfogadni. Nézetei nyomán lassan kialakult az erdélyi magyarok közt egy külön szekta, az ún. szombatosoké, mely minden üldöztetés ellenére egészen a XIX. század végéig fennmaradt, amikor azután összeolvadt a zsidósággal. A két legjelentősebb író és gondolkodó Johannes Sommer és Jacobus Palaologus volt. Kéziratban lappangó fő műveikre 1955-ben talált rá Pirnát Antal magyar kutató, aki e műveket részletesen ismertette.

A szászországi származású Sommer (1540–1574), aki 1570-ben lett a kolozsvári iskola tanára, volt a legracionálisabb elme az erdélyi antitrinitáriusok között. Szerinte a Biblia helyes értelmezése tudományos feladat, mely nem tekinthető lezártnak, végleges megoldása nemzedékek munkáját igényli. A Bibliát, noha tekintélyét nem vonta kétségbe, teljesen profán módon értelmezte, benne humanisztikus, morális tanítások gyűjteményét látta, misztikus és irracionális elemeit pedig csupán metaforáknak tekintette. Eltérően legtöbb kortársától, nem azt tekintette valamely vallási tétel helyes volta bizo-

nyítékának, hogy az expressis verbis benne foglaltatik-e a Bibliában, hanem hogy az logikailag elfogadható-e. Mindezeket a gondolatokat *Theses de Deo Trino* (Tézisek a háromságos Istenről) című munkájában fejtette ki, mely filozófiatörténeti szempontból is fontos felismeréseket tartalmaz. Megállapítja benne ugyanis, hogy a görög filozófia irracionálisztikus áramlatai, valamint egyes pogány vallások képzelet a keresztény dogmák kialakítására döntő hatással voltak. A szentháromságtant például közvetlenül a platóni ideatanból származtatja, a Krisztus isteni és emberi természetéről szóló tanítást pedig a Héraklész-mítosszal hozza összefüggésbe.

Még érdekesebb ember és író Jacobus Palaeologus (1520?–1585), a XVI. század egyik legveszedelmesebbnek tartott eretneke. Ő magát a bizánci császárok leszármazottjának tekintette, valójában azonban olasz származású volt, s egész életére az egyházi hatóságokkal való küzdelem nyomta rá bélyegét. Életének legnyugodtabb évei azok voltak, melyeket 1572 és 1575 között Erdélyben töltött, ezért is írhatta itt legfontosabb műveit. Élete egyébként tragikusan végződött: 1581-ben Csehországban elfogták, kiszolgáltatták a római inkvizíciónak, s háromévi börtön után a római Campo dei Fiorin, ugyanott, ahol majd tizenöt évvel később Giordano Brunót, máglyán elégették.

Palaeologus a legmesszebbmenő vallási tolerancia híve volt: több munkájában is hangot adott ama nézetének, hogy a keresztény, a zsidó és a mohamedán vallás teljesen egyenértékű. Irodalmi szempontból művei közül a *Catechesis Christianae* (Keresztény hitoktatás) című dialógus (1574) és a *Disputatio scholastica* (Skolasztikus vita) című fantasztikus elbeszélés a legérdekesebb. A *Catechesis* két kolozsvári diák teológiai eszmecseréjével kezdődik, melybe azután több más szereplő is bekapcsolódik. Ez utóbbiak közül egy Telephus nevű indián alakja a legérdekesebb, akinek személyén keresztül az író a kereszténység irracionális vallási tételeivel, valamint az európai hódítók képmutatásával és kegyetlenségével állítja szembe a naiv „vadember” egyszerű erkölceit és elfogulatlan racionalizmusát. Az inkább epikus jellegű *Disputatio scholastica* a tridenti zsinat kigúnyolását célozza. Az Úr e műben világzsinat tartását rendeli el annak kiderítésére, hogy honnan származnak a szentháromságra vonatkozó „tév-tanok”. A szerző ebbe a művébe is utópisztikus elemeket kever: a zsinat színhelye valamely ismeretlen meseváros, ahová a résztvevőknek hosszú utazás árán lehet csak eljutniok. Ezeknek a fantasztikus utazásoknak a leírása alkalmat ad Palaeologusnak a különböző országok, társadalmi berendezkedések és egyházak szatirikus bemutatására, hogy azután a mű magának a zsinatnak a leírásánál érjen el csúcspontjára. Az író itt a világtörténelem valamennyi élő és holt teológiai tekintélyét felvonultatja, s igen ötletesen, egymással cáfoltatja meg a különböző hittudósok szentháromság-bizonyító érveit.

Az elmondottakkal az erdélyi antitrinitárius mozgalom irodalmi produktumának a jellegét éppen csak érzékeltetni próbáltam; mind az említett szerzőktől, mind másoktól, s mind latin, mind pedig magyar nyelven nagyszámú értekezést, verses és drámai művet említhetnék még. Minthogy szerzőiket elsősorban vallásos és filozófiai, nem pedig esztétikai törekvések vezették, tisztán irodalmi szempontból valamennyi műben lehet kivetnivalót találni. Ez a magyarországi antitrinitárius irodalom azonban nem az egyes művek által, hanem a maga egészében érdemel különleges figyelmet mint a humanizmus és reformáció szélsőséges tendenciáinak különös, s a szóban forgó évtized Európájában egyedülálló ötvözete.

Ideje azonban áttérnünk a magyar reneszánsz másik említésre méltó irodalmi sajátására. Ennek eredetét az ország egy része török megszállásában, illetve a szinte állandósult határszéli harcokban kell keresnünk. A törökkel békés viszonyt fenntartó Erdélyt kivéve a végvári csatározások, a zsákmányszerző portyázások a XVI. század folyamán sohasem szüneteltek egyik részről sem. Azok a magyar főurak, akik a század derekán óriási birtokokra tettek szert, majd azután fényes reneszánsz udvartartást rendeztek be váraikban, egytől egyig katonák voltak, s a harcot tekintették fő élethivatásuknak. A magyar reneszánsz várkastélyok így egyszerre voltak fontos katonai és kulturális gócpontok. A belső részekben fényűző berendezés, képgyűjtemény, könyvtár, árkaodos udvarok, loggiás, külföldről hozott ritka virágokkal ékes, eldugott kis kertek, kívül viszont ágyúkkal védett erős bástyák, rajtuk kopjára tűzött török fejek, vizesárkok. E főúri rezidenciák roppant népesek voltak, valósággal egy-egy miniatűr társadalom élt falaik között. Igen sok nemesember állt egy-egy főúr szolgálatában, s még többen voltak, akik udvarukba küldték tanulni, az udvari ember viselkedését elsajátítani fiaikat és leányaikat. Papok, tanárok s a mindig nagyszámú vendég mellett tekintélyes katonaság, a pincékben pedig török rabok tették teljessé egy-egy ilyen vár népességét.

Az a körülmény, hogy a főuraknak, ahogy annak idején mondták, „a török torkában” kellett udvartartásaikat kialakítaniok, különleges, egyedi szint biztosított a magyar reneszánsznak. A kastélyok belső termeiben Baldassare Castiglione *Il cortegianó*jának szellemében folyt az élet, az európai, főleg olasz reneszánsz hatása mindenütt érvényesült: olasz zene szólt, Petrarca, Ariosto könyvei jártak kézről kézre, mindezt azonban körülvette egy harcias és barbárabb, de egyúttal hősi világ. Az az irodalom, amely ebben a környezetben született, ennek a kettősségnek jegyeit viseli magán. Míg a XVI. század második felében a reneszánsz udvari kultúra és életmód kezdett sok helyen túlfinomult hedonizmussá vagy merev etiketté torzulni, addig Magyarországon nem szakadhatott el az élet eleven áramától,

nem válhatott öncélú időtöltéssé. Az a XVI–XVII. századi arisztokrácia, mely az első nagy költőket adta a magyar irodalomnak, a könyvet és a fegyvert, a tollat és a kardot elválaszthatatlannak tartotta egymástól. Jó példa erre a XVII. században író Zrínyi Miklós, költő és hadvezér egy személyben, aki a magyar irodalomban mindmáig felül nem múlt eposzának IX. énekében ilyen verssorokat volt kénytelen papírra vetni:

Kiván nyugodalmat vers és história,
Nem haragos Márssal lakik Muzsák fia;
Hangos dob, trombita Apollót nem hija
Verscsinálásokrul harcra s viadalra.
Engemet penig, midőn irom ezeket,
Márs haragos dobja s trombita felzörget.
Ihon hoz házamban füstölgő üszöget
Kanizsai török;
óltanom kell eztet.

Hogy ezek a körülmények a magyar reneszánsz költészetben milyen új esztétikai sajátosságok és értékek létrejöttét tették lehetővé, azt egyetlen példán szeretném bemutatni: Balassi Bálintnak, a XVI. század legjelesebb magyar lírikusának a költeményein. Balassi, aki 1554-ben született, az egyik legelőkelőbb magyar család sarja volt, de apjának a bécsi udvarral támadt konfliktusa miatt elvesztette vagyonának nagy részét. Élete jelentős hányadát ezért meglehetősen kalandos körülmények között élte le: vég nélküli pörösködésekkel próbálta visszaszerezni elvesztett javait, többször volt kénytelen Lengyelországba menekülni, ahol a krakkói királyi udvarban mindig jó fogadtatásban volt része; gyakran vállalt katonai szolgálatot egyes végvárakban; híres és hírhedt volt szerelmi kalandjairól. Zaklatott élete ellenére hatalmas műveltséget szerzett, és nyolc idegen nyelvet ismert. Önmagát „Venus fogadott fiának” nevezte, aki elsősorban szerelemre temett; a legnemesebb foglalkozásnak azonban a kardforgatást, a törökkel való hadakozást tartotta; halhatatlanságát mégis verseivel igyekezett biztosítani. Szerelem, vitészség és költészet egyesült életében, melynek egy török golyó vetett véget 1594-ben Esztergom ostrománál.

Költői pályafutása a petrarkizmus jegyében bontakozott ki és fejlődött. A XVI. század e nemzetközivé vált költői iránya már az ő fellépése előtt is népszerű volt Magyarországon; az a magyar nyelvű szerelmi költészet azonban, melyet Balassi előtt műveltek, inkább csak petrarkizáló madrigalköltészetnek nevezhető. Énekelt szerelmi dalokról volt szó, melyek telve voltak a petrarkizmus ismert motívumaival, de amelyek kissé terjengősek, szétesőek voltak, hiányzott be-

lölük a szonett formai fegyelme. Balassi is ilyen énekeket írt kezdetben, de a hagyományos magyar madrigalizmusból igen hamar igazi tudós költészetet fejlesztett ki. Ebben nagy része volt a XVI. századi európai latin humanista költészet beható ismeretének. Különösen két neves latin költőtől tanult Balassi sokat: a ma már szinte elfeledett, de a XVI. században igen nagyra becsült, a Pléiade költői által is tisztelt görög-olasz Marullustól (Michele Marullo), valamint a latin humanista szerelmi líra legnagyobbjától, a flamand Janus Secundustól (Jean Second). E két latin költőtől több verset is lefordított, illetve átdolgozott magyarra. Balassinak sikerült így szakítania az énekelt vers hagyományával, létrehoznia a dallam mankójára nem szoruló tiszta szövegverset, meghonosítania a magyar költészetben a legfejlettebb humanista-petrarkista műgondot, s ezzel a magyar lírát az európai költészet színvonalára emelnie. Minket azonban az érdekel itt elsősorban, hogy mi újat, eredetit adott mindehhez hozzá Balassi; hogy mutat-e fel olyan értékeket is, melyek új elemekkel gazdagítják az európai reneszánsz lírát.

Balassi méltán sorakozna külföldi kortársai mellé már azáltal is, hogy nála minden szerelmi költemény valóságos élményből, sőt rendszerint magával ragadó szenvedélyből születik. Ezzel el tudja kerülni a petrarkista költőknél oly gyakori sablonszerűséget, nála sohasem válik az imádott hölgy testetlen absztrakcióvá, a formai tökély nem öncélú játék, hanem egy gazdag érzelmvilág kifejezésre juttatását segíti elő. Különösen legnagyobb szerelméhez, a – Janus Secundus nyomán – Juliának nevezett Losonczy Annához írt nagyszámú verse, s a neki szentelt versciklusa jeleskedik ezekben az erényekben. Mint szinte minden reneszánsz kori szerelmi költő, a platonizmus szellemében ő is eszményképet, a boldogság és szépség eszményét látja kedvese személyében, s verseit át- meg átjárják a filozófiai allúziók. Sikerült azonban az eszmény és valóság, a filozófiai gondolat és a hús-vér földi asszony között olyan kapcsolatot és egyensúlyt teremtenie, mely egyaránt biztosítja verseiben a gondolatiságot és az érzékletességet anélkül, hogy egyik a másik rovására menne. Sőt e két szféra között olyan mesteri egymásbajátszást, állandó ide-oda vibrálást hoz létre, hogy sohasem lehet tudni, a megtettesült eszméről, vagy pedig az eszményített nőről van-e szó.

Ez a nagy költő – tehetségén, érzelmeinek gazdagságán és mesterségbeli tudásán kívül – eredetiségét leginkább azoknak a már jellemzett magyarországi életviszonyoknak köszönheti, melyek közt rövid életét leélte. Míg a híres petrarkista költők fejedelmi udvarokban, virágzó irodalmi élettel büszkélkedő városokban, vagy birtokaikon emelkedő békés kastélyokban írták költeményeiket, addig Balassi harcok szüneteiben, katonáival a szabad ég alatt táborozva, vagy lóháton Lengyelországba, Erdélybe menekülve költötte versei jó

részét. Nem metaforákat használok itt Balassi költői aktivitásának környezetét akarván jellemezni, hanem a verseiben olvasható állításait idézem. Egyik Marullus-fordítása végére például ezt a strófát toldotta:

Marullus poéta ezt deákul írta, ím én pedig magyarul,
Jó lovam mellett való füven létemben fordítám meg deákbul,
Mikor vígan lagnám vitéz szolgálimmal, távozván bánatimtul.

Egyik legszebb szerelmes versét „bujdosó voltában, mikor darvakat látott” írta, másikat „híves forrás felett serkenvén álombul”, vagy pedig „magas kősziklák, kietlenben nőtt fák”, azaz a Kárpátok bércei között szerezte.

Hogy az a világ, amely Balassit körülvette, milyen sajátos színekkel gazdagította a humanista költészetet, azt a legjobban az imént említett Marullus-fordításával jellemezhetem. Tulajdonképpen nem is fordításról van szó, hiszen Balassinál minden átalakul, csak a retorikai váz azonossága emlékeztet az alapul vett latin versre. Marullusnak az *Ad Manilium Rhallum* című szép költeménye egy tavaszi ünnep leírása, májusi dal. A mediterrán városi háttér azonban Balassinál átalakul a szabad természet pompás panorámájává, ahol a virágok nem a házak tetejét, ajtaját díszítik *mesterségesen*, hanem a földet, a mezőt ékesítik *természetes módon*. Marullus „táncoló szüzeit és ifjait”, s a köztük incselkedő Cupidót Balassi ebben a valóságos természeti keretben állítja elének, s a mulatozásra, búfelejtésre buzdító szavakat „a jó vitéz társak”-hoz, vagy katonabarátaihoz intézi. Balassi a verset nemcsak más környezetbe transzponálja, hanem egészen más érzelmi síkra helyezi, amit az magyaráz, hogy a tavasznak az ő számára egészen más jelentése van, mint az itáliai humanista költőnél.

Az ő elemi erejű tavaszélménye a végvári vitézek életében gyökerzik, akik számára a tavasz az év legszebb része, a szebb és jobb élet reménye és záloga volt. A tél számukra merő nyomorúság: többnyire szünetel a harc, nincs zsákmány, késik a zsold, éheznek ők maguk is, s rossz táplálékon gyengül a lovuk. A vár falai közé zártan börtönben érezték magukat, akárcsak a petrarkista szerelmi költő a kínzó szerelem bilincsei közt. A tavasz ellenben a szabadságot, a sík mezőn való korlátlan vágtaázást, az ellenség aprítását és bő zsákmányt: új ruhát, új fegyvert, török lányokat jelentett, lovaiknak pedig friss, jó szagú legelőt. Ilyen Balassi tavaszélménye is: a természet újjászületése feletti reneszánsz ujjongás összeforr nála e hősi világ mindennapos, elevenbe vágó tapasztalataival. Érthető, hogy a tavasz, ez a végvári tavasz, szerelmi verseiben is oly sokszor szerepel kedvesét dicsérő epitetonként. Már egy korai versében is azt írta egyik ked-

veséről: „olyan ő mint sík mező az jó kikeletnek áldott idejében”. Nem véletlenül használja a költő az „áldott” jelzőt, a sokszor durva végvári katonák ugyanis valósággal vallásos áhítattal gondoltak és szóltak mindig a tavaszról, a pünkösödöt tekintve az év legnagyobb ünnepének. A tavasznak, pünkösödnek erről az „áldott” idejéről *Áldott szép pünkösödnek...* incipitű versében is ír a költő.

A vers meghatottságot eláruló ámuldozó intonációja, majd az első szakaszok litániaszerű hangneme távolról emlékeztet a természet pünkösdi magasztalására. A vallásos himnusznak ezeket a stíluselemeit veszi igénybe a költő egy merőben világi érzésnek, a téli nyomorúság vége feletti ujjongásnak a kifejezésére. Eközben úgy sorakoztatja egymás mellé a tavaszi idő dicséretének bizonyosságait, hogy az általános természeti jelenségek ábrázolásától a „jó lovak” bemutatásán át eljusson a „végbeli jó vitéz katonák”-ig, vagyis azokig, akiknek szemével, fülével, idegszálaival érzékeli a tavaszi megújulás varázsát.

Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy ez a végvári élményvilág minduntalan behatol verseibe, s a petrarkista bókók általában oly egyhangú áradatának különös frissességet, plaszticitást kölcsönöz. Mikor szerelmi ostromra buzdítja magát versében, a végvári vitézek ismert csatakiáltását használja, s vitéznek nevezi szerelmét, Júliát is, aki „két szemével mint két éles törrel” igázza le az ellene támadókat. Ezekről az élesen metsző, bátor katonákat leigázó „vitéz” szemekről szól Balassi egyik legszebb strófája is:

Fénylik sok kövektől mint a verőfénytől erős vér tiszta jégen,
Lebegnek szemei mint a menny csillagi télben éjjel szép égen,
Kivel rabjává tett, szabadságból kivett engemet immár régen.

Ez a versszak egyébként egy olyan költemény része, mely különösen gazdag petrarcai reminiszcenciákban. A magyar élményvilágból származó mozzanatok, motívumok, hasonlatok szerves egységbe olvadnak az előbbiekkal, s mintegy felfrissítik, új életre keltik őket is. A petrarkizmus e magyar változatában így élet, szenvedély, erő, szín uralkodik. Azok a versek, melyeket Balassi bravúros formaművészetével, szinte a manierizmus határát súroló szó- és rímjátékaival megalkotott, nem a szellőtől is óvott üvegházi dísznövényekhez hasonlíthatók, mint a petrarkizmus oly sok jeles terméke, hanem a szabad mezők harmattal táplált vagy a zord hegyek időjárással dacoló élet-erős virágaihoz.

Ezzel az évek során kiérlelt, s egyre tökéletesített művészettel állított örök emlékművet a magyar végvári vitézeknek, annak a közönségnek, melyben egyedül érezte otthon magát. 1589-ben írta meg *A végek dicsérete* című költeményét, melyet joggal tart az irodalom-

történet Balassi művészete csúcspontjának. Műfajilag azoknak az ódai jellegű, nagy reneszánsz költeményeknek a sorába tartozik, melyek valamely ország, nagy személyiség, vagy valamely erény, erkölcsi érték dicséretére születtek. Balassi tollára nem kívánkozhatott más, mint a vitézeknek, a magyar végvárok világának magasztalása. E meszerien szerkesztett versben, mely páratlan tömörséggel, szélességgel és dinamikával idézi fel ennek az életformának a jeleneteit, szépségeit és veszélyeit, az országot védő vitézi közösséget a humanizmus legigazibb képviselőivé avatja. „Emberségről [latinul: humanitas], vitézségről [latinul: virtus] formát mindeneknek ők adnak” – írja róluk, bennük látva a humanista etika sarkpontjainak, humanitásnak és virtusnak a megtestesítőit.

Balassi, aki egyik költő barátja és tanítványa szavai szerint „mint sas az sok apró madarak előtt” járt a többi egykorú poéta előtt, csak tehetsége, művészetének nagysága révén volt kivétel, mert egyébként kortársai is ugyanilyen szellemben írtak. Balassi tehát nem egyedi eset, hanem legigazibb, legnagyobb képviselője a reneszánsz poézis eredeti magyar változatának, amelyet méltó hely illet meg az európai reneszánsz irodalom összképében.

Íme, két eléggé szélsőséges jelenség: az emberi ráción kívül minden isteni és emberi tekintélyt elvető eretnek-humanisták és a szerelmet a hősiességgel egységbe foglaló vitézi petrarkizmus – ezek a magyar reneszánsz eredeti és nem lényegtelen hozzájárulásai az európai irodalomhoz.

(Poitiers, 1968. február)

HUNGARIA ÉS PANNONIA A RENESZÁNSZ KORBAN

Közismert, hogy a XV–XVI. századi Magyarország területileg nem volt azonos a maival, valamint hogy az akkori Hungaria nemcsak a magyarok hazája volt, hanem több más nyelv és etnikum országa is. Ez természetesen nemcsak az adott korszak sajátja, hanem végigkíséri az egész magyar történelmet a XX. század elejéig, okot és alapot adva a területi és etnikai kategóriák különböző értelmezésére, s innen eredően a modern szakirodalomban uralkodó sok ellentmondásra és konfúzióra. Mindezért nemcsak a térségben érdekelt nemzeti történetírások (és ugyanígy az irodalom-, művészet-, zene-történet-írások) elfogultságai és egyoldalúságai a felelősek. A különböző interpretációk lehetőségét már maguk a források is kínálják, s ez különösképpen vonatkozik éppen a reneszánsz korra. A XVI. század folyamán ugyanis a politikai és katonai események, valamint az ezekkel összefüggő népességmozgás következtében a Kárpát-medence állami, területi és etnikai elnevezései több vonatkozásban is módosultak a XV. századhoz viszonyítva, ami bizonytalanságra vezetett a fogalmak és terminusok használatában maguknál a kortársaknál is. Fokozta a zavart a humanisták által bevezetett antikizáló terület- és népnevek divatja, valamint az ország népeinek – a reformáció által jelentősen elősegített – kezdődő nyelvi-nemzeti öntudatosodása is. Az alábbiakban nem célom a kérdés közjogi, politikai problémáinak, illetve a kor törvényeiben, szerződéseiben rögzített történeti viszonyoknak az ismertetése, hiszen ezt a történettudomány már régen elvégezte. Hasonlóképpen nem vagyok illetékes az ország területén bekövetkezett etnikai változások nyomon kísérésére, ami – számos részletkutatás és részleteredmény ellenére – a maga teljességében még elvégzendő feladat. Vizsgálatom tárgya csupán az, hogy a korszak szereplőinek tudatában és írásaiban miként éltek, és mit jelentettek a különböző állami, területi egységeket és etnikai csoportokat jelentő fogalmak. Az erről tanúskodó adatok felhasználásakor persze nagyon óvatosoknak kell lennünk, mert – a fentebb mondottak értelmében – nem számíthatunk következetességre, egy ország- vagy népnév közmegegyezé-

sen alapuló egységes használatára. De bármennyi is az átfedés és ellentmondás, bizonyos fővonalak felvázolhatók.

Hogy mi Hungária és Pannónia, az sokat foglalkoztatta a XV–XVI. század tudós elméit, magyarokat és nem magyarokat egyaránt. Pietro Ransano *Epithoma rerum Hungararum*ában (1490) külön fejezetet szentelt a problémának az alábbi címmel: „A Hungariának is nevezett Pannonia határaitól annak régi és új leírása szerint, továbbá arról, honnan származik Pannonia és Hungaria neve.”¹ Ezekre a kérdésekre a reneszánsz kor írói különböző válaszokat adtak. Ami Hungaria kiterjedését illeti, három változatot különböztethetünk meg. A földrajzilag legtágabb Hungaria-fogalom Oláh Miklósnak, a legrészletesebb és legszínvonalasabb országismertetés szerzőjének a művében van jelen. 1536 körül írt *Hungariájában* ugyanis a két román fejedelemséget, Moldvát és Valachiát is Magyarország részeként mutatja be. Erre feltehetően apai ágon való román származása s ebből eredő románszimpátiája indította. És ha már ezt tette, akkor a következetesség azt kívánta, hogy a magyar Korona déli társországoit, Horvátországot és Boszniát is bevonja Hungaria körébe, noha ezt inkább csak deklarálta, de részletes leírásukat mellőzte.² Oláh fel fogása azonban egyéni és elszigetelt, az említett társ-, hűbéres, illetve szomszédos országokat sohasem tekintették Hungaria részének.

A legáltalánosabban használt és elfogadott XV–XVI. századi Hungaria-meghatározásra a legcélszerűbb talán a kiváló földrajzi írónak, Giovanni Antonio Maginának a *Geographiáját* (Velence, 1596) idéznünk: „Magyarország királysága ma az a terület, mely magában foglalja Pannonia inferiort [ezen a Dunántúlt és a Dráva–Száva között érti]... a Iazigi és Metanastae teljes területét, melyet Ptolomeus a Duna, a Tisza és Szarmatia hegyei [vagyis az északi Kárpátok] közé helyez, továbbá Daciának azt a részét, melyet Erdély foglal el.”³ Teljesen egybehangzó ezzel a hugenotta utazó Jacques Esprincharddnak a leírása, aki 1597-ben járt Magyarországon: „Magyarországot északról Lengyelországtól a Kárpátok hegyei határolják, melyek elválasztják mind Lengyelországtól, mind Moldvától. Délen a Száva, nyugaton Ausztria és Stájerország, keleten pedig az Olt folyó a határ, amely területbe belefoglaltatik Erdély is.”⁴ Az ezzel egyező terület- és határleírások régóta sztereotip módon vándoroltak már kézikönyvről kézikönyvre, jelölül annak, hogy Európa a XV–XVI. században általában a fent körülírt területtel azonosította Hungariát; s jó ideig ugyanígy vélekedtek az érdekeltek, vagyis az ország különböző nyelvű lakosai is. Ezen az sem változtatott, hogy Hungaria a XVI. század derekától kezdve már csak virtuális egység, hiszen területén három hatalom osztozott; a Habsburg-házból való magyar király, az erdélyi fejedelem és a török. Ez a politikai széttagoltság elősegítette, bár korántsem egyedüli oka annak, hogy lassan és fokozatosan

kezdett kialakulni egy szűkebb Hungaria fogalom is, amely azután a XVII. században már teljesen általánossá vált. Ez abban különbözik a fent leírttól, hogy nem foglalódik már bele a Dráván túli Szlavónia, valamint a Királyhágón túli történeti Erdély. Nagyon tanulságos, hogy a reneszánsz kor írástudói hogyan gondolkodtak a középkori Magyarország e két külön közigazgatással rendelkező tartományának Hungariához való viszonyáról s e viszony változásáról.

A már említett Ransano Hungaria szerves részeként említi a Dráva és Száva közti területet, amelyet lakóiról Sclavoniának hívnak.⁵ Oláh Miklós Sclavonia Hungaricának nevezi, amely Horvátországgal és Boszniával együtt a „secunda pars Hungariae”-t alkotja.⁶ Jeleztem, hogy Horvátországnak a legtágabb Hungaria-körébe való bevonása Oláh egyéni álláspontja csupán, mert egyébként a történeti Horvátországot, amely a Szávától délre Itália felé eső terület, nem tekintették Hungaria részének. Magini *Geographiája* szerint, idézem: „Hungaria déli folyója a Száva, mely őt Horvátországtól és Szerbiától elválasztja.”⁷ Hiába laktak a Szávától északra is horvátok, a kor tudatában a közjogi szempontok erősebbek voltak: a Szávától határolt Szlavónia, Zágrábot is beleértve, Hungária szerves része, míg a Szávától délre eső terület Magyarországhoz társult külön ország, amely a magyar királyok szóhasználatában „regnum nostrum Croatiae” volt. Míg ez utóbbi állandóan szerepelt a középkori magyar királyok címében (rex Hungariae, Dalmatiae, Croatiae...), addig Sclavonia sohasem, minthogy azt beleértették Hungariába. Ugyan már 1240-től kezdve adathozható a „ducatus Sclavoniae” vagy „banatus Sclavoniae” kifejezés szinonimájaként a „regnum Sclavoniae” is, Szlavónia csak fokozatosan vált Hungariától elkülönülő országgá.⁸ Jól mutatja ezt a folyamatot az 1530. évi augsburgi birodalmi gyűlésen megjelent magyar és horvát követség összetétele. Mint „comes et orator Croatiae” külön képviselte a horvát rendeket és tartott érdekükben beszédet Wolfgangus de Frangepanibus, míg „pro Hungaris et Sclavis” Ladislaus de Macedonia szónokolt egy négytagú küldöttség nevében. A beszédet közreadó egykori nyomtatvány fel is sorolja a követség tagjait, jelezve, hogy Ladislaus de Macedonia váradi püspök és Nicolaus comes de Thurocz, magister curiae a „regnum Hungariae”-t, míg Thomas Kamarius és Georgius Spiiczko a „regnum Sclavoniae”-t képviselte.⁹ Míg tehát Horvátország mint teljesen különálló egység, addig Sclavonia, bár mint külön regnum, de még Hungariához társulva jelenik meg. A Szlavónia fokozatos elkülönülése irányába vezető fejlődés jegyében kerül be ezután Sclavonia is a magyar királyok címei közé: I. Ferdinánd nagy pecsétjén – sok minden mellett – már a „Rex Sclavoniae” is szerepel.¹⁰

Szlavóniának Magyarországtól való fokozatos elkülönülése azonban a kérdésnek csak az egyik oldala. Másrészt, egyre inkább érvényesült e terület sorsának a Szávától délre fekvő Horvátországgal való összefonódása, aminek egyébként régi előzményei is voltak. A középkor folyamán Dalmácia, Horvátország és Szlavónia báni tisztsége nemegyszer egy kézben összpontosult, s felbukkan a XII. és XIII. században e három, többségében horvátok lakta, de külön egységeket alkotó ország, illetve tartomány közös „*tota Sclavonia*” elnevezése is.¹¹ A helyzetet jól tükrözi az egyházi szervezet: míg a Szlavóniában fekvő zágrábi püspökség a magyar egyházszervezet része, és a kalocsai érsekségnek volt alárendelve, addig a Szávától délre fekvő horvát püspökségek (Knin, Zengg, Modrus) a spliti érsekséghez tartoztak. De jellemző módon már a XIII. században – sikertelenül ugyan – igény támadt arra, így például a híres dalmáciai krónikás, Thomas Spalatensis művében, hogy a zágrábi dioecesis a splitihez csatoltassék.¹² Az ilyen előzmények és az ennek megfelelő horvát tradíció alapján érthető, hogy a történeti munkáját az 1520-as években író dubrovniki Tübero (Ludovik Crijević Tüberon) Dalmácia határait terjeszti ki a Dráváig, midőn így ír Janus Pannoniusról: „a szárazföldi Dalmáciának ama vidékén született, mely a Száva és Dráva folyók között fekszik, s melyet Magyarországtól a Dráva választ el.”¹³ A XVI. század végére azután már egyértelművé vált a horvát nyelvű országok összetartozása: a magyar király megbízásából élükön álló bán hivatalos címe „*Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae banus*”, anélkül persze, hogy főhatósága kiterjedt volna a Velence uralma alatt álló dalmát városokra, illetve az önálló raguzai (dubrovniki) városállamra.

Szlavóniának Magyarország részéből Horvátországgal egységet alkotó területté való alakulása a XVI. századi emberek fejében azonban csak fokozatosan tudatosodott, s a szóhasználat e tekintetben a XVI. század végéig ingadozó maradt. A törökországi beszámolójáról híressé vált Bartholomeus Georgievich, aki 1544-ben Antwerpenben megjelent első könyve függelékében közli a Miatyánk, az angyali üdvözet és az apostoli hitvallás szövegét „szlavón nyelven”, könyve címlapján Hungarusnak nevezi magát.¹⁴ Zágrábi s a történeti Szlavónia más helyeiről érkező horvát diákok a külföldi egyetemeken még sokáig magyarországiaknak tekintik magukat, s így jegyzik be nevüket az anyakönyvekbe. Néhány példa Bolognából: 1526-ban beiratkozik Georgius de Varasino dioecesis Zagrabiensis in Hungaria; 1558-ban: Georgius Petrovianus de Zagrabia in Ungaria; 1577-ben: Nicolaus de Senicis Zagrabiensis Ungarus stb. 1574-ben és 1575-ben pedig az egyetem magyar consiliariusává Michael Ziligerius Zagrabinust választják.¹⁵ Szándékosan idéztem bolognai adatokat, mert e város egyeteme különösen népszerű volt a horvátok körében.

Nem véletlen, hogy itt virágzott a Collegium Illyrico-Hungaricum. Ennek alapítási körülményei világítják meg egyébként a legjobban a Hungaria fogalomnak Szlavónia viszonylatában való változását. A Collegium alapítója, Szondy Pál, egy személyben esztergomi és zágrábi nagyprépost, 1557-ben kelt alapítólevelében az intézményről következetesen mint Collegium Hungarorumról beszél, noha azt a „de Hungaria ac Slavonia” származó diákok számára létesíti. Mégpedig úgy, hogy a diákok fele részben az egyik, fele részben a másik nyelvet képviseljék. Vagyis itt kísért még Szlavóniának Magyarország részeként való felfogása, ugyanakkor már világos a különböző nyelven beszélő két terület elkülönítése is. S hogy ne legyen félreértés, Szondy a szöveghez egy jegyzetet is csatolt, amelyben pontosan körülírja, hogy mit kell Szlavónián érteni: lényegében a zágrábi püspökség területét, hozzávéve Pozsegát egészen a Dráva torkolatáig. A bolognai egyetemi iratokban ezután még jó darabig mint Collegium Hungaricum szerepel az intézmény, de mivel a szlavóniaiak egyre inkább ráébrednek horvát, illetve antikizáló szóhasználattal illír voltakra, s mivel a Collegium felügyeletét Szondy a zágrábi káptalanra bízta, Zágráb pedig a horvát, vagyis illír politikai élet központja lett, a bolognai kollégium elnevezése csendben átalakult Collegium Illyrico-Hungaricummá.¹⁶

Térjünk most rá a Hungaria fogalomról lekapcsolódó másik területnek, Erdélynek a kérdésére. A XV. században még semmi jele Erdély Hungariától való elkülönülésének. Az 1433-ban Magyarországon is átutazó Bertrandon de la Brocquière az erdélyi hegyeket úgy említi, mint amelyek Honguerie-t Walachie-tól elválasztják, s Magyarország részének tekinti Erdélyt Enea Silvio Piccolomini is *Cosmographiájában*.¹⁷ Az Erdélyből származó diákok egyetemi beiratkozásuk alkalmával gyakran kiemelik Magyarországhoz való tartozásukat, például Bolognában, 1439: Augustinus de Salanck archidiaconus de Clus et canonicus in ecclesia Transilvana de Ungaria; Giorgius Zaz de Enyed de Ungaria; 1479: Albertus Blasii Walko de Cusal, de dioecesi transilvanensi in provincia Ungariae; 1480: Georgius Michaelis de dioecesi transilvanensi de Ungaria; 1491: Magister Valentinus de Septem Castris de Ungaria ordinis Praedicatorum stb.¹⁸ Ransano pedig Magyarország-ismertetésében Erdélyt egyszerűen mint az ország egyik megyéjét tárgyalja.¹⁹

A XVI. század első felében is nagyjából hasonló a helyzet. Oláh Miklós már többször idézett *Hungariájában* Transylvania – a Tiszától a Dnyeszterig terjedő egész nagy területtel együtt – Hungaria „negyedik részét” alkotja.²⁰ De hogy már az ő tudatában is ott volt a szűkebb – Erdély nélküli – Hungaria fogalom, azt elárulja az Erdély nyugati szélén fekvő Abrudbányával kapcsolatos megjegyzése. Ez a város azon a helyen van – írja –, ahol a Fehér-Körös a hegyek kö-

zött kijut Hungáriába, vagyis Erdélyből Magyarországra.²¹ A továbbiakban azután jó ideig egyaránt találunk olyan meghatározásokat, amelyek az erdélyi területet magától értetődően Magyarországnak nevezik, és olyanokat, amelyek már külön országgént említik. Johann Honter *Apologia de reformatione Barcensis* című munkájában 1543-ban Izabella királynő országát „magyar birodalomnak” nevezi;²² az ugyancsak erdélyi szász Georg Reicherstorffer pedig 1550-ben megjelent *Chorographia Transylvaniae* című Erdély-leírásában a brassói iskola könyvtáráról azt állítja, hogy Mátyás budai könyvtárának elpusztítása után ez volt Magyarország legjobb könyvtára.²³ A lengyel Jan Lasicki 1569-ben Bezának írt levelében az erdélyi antitrinitáriusok alapművét, a *De falsa et vera unius Dei... cognitionét* így említi: „librum eorum hereticorum qui sunt in Hungaria”.²⁴ Ezzel szemben a császár szolgálatában Magyarországon harcoló spanyol Bernardo de Aldana 1556 körül írt (vagy elmondott) visszaemlékezéseiben Erdélyről következetesen mint külön országról szól,²⁵ s mikor a debreceni magyar reformátor, Melius Juhász Péter 1559-ben Kolozsvárott kiadta a marosvásárhelyi zsinaton elfogadott hitvallást, azt a „mind egész Magyarországról, s mind Erdélyről”, vagyis két külön országból összegyűlt prédikátorok művének nevezi.²⁶

Félreértések elkerülése végett hangsúlyozni kell azonban, hogy Erdély különállását említve sohasem a későbbi erdélyi fejedelmek uralma alatt álló területről van szó, minthogy ez utóbbi a történeti Erdélyen kívül a szűkebb értelemben vett Magyarország keleti részeit is magába foglalta. Mikor az eredeti, tágabb értelemben vett Hungaria keleti részén uralkodó II. János választott magyar király 1570-ben kénytelen volt lemondani királyi címéről, hivatalos titulusa *Princeps Transsylvaniae et Partium Regni Hungariae Dominus* lett, amiben immár jogilag is kifejeződik az uralma alatt álló országreszen belül Erdély külön státusa. Noha senki sem vitatta, hogy Erdély továbbra is a magyar Korona országaihoz tartozik, ezután már egyre többen mint Magyarország *volt* részéről beszélnek róla, hangsúlyozva azonban, hogy lakóinak többsége magyar. Az 1574-ben itt időző francia követ, Pierre Lescapier írja például a fejedelemség fővárosáról, Gyulafehérvárról szólva: „Mindenkik az ország eredeti nyelvén, magyarul beszél, ugyanis Erdély korábban Magyarország tartománya volt.”²⁷ Giovanni Francesco Baviera pedig 1594-ben írt *Ragguaglio di Transilvania* című írásában szintén kijelenti: „Ez a tartomány hajdan a magyar királyság tagja volt.”²⁸ Giovanni Botero a *Delle relazioni universali* című híres művében külön kis fejezetet szentel Erdélynek, amelyet hegy választ el Magyarországtól, lakóiról pedig azt írja, hogy „az erdélyiek többnyire magyarul beszélnek, de miként Magyarországon, úgy Erdélyben is a városokban sok német lakik”.²⁹

Számos más szerző a magyarok és németek mellett említi természetesen a rómaiak leszármazottainak tekintett, itt lakó románokat is.

A változás jól tükröződik abban, hogy az erdélyi személyek miképpen jelölik meg saját maguk származási helyét. Az egyetemi beiratkozásoknál a XVI. században már alig találkozunk a korábbi idézett olyanféle megjelölésekkel, mint „in ecclesia Transilvana de Ungaria”. A leggyakoribb, hogy „Transylvanus”-nak nevezik magukat, ami természetesen már korábban is gyakori volt, különösen az erdélyi szászok részéről. Ezek a külföldi egyetemeken a XVI. században szinte kivétel nélkül szülővárosuk nevét jegyzik be ilyenformán: „Coronensis Transylvanus”, „Cibinensis Transylvanus” stb. Kiadványaik címlapján is mindig a szűkebb haza megjelölése szerepel. *Iacobi Pisonis Transylvani... Schedia* – e címen jelentette meg az 1527-ben meghalt medgyesi származású humanista költő verseit barátja, Georg Wernher 1554-ben. *Ruinae Pannonicae* című eposzának 1571. évi wittenbergi kiadásán a szerző, Christianus Schesaeus mint „Mediensis Transylvanus” szerepel, s ugyanígy a magyar történetet versben feldolgozó szász Leonhard Uncius is Transylvanusnak nevezi magát műve 1579. évi krakkói kiadásának címlapján.³⁰ A kolozsvári Heltai nyomdában tevékenykedő, majd később Wittenbergben és más német városokban nyomdászként működő erdélyi német Jacobus Lucius nyomtatványainak impresszumaiban mindig a Transylvanus vagy Sövenbürger megjelölést illeszti nevéhez.³¹ A XVI. század második felében az erdélyi magyarok is legtöbbször Transylvanusnak nevezik magukat, de gyakran melléje teszik az Ungarus szót is. 1552-ben Wittenbergben például négy magyar nevű diák iratkozik be mint Ungari Transylvani; 1587-ben Heidelbergben iratkozik be Johannes Sylvasius Ungarus Transylvanus, de ugyanakkor Szamosközy István csak mint Ungarus jelöli magát.³² Gálffy István pedig Padovában 1578-ban mint Transylvanus, 1579-ben pedig mint Ungarus szerepel.³³ A XVII. század elején az erdélyi magyaroktól való megkülönböztetés érdekében a szászok kezdik a Saxo-Transylvanus jelzőt is használni: 1605-ben, illetve 1606-ban Wittenbergben így adja ki értekezését a medgyesi Franciscus Schimerus és a brassói Andreas Zieglerus.³⁴

A XVI. század végére így lassan kialakul és megszilárdul a szűkebb Hungaria fogalma, amelybe a horváltá vált Szlavóniát, illetve a magyarok, szászok, románok lakta és magyar fejedelem által kormányzott Erdélyt már nem számítják bele. A helyzetet jól megvilágítja a magyarországi diákoknak a bolognai egyetemen való képviselése. Az egyetemi statútumok 1561. évi kiadásában, az egyetemi tanács összetételéről szólva, azt olvassuk, hogy „Ungaria habet unam vocem et unum consiliarium”. Érdekes, hogy 1564-ben ennek ellenére két tanácsost választottak „pro Ungaria”: Ioannes Donitus Ungarust és Thomas Iordanus Ungarust. Jellemző, hogy az egyik, ere-

deti nevén Donić, szlavóniai horvát; a másik, Jordán Tamás, az Erdélyből származó későbbi híres morvaországi orvos, vagyis mindkettő csak a tágabb értelemben vett Hungaria polgára. 1569-ben viszont a magyar consiliárius Paulus Szegedi mellett a szlavóniai Michael Micolichot már „pro natione Illirica” választják meg a tanácsba. Ugyanígy 1572-ben a Collegium Ungarorumban lakó Mathias Varasdinus is „pro Illyria” lesz tanácsossá. 1595-ben pedig a statútumok hivatalos példányába kézzel bejegyzik, hogy ezután az erdélyieket egy, a magyarokétól független tanácsosi hely illeti meg.³⁵

A változást tanúsítják a XVI. századi térképek is. Lazarus 1528-ban megjelent nevezetes Magyarország-térképe még semmiféle megkülönböztetést nem jelez Szlavónia és Erdély vonatkozásában. A „Transylvania” felirat olyan módon szerepel nála, ahogy az ország más tájegységeit megjelöli, például az Alföldön azt, hogy „Cumanorum campus”. Ezzel szemben a század második felében készülő új térképeken már kezdik – sok bizonytalansággal és pontatlansággal – Szlavóniát és Erdélyt eltérő színnel jelezni.³⁶ Az Északi-Kárpátok, az erdélyi középhegység, a Duna–Dráva vonala és az osztrák tartományok által határolt, szűkebb értelemben vett Hungaria azonban e térképeken mindvégig egyetlen egységként szerepel, tekintet nélkül e terület politikai megosztottságára, illetve etnikai összetételére.

Figyelemre méltó, hogy sohasem kerül sor a török uralom alá került terület elkülönítésére a térképeken. A török által megszállt területek mindvégig Hungaria részeként éltek a kor tudatában. A Magyarországon át Konstantinápolyba tartó császári követek úti jelentéseikben mindig Belgrádhhoz érve jelzik, hogy elhagyják Magyarországot, noha már jó ideje ugyanazon török hatalom alatti területen utaztak. Stephen Gerlach naplójában (1573) Belgrádhhoz érve írja: „Hier endet sich Ungarn.”³⁷ 1622-ben Adam Wenner von Krailsheim is azt írja Belgrádról, hogy ott folyik a Száva a Dunába, Magyarországot Szerbiától elválasztva.³⁸ Egészen kivételes eset, hogy midőn 1550-ben Magdeburgban publikálták Eszéki (Szigeti) Imre prédikátornak Tolnárol a híres reformátorhoz, Flacius Illyricushoz írt levelét, azt a kiadvány címében „aus der Türckey” érkezőnek nevezték.³⁹ A nyomdász nyilván a szenzációt akarta ezzel növelni.

Miképpen a török megszállás katonai és politikai ténye, s az elfoglalt területnek a magyar szóhasználatban meggyökeresedett „hódoltság” megjelölése nem vezetett a Hungaria fogalom további szűkítéséhez, ugyanígy nem került sor arra sem, hogy az országnak többségében nem magyar etnikumú területei kívül kerüljenek Hungaria fogalomkörén. Szlavónia és a történeti Erdély nem horvát, illetve magyar–német–román vegyes lakossága alapján, hanem a már korábban is meglevő külön tartományi közigazgatás révén, illetve ez utóbbi jelentőségének az ország politikai megosztottságából kö-

vetkező felértékelődése miatt vált le Hungaria akkori testéről. Külön adminisztratív keret, egység híján a többségében nem magyar etnikumú vármegyék magától értetődően továbbra is szerves részei maradtak a szűkebb értelemben vett Hungariának; s azon belüli elkülönülésük sem következhetett be. Ez érvényes a magyarok után ekkor a legkiterjedtebb területet benépesítő hazai népre, a szlovákokra is. Az Északi-Kárpátok vidéke is vegyes lakosságú volt, ami a török hódítás nyomán magyaroknak és horvátoknak délről északra húzódása következtében a XVI. században még inkább érezhetővé vált, mégis, számos északi vármegye lakosságának szlovák többségéhez nem férhet kétség.

Bár a szlovákok lakta területnek semmiféle külön politikai, közigazgatási kerete nem volt, a Hungariának nevet adó magyarokétól eltérő etnikum jelenlétét, mint az ország egy részére jellemző saját-ságot, már a XVI. század emberei is nemegyszer észlelték, s a vidék megjelölése esetén e tényt értékesítették. Az erre vonatkozó adatokat szlovák kutatók gondosan összegyűjtötték. Eszerint morva forrásokban előfordul a „slovenská země” (szlovák föld), illetve „Slováky”, német szövegekben pedig a „slowakische Land” kifejezés a szlováklakta terület megjelölésére.⁴⁰ Ezek az adatok ugyan többnyire a XVII. századból származnak, de hogy már a XVI. században sem volt ismeretlen – legalábbis külföldiek részéről – a vidéknek az etnikum alapján való elnevezése, azt egy XVI. század eleji adat igazolja. Jacob Ziegler, a később Magyarországon is tevékenykedő humanista írja Willibald Pirckheimerhez 1511. november 23-án, hogy Morvaország távoli csücskében járt, ahonnan egy ugrással el lehetne érni „Slesiam, Poloniam, Sclavoniam ad Carpatum montem Ungariamque”.⁴¹ Az adatot idéző Székely György értelmezése szerint a Kárpátok menti Szlavónia csak a szlováklakta földet jelentheti, hiszen egy Polonia és Ungaria közé eső területről van szó.⁴²

A szlovákok „Sclavoni” (szlavón) elnevezése egyébként gyakori a forrásokban a többségében „Sclavi” szóhasználat mellett; ugyanígy a német „windisch”, valamint a magyar „tót” kifejezést is egyaránt alkalmazták a magyar állam területén élő északi és déli szlavókra egyaránt. A „szlovák” elnevezés a XV. század közepétől kezd feltűnni, főleg a Csehországgal határos területeken.⁴³ A magyarországi latin forrásokban Szeréminél fordul elő először „gens Zlowaci Bohemica” formában.⁴⁴ De miként a „szlavón” nevezetet a szlovákra alkalmazták, ugyanígy előfordulhatott a fordítottja is, miként azt Heltai Gáspár egy kissé zavaros felsorolása mutatja: „számtalan sok városok, várak, faluk és erősségek vadnak és mezővárosok Magyarországbán, Tótországbán, Szlovákországbán, Horvátországbán, Ratzországbán, Szilágyságban, Máramarosban és egész Erdélyben...”⁴⁵ Minthogy a „Szlovákország” kifejezés a nyilván Szlavóniát jelentő Tótország és

Horvátország közé van beiktatva, valószínűtlen, hogy a szlováklakta északi területet jelentené. Talán inkább a Tótország szinonimájaként szerepel, bár nehezen feltételezhető, hogy Heltai ne tudná: Tótország és Szlavónia ugyanazt jelenti. Az idézett rész Heltainak teljesen önálló fogalmazása, s így Bonfiniből nem ellenőrizhető.

A fenti nehezen értelmezhető adatokból annyi kétségkívül kiderül, hogy a XVI. században létezhetett már az észak-magyarországi szlávok lakta területnek az etnikum alapján való megnevezése. Ami egyúttal azt is jelenti, hogy megjelenik Hungariának egy, azt a magyarok által lakott területre szűkítő értelmezése is, erősítve Peter Ratkoš felfogását, aki szerint a szlovákok tudatában már a középkortól kezdve létezett Magyarországnak egy tágabb, állami értelemben vett fogalma, amelybe ők is beletartoztak, valamint egy szűkebb etnikai értelme, amelyet saját lakóterületüktől megkülönböztettek.⁴⁶ Ziegler említése alapján nem vonható kétségbe, hogy létezhetett ilyen különbségtétel, ennek elterjedésére azonban nincsenek adatok. Mind a hazai, mind a külföldi források (földrajzkönyvek, útleírások, térképek stb.) a „Felföld”-et, vagy újabb szóhasználattal „Felvidék”-et változatlanul Hungaria integráns részének tekintették.

Amit Hungariáról elmondtunk, azt részben bonyolítja, részben jobban megvilágítja mindaz, amit Pannonia fogalmáról megállapíthatunk. „Mátyás királytól gyakran hallottam – írja Galeotto Marzio –, hogy tévednek a mostani történetírók, amikor az ókori elnevezés szerint írják a vidékek és városok nevét.” A király erre több példát hozott fel, többek között azt, hogy Hungaria „Pannonia és Dacia részeit foglalja magában”, s ezért nem helyes a Hungaria nevet az antik nevek valamelyikével egyszerűen behelyettesíteni.⁴⁷ A nagy király minden antik rajongása ellenére sem engedett a divatnak, s felirataiban, okleveleiben „rex Hungariae”-nak tituláltatta önmagát, realitásérzékről és korrekt történeti ismeretekről téve tanúságot. Nem így kortársai, akik beleszédültek a régi Róma nagyságába, s igyekeztek letörölni a barbár nevezeteket, akkor is, ha ezt csak erőszakoltan lehetett. Hungaria esetében kézenfekvő volt a Pannoniával való azonosítás, aminek egyébként évszázados előzményei voltak. Pétertől Szent Lászlóig a XI. századi magyar királyok pénzein rendre a Pannonia felirat szerepel, s amikor Szent László megtámadta Horvátországot, Zárában ezt úgy jegyezték fel, hogy „Pannoniorum rex Chroatae invadet regnum”.⁴⁸ A korai magyar krónikákban s Anonymusnál is állandóan szerepel Pannonia Magyarország jelentéssel, a későbbiekben azonban ez a szóhasználat szinte teljesen kiveszett a magyaroknál. Feltámasztása sem nekik köszönhető, hanem az olasz humanistáknak. Az első magyarországi, aki ezt a terminust magára alkalmazta, alighanem Janus Pannonius volt, aki 1450 körül Ferrarában – a Guarino-iskola szellemében – illendőnek érezte a Johan-

nes Sclavonus vagy Giovanni Unghero barbár nevet rangosabbal felcserélni.⁴⁹

Janus versein kívül egy darabig alig találunk példát a Pannonia szó használatára. Vitéz János is csak egyetlenegyszer említi, egy 1464-ben kelt levelében, a Szávát Pannonia egyik folyójának mondva.⁵⁰ De ugyanebben az évben a fanói Antonio Costanzi, Janus volt ferrarai iskolatársa Mátyáshoz címzett buzdító költeményében őt már Pannonia királyaként szólítja meg. Az ő nevében válaszoló Janus, híven a király álláspontjához, urát mégis „matthias rex Hungarorum”-nak nevezi.⁵¹ Az 1460-as évek végétől kezdve megindul azután a terminus széles körű alkalmazása. A nyilván Janus példájára magát Andreas Pannoniusnak nevező ferrarai karthauzi szerzetes, Hunyadi egykori katonája, aki valamikor Mátyás bölcsőjét ringatta, a királynak ajánlott *Libellus de virtutibus* (1467) című munkájában számos ízben nevezi Magyarországot Pannoniának; az ugyancsak ferrarai Battista Guarino, Janus barátja és a nagy Guarino fia és utóda, 1467-ben egyik levelében Magyarországot „universa Pannonia”, illetve „tota Pannonia” néven emlegeti; Georgius Trapezuntius ugyanebben az időben Mátyást „pannonum rex”-nek nevezi Basilius-fordításának Janushoz címzett ajánlásában; Johannes Argyropulos pedig Vitéz Jánost nevezi Johannes Pannonusnak abban az írásában, amellyel Arisztotelész *De coelo* című munkáját ajánlotta neki.⁵² Érdemes felfigyelni a ferrarai adatok bőségére, s arra, hogy csupa Janusszal kapcsolatban levő személyről van szó. Komoly szerepe lehetett a Pannonia-divat kialakulásában.

Egy darabig még ezután is kizárólag olasz humanisták írásaiban helyettesíti az előkelőbb Pannonia a Hungaria kifejezést, így Marsilio Ficino, Poliziano, Lodovico Carbo, Naldo Naldi, Ugolino Verino, Bartolomeo Fonzio, Brandolini Lippi a Mátyáshoz címzett leveleiben, illetve neki ajánlott műveiben őt minden esetben Pannonia királyának titulálja. Csupán a Mátyás álláspontjával egyetértő Galeotto Marzio tartózkodik mindvégig a szó használatától. Hogy magában Magyarországon ez az epiteton csak lassan vert gyökeret, arra jó példa, hogy Antonio Bonfini a Mátyásnak 1486-ban átnyújtott Hermogenes- és az 1487-ben felajánlott Philostratos-fordításának előszavában még az „Ungariae et Boemiae rex” címzést alkalmazza, s csak az 1489-ben készült Filarete-fordítását ajánlja immár a „Pannoniae et Boemiae rex”-nek.⁵³ Feltűnő ugyanakkor, hogy az 1487-ben meghalt Szapolyai Imre nádor szepeshelyi síremlékére már ilyen feliratot véstek: „Hic iacet... Dominus Emericus Comes perpetuus Sepesiensis et palatinus regni Pannoniae.”⁵⁴ A XVI. században azután már minden valamirevaló magyarországi tudós ember a Pannonius névvel büszkélkedett, illetve ezzel tisztelték meg őt. Elég itt csak Csulai Móré Fülöpöt, Bartholomeus Frankfordinust, Pesti

Gábort, Sylvester Jánost, Gyalui Torda Zsigmondot, Zsámboky Jánost, Dudith Andrást, Berzeviczy Mártont, Kovacsóczy Farkast említeni. De ugyanígy Pannoniusként szerepel könyvei címlapján Gyöngyösi Gergely, a tudós pálos szerzetes író, a kálvinista teológus Szegedi Kis István, a Königsbergben egyetemi katedrara emelkedett pozsonyi német Christoph Preyss vagy a selmecebányai német Paulus Rubigallus, akárcsak a szlovák nemes Martin Rakovský.⁵⁵

A humanista divat így általánossá tette Hungaria és Pannonia azonosítását. „Hungaria vero, quae Pannonia dicebatur” – írja Filippo Buonaccorsi már 1480 körül I. Ulászló királyról szóló munkájában.⁵⁶ „Európának azt a vidékét, melyet most Hungariának nevezünk, a régiek Pannoniának hívták” – kezdi Magyarország leírását Ransano,⁵⁷ s Bonfini magyar történetében a két terminus már merő szinonimaként szerepel. A humanisták persze – akárcsak Mátyás – jól tudták, hogy a római Pannonia határai nem estek egybe a XV. századi Magyarországgal, de a történelmi hűséghez csak kevesen ragaszkodtak. Ilyen volt Enea Silvio Piccolomini, aki *Cosmographiájában* Magyarországhoz érve így ír: „Ezt az országot némelyek Pannoniának nevezik, mintha a magyarok a pannonok helyébe léptek volna: valójában sem Hungaria nem tölti be Pannonia határait, sem pedig emez nem volt hajdan olyan kiterjedt, mint a mi korunkban Hungaria.”⁵⁸

E kettős nehézséget a humanisták különböző módon próbálták áthidalni. Bonyolította helyzetüket, hogy tudomásuk volt arról, hogy a rómaiak Pannoniát egy superior és egy inferior részre osztották, de a pontos elhatárolással nem voltak tisztában, így azután a legkülönbözőbb variációk jelentek meg írásaikban. A XV. század végi írók egyértelműen elhatárolták Ausztriát Pannoniától. Ransano szerint Hainburgnál válik el egymástól Ausztria és Felső-Pannonia, s nyugatról jövet Pozsony az első pannon város. Ugyanígy foglal állást Bonfini is, aki a Lajta menti Bruck városát tartja Ausztria és Felső-Pannonia határvárosának, s az 1490-es években erre járó Francesco Pescennio Negro is azt írja, hogy „Pannoniából Bécsbe jöttem”.⁵⁹ Időközben azonban a bécsi humanisták felfedezték, hogy ők is az egykori Pannonia területén élnek, aminek jeléül a bécsi nyomtatványok impresszumában, különösen a humanista jellegű kiadványokban, 1509-től kezdve feltűnik a „Viennae Pannoniae” helynévmegjelölés.⁶⁰ Ez azután váltakozik a „Viennae Austriae” formával, mígnem ez utóbbi végleg kiszorította az előbbi. Érdekes, hogy a legutolsó „Viennae Pannoniae” impresszummal ellátott kiadvány Werbőczy *Tripartitumának* 1561. évi kiadása.⁶¹ Méltányolva a kétségtelen ténnyt, hogy a római Pannonia határa Bécstől Nyugatra húzódott, a XVI. századi humanisták számára kézenfekvő volt a megoldás: Pannonia Superiorinak felel meg Ausztria, Pannonia Inferiornak Hungaria. Így

foglal állást Taurinus, de a legkövetkezetesebben *Hungariájában* Oláh Miklós.⁶²

Ugyanakkor Oláhnak, éppen úgy, mint elődeinek és követőinek, szembe kellett néznie azzal a nehézséggel, hogy Hungaria messze túlnyúlik északra és keletre az egykori Pannonián. Ransano egyszerűen úgy oldja meg a kérdést, hogy először elmondja, hogy az ókori szerzők (Strabo, Plinius, Ptolomeus) mit írtak Pannoniáról, azután elmondja, hogy mi található ma ugyanezen a területen, s ennek során ismerteti a dunántúli és szlavóniai megyéket, majd rátér a Duna bal oldalán levő megyék tárgyalására, Erdélyt is beleértve, noha – mint írja – Pannonia ókori leírásaiban ezekről nem esik szó.⁶³ Vagyis, felfogása szerint, a Hungariával azonos „mai” Pannonia túlterjed a régien. Hasonlót olvashatunk Sebastiano Compagni 1509 körül írt *Geographiájában*: Pannonia inferior a mi korunkban – írja – Hungariának nevezik; „Hungaria azonban messze túlterjed Pannonia határán”.⁶⁴ Oláh Miklós szóhasználatában az eredeti Pannonia, vagyis a Dunántúl Pannonia inferior „nyugati részének” felel meg, s így a Dunától keletre eső rész az ő számára Pannonia inferior keleti része. Georg Wernher a magyarországi vizekről írt híres munkájában (1549) szintén hangsúlyozza, hogy Pannonia elnevezésen nemcsak a Rábától a Szávaig elterülő vidéket érti, hanem a Duna másik partján fekvő területet is egészen a Kárpátokig, vagyis mindazt, ami a magyarok uralma alatt áll.⁶⁵ Pannonia érvényét tehát Hungaria egészére kiterjesztik, amint azt már Battista Guarino is tette 1467-ben, amikor „universa”, illetve „tota” Pannoniát emlegetett. Nem is csoda, hiszen ugyanebben az írásban Váradot is mint „provinciae Pannoniae urbs”-t emlegeti.⁶⁶

Nem csodálkozhatunk ezután, hogy a XVI. századi írásokban a Tiszántúlt, vagy olyan városokat, mint Sárospatak vagy Szeged, minden további nélkül Pannoniában levőnek mondanak. S Pannoniusnak nevezi magát bárki, tekintet nélkül arra, hogy az ország mely vidékéről származik; így tüntetik fel magukat külföldön megjelent kiadványaik címlapján, s előszeretettel írják így be nevüket az egyetemek anyakönyveibe. Ismereteim szerint a legelső példa erre Csáky Miklósé, a Dózsa által később karóba húzatott csanádi püspöké, aki 1498-ban így szerepel a padovai egyetemen: Nicolaus Chiachi Pannonius.⁶⁷ Ettől kezdve se szeri, se száma az ilyen bejegyzéseknek, származzanak bár íróik Kecskemétről vagy Besztercebányáról, Debrecenből vagy Lőcséről, s legyenek akár magyarok, akár németek, akár szlovákok.

Mint éppen a kezdeményező Janusnak az esete mutatja, természetesen egy szlavóniai származású is Pannonius, mint az a Valentinus Cybeleius Varasdiensis, akinek az *Ad Pannoniam* (1509) című szép ódát köszönhetjük.⁶⁸ Viszont sohasem nevezi magát Pannoniusnak az, aki horvátországi, mivel Croatia nem része Hungariának, s

így Pannoniának sem, hanem az antik Illyriával azonos, s ezért fiai Illyricusok.

De másrészt, minthogy a tágabb értelmű Hungariába Erdély is beletartozott, sor került a Pannonia, Pannonius nevezetek Erdélyre történő anakronisztikus kiterjesztésére. Az erdélyi Adrianus Wolphardus 1522-ben, Bolognában megjelent Janus Pannonius-kiadásának előszavában patrónusát, Várdai Ferenc erdélyi püspököt „Pannonius episcopus”-nak titulálja. 1523-ban Bolognában feltűnik egy dominus Franciscus Pannonus de Transylvania, 1550-ben Párizsban kiadja téziseit Emericus Pannonius Colosvarinus; 1551-ben beiratkozik Wittenbergbe Simon Osdolanus Transsylvanus Pannonius; 1563-ban pedig Johannes Baptista Transylvanopannonius.⁶⁹ Midőn 1536-ban meghalt Erdélyben Oláh Miklós öccse, Máté, az akkor Brüsszelben élő gyászoló testvérnek a kezdeményezésére egy kis gyászversfüzér készült, amelynek címében az elhunyt mint „praefectus... oppidi Szazwaras, in Transsylvania Pannoniae” szerepel.⁷⁰ Heltai Gáspár pedig, midőn 1555-ben Wittenbergben kiadja egy munkáját, annak címlapján „in urbe Claudiopoli in Pannonia” működő lelkészként nevezi meg magát.⁷¹

A Pannonia név Erdélyre, illetve az erdélyiekre való alkalmazása azonban korlátozott maradt. Nemcsak azért, mert a XVI. század második felében Erdély kezdett kívül kerülni Hungaria fogalomkörén, hanem mindenekelőtt azért, mert Erdélynek megvolt a maga jól ismert ókori elődje: Dacia. A humanisták jól tudták, hogy az ókori Dacia az ő korukban három különálló részre oszlik: Moldvára, Valachiára (vagy Transalpinára) és Transilvaniára. Ez utóbbiról általában úgy nyilatkoznak, hogy ez Daciának az a része, amelyet a magyarok bírnak, így már a XV. század második felében Nicolaus Machinensis, modrusi püspök *De bellis Gothorum* című munkájában írja, hogy „a mi korunkban” Dacia belső részét Transilvaniának nevezik, amelyet a hunok, azaz magyarok birtokolnak, míg az alsó része, amely a Fekete-tenger partjáig nyúlik, a vlachokhoz tartozik.⁷² Tudós munkáikban a humanisták általában óvakodnak az egykori Dacia egy részén elterülő Erdélyt anakronisztikusan Pannoniának nevezni. Így tesz Taurinus, midőn azt írja, hogy a Körös Daciából Pannoniába érkezik; de ez nem akadályozza meg abban, hogy Kolozsvárról azt írja, azt „Saxones mixti Pannonibus” lakják.⁷³ Vagyis, ha Erdély nem is Pannónia, az ott lakó magyarok ettől még pannonusok. Mint az egykori Dacia részét tárgyalja Erdélyt Oláh Miklós is, „Dacia Hungariae”-nak nevezve azt.⁷⁴ Ugyancsak elválasztja Daciát az Erdélyig kiterjesztett Pannoniától Georg Wernher is, aki szerint Erdély Daciának „cultissima pars”-a, ahol németek, magyarok és románok laknak, „de ahol a hatalom a magyarok kezében van, s ezért az erdélyieket is magyaroknak nevezik”.⁷⁵ Létezik tehát egy olyan Pannonia foga-

lom, amely a volt Dacia egy részére is kiterjed, a Hungaria egyszerű behelyettesítéseként. De van olyan elképzelés, ami csak Hungariának a bihari hegyekig terjedő nagyobb nyugati részét azonosítja az ókori Pannoniával, vagy Pannonia inferiorral, kisebb keleti részét Dacia nyugati, belső részének tekinti, így nyilatkozik többek között 1604-ben Justus Lipsius, azt írván, hogy Hungaria „a régiek Pannoniáját és Daciáját csaknem magába foglalja”.⁷⁶ Különösen tanulságos végül annak a Giovanni Antonio Magininek a meghatározása, akitől a tágabb értelmű Hungaria körülhatárolását fentebb már idéztem. Ő Pannonia érvényét csak Erdély határáig terjeszti ki, mert ez utóbbit a Dacia vetus részének tartja, de olyan részének, amely Szent István óta Pannonia királyának adófizetője, s amelyben pannonok laknak. Ezért egyszerűen Pannodaciának nevezi.⁷⁷

A Hungaria és Pannonia fogalmakat – korántsem kimerítően – vizsgálva arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a külföldi szemlélők éppen úgy, mint az ország lakosai, a Pannoniával úgy-ahogy azonosított Hungariát a XVI. század végéig egy politikailag változó, több nép által lakott, de több részre szakadása ellenére is történeti és kulturális egységnek tekintették. Ezt az országot nevezte a magyar Sylvester János „dulcis patriá”-nak; ezt hívta a félig vagy egészen horvát származású szlavóniai Vitéz János „patria nostrá”-nak; erről nyilatkozott Erasmusnak írt levelében a román apától született Oláh Miklós úgy, hogy „mea Hungaria”; s az őhozzá írt dedikációban ezt hívta „communis patriá”-nak a félig olasz, félig dalmát családból Budán született Dudith András.⁷⁸

Hogy ez a közös haza több nációnak az országa, az a XVI. század humanistái számára természetes adottság. „A magyar birodalom alá tartozó területeket sok natio lakja, melyek egymástól nyelvükben különböznek” – írja Tubero. „Az egész Magyarország királysága a mi időnkben különböző natiókat foglal magában” – állapítja meg Oláh Miklós. „Az egész Magyarországon csodálatos a különféle... natióknak a keveredése” – olvassuk Wernhernél.⁷⁹ A „natio” szó használata ezekben az idézetekben nem egyértelmű, hanem két különböző nemzetfogalmat kever össze. Egyrészt szó van a feudális kor privilegizált, illetve különböző jogi szabályozással bíró nációiról. Így Oláh a székelyeket, valamint az elmagyarosodott kunokat és jászokat külön nemzetekként sorolja fel, s ugyanígy más nemzet nála a szász, mint a német. Ugyanakkor több helyen ott kísért már a nyelvi-etnikai nemzet gondolata is. Tubero külön nációként említi a Dráva–Száva közti szlavónokat, de kiemeli, hogy ezek az illírekkel azonos nyelvűek; Wernher pedig az erdélyi szászokat egyértelműen németnek mondja, és a székelyeket a magyarok legősibb részének tartja.

A XVI. század az a korszak Magyarországon, amikor a közös Hungaria, illetve Pannonia keretein belül kezd megjelenni az etnikai meg-

különböltetés igénye, illetve az azonos nyelvet beszélők egyetlen etnikumként való felfogása. Mindez érdekes módon tükröződik a Hungarus és Pannonius nevezetek megváltozó alkalmazásában is. Míg a XV. században és a XVI. század első felében ezek egyértelműen állami hovatartozást jelentettek, addig a század végére már erősen színezik, illetve korlátozzák használatukat etnikai-nyelvi szempontok. Jó példa erre a híres tübingeni professzornak, Martin Crusiusnak egy naplófeljegyzése, amelyben arról számol be, hogy 1597. március 5-én különböző magyarországi vendégek között nála volt „Gregorius Schwonaritsch Scharwariensis, Pannonius natione, Croata genere”.⁸⁰ Más tehát a natio, amely magyar, és más a genus, amely horvát. Arra is találunk példákat, hogy az egyetemi beiratkozásnál szükségesnek tartják az állami hovatartozás mellett a nemzetiséget is jelezni: 1571-ben Königsbergben iratkozik be Nicolaus Calacinas Pannonius Slavus.⁸¹ Az efféle megkülönböztetés igénye különösen Erdélyben merült fel, ahol – mint láttuk – gyakori a „Transilvanus Ungarus” vagy „Transilvanus Pannonius”, illetve „Saxo-Transilvanus” megjelölés.

Az etnikai alapon való összetartozás tudata a leghamarabb a magyaroknál és a horvátoknál, vagyis a két állam meghatározó nemzetnél alakult ki. A horvátok esetében ez azt jelentette, hogy azok is illírnek, azaz horvátnak kezdték magukat nevezni, akik nem a történeti Horvátország szülőttei, hanem vagy Dalmáciáé, vagy Szlavóniáé. A nyelvi-etnikai közösség felismerését se tényező fontosabbá válását mutatja, hogy míg a XVI. század második feléig a szlavóniai horvátok – mint láthattuk – vagy Ungarusok, vagy Pannoniusok, addig a század végén már egyre többször Illiricusok. S amint csökkenni kezdett az antikizáló divat, már nyíltan horvátként szerepelnek. 1593-ban csak a pápa külön engedélyével kap felvételt a zágrábi egyházmegyéből, tehát Szlavóniából való Ioannes Bánhegyi Croata és Andreas Iamsinoci Croata a római Collegium Germanicum-Hungaricumba, mivel se nem magyarok, se nem németek.⁸²

Míg a horvátoknál a különböző „regnum”-okban élő azonos etnikum és nyelv tudata jelentkezett, addig a magyaroknál a több nemzetet magában foglaló regnumon belül az etnikai-nyelvi alapon való elkülönülés igénye figyelhető meg. Ezt legkorábban a wittenbergi magyar diákoknál tapasztalhatjuk, ahol az 1555-ben megalakult magyar coetus csak a magyar etnikumúakat tömörítette Hungaria, illetve Pannonia diákjaiból. E coetustagok legnagyobb része a beiratkozásnál nem is Pannoniusnak, hanem Ungarusnak jelentette ki magát, míg az ugyanoda jelentkező magyarországi németek és szlovákok rendre Pannoniusként szerepelnek, vagy pedig városuk, országrészük nevét tüntetik fel. 1592-ben például 19 tagja volt a coetusnak, ezek mind Ungarusok. Rajtuk kívül még 14 magyarországi, de nem magyar

diák tanult ekkor ott, akik közül csak Daniel Ruckschloss Bözingensis írta magát Ungarusnak, a többi közül 8 Pannoniusnak, 3 Scepusiusnak, 1 Iglaviensisnek, 1 pedig Transilvanusnak.⁸³ A magyarok részéről a humanista Pannonius jelző az 1580-as évektől kezdve a kiadványok címlapjairól is kezd eltűnni. Baranyai Decsi, Révay Péter, Szenci Molnár, Pécseli Király már Ungarusként szerepel művei címlapján, ugyanakkor a soproni német Lackner vagy a zólyomi szlovák Abrahamida Hrochotsky továbbra is Pannonius marad.⁸⁴ Kivételek természetesen bőven akadnak, mégis egészen a XVII. század közepéig a felvidéki németek és szlovákok túlnyomórészt Pannoniusként szerepelnek.

A Hungarus/Ungarus és a Pannonius jelzők használatában tehát érdekes eltérés mutatkozik az egymástól fokozatosan elkülönülő Magyarország és Erdély diákjainak származás-megjelölésében. Erdélyben a Pannonius mindig magyar nyelvűt, illetve nemzetiségűt jelent, az Ungarus egyszerű szinonimájaként; egy erdélyi szász sohasem nevezte magát sem Ungarusnak, sem Pannoniusnak. A szűkebb értelemben vett (Erdély nélküli) Magyarországon viszont éppen ellenkezőleg, a XVI. század végén a Pannonius jelző Hungaria nem magyar lakosainak jelölésére, s az etnikai-nyelvi értelemben vett Hungarusoktól való megkülönböztetésül szolgált.

Nem feladatom a tárgyalt terminusok és megjelölések XVII. századi és további alakulásának, jelentés- és funkcióváltozásainak nyomon kísérése. Az elmondottakkal az volt a legfőbb célom, hogy a Magyarország – Hungaria, Pannonia – reneszánsz korszakában való tájékozódást, az oly bonyolult területi és etnikai változásokon átment Kárpát-medence e korabeli területi és etnikai fogalmaiban való eligazodást segítsem. A legfőbb tanulság, hogy a múltról szólva a fogalmakat mindig a maguk történeti kontextusában kell használni, nem szabad figyelmen kívül hagyni sokszor alig észrevehető jelentésváltozásait, s főleg óvakodni kell mai értelmüknek a múltba való visszavetítésétől.

*

Annak nyomatékositása érdekében, hogy a fentiek csupán a fejlődés fő tendenciáit hivatottak bemutatni, elszigetelt adatok azonban olykor ellentmondanak az általános törvényszerűségnek, érdemes függetlenül két ilyen példát idézni. Az egyik Szlavóniának Hungariától magyar részről való elkülönítésére vonatkozik igen korai időből. 1425-ben vita és veszekedés tört ki a párizsi egyetem két magyarországi hallgatója, Martinus de Bereck (az egyetlen magyar, aki ott a rektori tisztséget is elnyerte) és Paulus Nicolai de Sclavonia között. Ez utóbbit az egyetem angol–német nációja, amelybe a

Hungarusok jog szerint tartoztak, kiűzte sorai közül, s midőn az tiltakozott, magyar társa azt követelte, hogy Paulus „non nominetur de Hungaria”, minthogy Szlavóniában született. Paulusnak a párizsi parlamenthez, majd Rómához kellett fordulnia, hogy elismeresse: egy szlavóniai igenis Hungariából való.⁸⁵ A másik adat Erdélynek a XVI. század második felétől kezdve külön országgá minősülésével kapcsolatos. Bár a XVII. században már általános gyakorlat Erdélyt Magyarországtól elkülönült országnak nevezni, ennek nem kisebb ember mond ellent, mint Zrínyi Miklós. Egyik, 1658 decemberében írt levelében Erdélyt „Pannonia jobbja”-nak (dextra Pannoniae) nevezi, az *Afiumban* pedig egyértelműen mint Magyarország egyik részét említi: Midőn azt kérdezi, hogy az új hadsereget ki hozhatná létre, így felel: „Az egész ország! s az egész nemzetünknek unanimes consensusa kellek erre.” Majd így folytatja: „Mi haszna egy vármegye vagy bár egy Dunán innen levő vagy túl való föld, vagy Tisza mellyéke, vagy Erdély végezne ilyent magánosán, ha a másik meg nem tartaná.”⁸⁶

JEGYZETEK

- 1 Petrus RANSANUS, *Epithoma rerum Hungararum*, ed. Petrus KULCSÁR, Bp., Akadémiai Kiadó, 1977, 37 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, S. N., II.).
- 2 Nicolaus OLAHUS, *Hungaria – Athila*, ed. Colomannus EPERJESSY, Ladislaus JUHÁSZ, Bp., Egyetemi Nyomda, 1938 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum).
- 3 Io. Antonius MAGINUS, *Geographiae Cl. Ptolomaei*, Venetiis, 1596, Pars secunda, 158r.
- 4 Leopold CHATENAY, *Vie de Jacques Esprincharde Rochelais et Journal de ses voyages au XVIe siècle*, Paris, S.E.V.P.E.N., 1957, 163.
- 5 *I. m.*, 62.
- 6 *I. m.*, 7, 15–16.
- 7 *I. m.*, 158r.
- 8 György GYÖRFFY, *Die Nordwestgrenze des byzantinischen Reiches im XI. Jahrhundert und die Ausbildung des „ducatus Sclavoniae”*, in *Mélanges offerts à Szabolcs de Vajay*, Braga, Libreria Cruz, 1971, 311.
- 9 RMK III. 276, 289. Vö. *Orationes Ladislai de Macedonia*, ed. I. K. HORVÁTH, Szeged, 1964, 20 (Acta Universitatis de Attila József nominatae, Acta antiqua et archaeologica, VII.).
- 10 ACSÁDY Ignác, *Magyarország három részre oszlásának története (1526–1608)*. Bp., Athenaeum, 1897, 162–163, 663–664 (A magyar nemzet története, V.).
- 11 GYÖRFFY, uo.
- 12 GYÖRFFY, 308–309.

- 13 *Hrvatski Latinisti, Croatici auctores qui Latine scripserunt*, szerk. Veljko GORTAN, Vladimír VRATOVIĆ, Zagreb, Matica Hrvatska, 1969, I. 327.
- 14 RMK III, 349. Vö. RITOÓK Zsigmondné, *Egy 16. századi vándor literátor: Bartholomeus Georgievits*, in *Szomszédtság és közösség. Délszláv–magyar irodalmi kapcsolatok*, szerk. VUJICSICS Sztóján, Bp., Akadémiai Kiadó, 1972, 53–70.
- 15 *Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium, 1221–1864*, ed. Andreas VERESS, Bp., Academia Scientiarum Hungarica, 1941. 88, 97, 106, 108 (Monumenta Hungariae Italica, III.).
- 16 Anton Maria RAFFO, *Appunti sull'atto di fondazione del „Collegio Ungarico” di Bologna*, in *Venezia e Ungheria nel contesto del barocco europeo*, ed. Vittore BRANCA, Firenze, Olschki, 1979, 391–397.
- 17 Bertrand de la BROCOUIÈRE, *Le voyage d'outremer*, Paris, 1892, 236, Aeneae Sylvii PICCOLOMINI postea Pii II. papae *Opera geographica et historica*, Helmstadii, 1699, 219.
- 18 *I. m.*, 69.
- 19 *I. m.*, 21.
- 20 Uo. 33.
- 21 Idézi PÉTER Katalin, *Az alattvalók ellenállási joga Magyarországon a reformáció után*, in *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*, szerk. FABINY Tibor, Bp., A magyarországi Evangélikus Egyház sajtóosztálya, 1984, 67.
- 22 Idézi Bernhard CAPESIUS, *Sie förderten den Lauf der Dinge*, Bukarest, Literaturverlag, 1967, 132.
- 23 Idézi Antonio ROTONDÒ, *Studi e ricerche di storia ereticale italiana del Cinquecento*, Torino, Giappichelli, 1974, 105.
- 24 *Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata (1548–1552)*, kiad. SZAKÁLY Ferenc, Bp., Európa, 1986, 92 (Bibliotheca Historica).
- 25 RMNY I, 155.
- 26 Vö. LUKINICH Imre, *Az erdélyi fejedelmi cím alakulásának története*, in *Századok*, XLVII(1913), 94–109, 177–188; Tibor KLANICZAY, *La Transylvanie: naissance d'un nouvel état*, in *Ethno-psychologie* (Le Havre), XXXII(1977), 287–301.
- 27 *Pierre Lescapier utazása Erdélybe (1574)*, kiad. BENDA Kálmán, TARDY Lajos, Bp., Európa–Helikon, 1982, 71.
- 28 Giovanni Francesco BAVIERA, *Ragguaglio di Transilvania (1594)*, in *Corvina*, N. S., III(1940), 692.
- 29 Giovanni BOTERO, *Delle relazioni universali*, Roma, 1591. Az idézett mondat az 1622. évi velencei kiadásban: I. 81.
- 30 RMK III, 419, 613, 679.
- 31 SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1961, 54.
- 32 *Album Academiae Vitebergensis, 1502–1601*. Carolus Eduardus FOERSTMANN, vol. I–III, Lipsiae–Halis, 1841–1905. vol. II. 44; *Die Matrikel der Universität Heidelberg von 1386 bis 1870*, hg. Gustav TOEPKE, II. Heidelberg, 1886, 134, 142.
- 33 *Matricula et acta Hungarorum in universitate Patavina studentium, 1364–1864*, ed. Andrea VERESS, Bp., Stephaneum, 1915, 89 (Fontes Rerum Hungaricarum, I.).

- 34 RMK III, 1023, 1040.
- 35 *Matricula et acta...* 1941. id. a 15. jegyzetben, 100, 101, 105, 115.
- 36 *Lazarus secretarius. The First Hungarian Mapmaker and His Work*, ed. Lajos STEGENA, Bp., Akadémiai Kiadó, 1982.
- 37 Stephan GERLACH, *Tagebuch*, Frankfurt am Main, 1574.
- 38 Adam WENNER von CRAILSHEIM, *Ein ganzt new Reysebuch von Prag aus bis gen Constantinopel*, Nürnberg, 1622. 23.
- 39 RMK III, 390.
- 40 Peter RATKOŠ, *A szlovák nemzetiség fejlődése a 16. század végéig, in A nemzetiség a feudalizmus korában*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1972, 115 (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 64); Ján TIBENSKÝ, *A szlovák nemzetiség és a burzsoá nemzet kialakulása, in uo.*, 182–185. Vö. Ludwig v. GOGOLÁK, *Beiträge zur Geschichte des slowakischen Volkes. I. Die Nationswerdung der Slowaken und die Anfänge der tschechoslowakischen Frage (1526–1790)*, München, Oldenburg, 1963; 7–9 (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, 7).
- 41 Idézi Gy[örgy] SZÉKELY, *Gesellschaft und Sprachgebrauch in den Städten Ungarns am Ende des Mittelalters*, in *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio linguistica*, V. (1974), 192–193. A teljes mondat így hangzik: „Emigraverim enim in remotissimum quendam [sic] Moraviae angulum, ex quo facile possem uno iactu Slesiam, Poloniam, Sclavoniam ad Carpatum montem Ungariamque contingere.” Lásd: Willibald PICKHEIMERS, *Briefwechsel*, II., hg. Emil REICKE, München, Beck, 1956, 119 (Humanistenbriefe, V). A közreadó a „montem” szó mellé ezt a jegyzetet fűzi: „Das Land der Slowaken?”
- 42 TIBENSKÝ, *i. m.*, 183–184, utal arra, hogy Newton egyik, 1666-ban írt levelében szintén Slavonia néven említette a szlováklakta területet. A valójában 1669. május 18-án, Cambridge-ben kelt, Francis Astonnak címzett levélben szó szerint ez áll: „Whither in Hungaria, Sclavonia, Bohemia neare the town Eila, or at ye Mountains of Bohemia neare Silesia there be rivers whose waters are impregnated with gold.” Lásd: *The Correspondence of Isaac Newton*, I., ed. H. W. TURNBULL, F. R. S., Cambridge, University Press, 1959, 11. Jegyzeteiben a közreadó utal arra, hogy a fenti közlés Newton egy alábbi, latin nyelvű feljegyzésén alapszik: „Hoc modo in Hungaria, Sclavonia ad Montes Bohemicos juxta Silesiam, et in Bohemia non procul ab Eila oppidulo etc. quidam harum rerum cognitionem habentes ex rivis auriferis secrete divites evaserunt.” Ez viszont nem más, mint kivonat a rózsakeresztes Michael MAIER *Symbola aures mensae duodecim nationum* (Francofurti, 1617) című alkimista munkájából, pontosabban annak 11. könyvéből, amely a rejtélyes Melchior Cibinensis Ungarusnak van szentelve. A könyv 527. lapján olvasható a Newton-jegyzet forrása: „In hunc modum in Hungaria, Sclavonia, aliisque Germaniae et Bohemiae locis quidam harum rerum cognitionem habentes ad rivos auriferos se disponunt secrete, aut dato precio fundi domino, et in diem tantum lucrantur vei accupantur auri, unde bene vivere ipsis liceat. In Sclavonia, inquit Mathesius, ve rusticus hac via ducatum unum aut plures in dies lucrari potuit. Idem usu venit ad montes Bohemicos versus Silesiam, et in Bohemia non procul ab Eila

MT.
2011/11

oppidulo; ubi ante aliquot annos ex hac lotione multi divites evaserunt.” Világos ebből, hogy Szlavónia úgy kerül itt az aranylelőhelyek közé, hogy Maier Mathesiusnál, vagyis a Luther és Melanchthon elvbarátjaként ismert Johann MATHESIUS *Bergpostille oder Sarepta, darin von allerley Bergwerck und Metallen...* (Nürnberg, 1564) című művében olvasott az aranyútkatokat találó szlavóniai parasztról. (Mathesiusra hivatkozva Maier könyve részletesebben ír erről könyve 523. lapján.) Csupán Newton tömörített híradásában került tehát „Sclavonia” a Hungaria és a Bohemica elnevezések közé, s így nem értelmezhető a mai Szlovákiára. Már csak azért sem, mert mind Maier, mind Newton Selmezbányát, valamint a Szepességét mint „in Ungaria” levő helyeket említi.

- 43 VÖ. RATKOŠ, *i. m.*, 114–115.
- 44 SZERÉMI György *...Emlékirata Magyarország romlásáról (1484–1543)*, kiad. WENZEL Gusztáv, Pest, 1957, 289–290 (Monumenta Hungariae Historica, Scriptores, I.).
- 45 HELTAI Gáspár, *Chronica az magyaroknak dolgairól*, Colosvarot, 1575, faksimile kiadás, Bp., Akadémiai Kiadó, 1973, 2r (Bibliotheca Hungarica Antiqua, VIII.).
- 46 RATKOŠ, *i. m.*, 105.
- 47 Galeottus MARTIUS Narniensis, *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae*, ed. Ladislaus JUHÁSZ, Lipsiae, Teubner, 1934, 25 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum).
- 48 MARCZALI Henrik, *Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301)*. Bp., Athenaeum, 1896, 8, 20, 60, 90, 110, 114, 116, 140, 680–684 (A magyar nemzet története, II.); GYÖRFFY, *i. m.*, 299–300.
- 49 Érdemes itt utalni arra, hogy a magyarok a költőt saját nyelvükön minden valószínűség szerint Tót Jánosnak nevezték, ami tökéletesen megfelel a szlavóniai Johannesnek. Lásd erre: LÉVAY Edit, *Ilosvai Selymes Péter ismeretlen históriás éneke Mátyás királyról (A Pompéry-kódex)*, ItK LXXXII(1978), 657. Mátyás királyról szóló históriás énekében (1575) Ilosvai említi azt a jelenetet – aminek semmiféle írott forrása nincs –, amelyben a király azzal fenyegeti egy feudális hatalmaskodás miatt Tót János pécsi püspököt, hogy ha nem orvosolja azonnal az általa elkövetett igazságtalanságot, akkor a kapufára felköteti. Néphagyományról van szó, ami a költő és a király tragikus szembekerülésének emlékét variálta. Látszólag nehézséget okoz, hogy verselményének egy más helyén Ilosvai a morva Ján Filipeczet, Mátyás kancellárját szintén Tót Jánosnak nevezi. Nyilvánvaló, hogy a népi emlékezet egybeolvasztotta a két szláv származású s egyformán János nevű politikust. Eredetileg azonban a Tót János név csak Janust jelenthette, mert egy morvaországi cseh, vagyis külföldi szláv személyt a magyarban sohasem neveztek *tótnak*. S egyébként sem tudunk Filipecz hatalmaskodásairól, sem pedig a királlyal való konfliktusáról.
- 50 Iohannes VITÉZ de Zredna, *Opera quae supersunt*, ed. Iván BORONKAI, Bp., Akadémiai Kiadó, 1980, 213 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, N. S., III.).
- 51 *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, ed. Eugenius ÁBEL, Stephanus HEGEDŰS, Bp., Hornyánszky, 1903,

- 110; JANI PANNONII *Opera, Latine et Hungarice*, ed. Sándor V. KOVÁCS, Bp., Tankönyvkiadó, 1972, 348.
- 52 ANDRAE PANNONII *Libellus de virtutibus Matthiae Corvinae dedicatus*, in *Két magyarországi egyházi író a XV századból*, ed. Vilmos FRAKNÓI, Jenő ÁBEL, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1886, 1–133 (Irodalomtörténeti Emlékek, I.); *Adalékok a humanizmus történetéhez*, kiad. ÁBEL Jenő, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1880, 170, 201, 209–210.
- 53 *Analecta nova...* 47, 52, 65.
- 54 *Schallaburg '82. Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn*, hrsg. Tibor KLANICZAY, Gyöngyi TÖRÖK, Gottfried STANGLER, Wien, Niederösterreichische Landesregierung, 1982, No. 836.
- 55 RMK III, 320, 323, 363, 372, 427, 455, 609, 727 etc.
- 56 Philippi CALLIMACHI, *Historia de rege Vladislao*, ed. Irmina LICHONSKA, Varsoviae, 1961, 18 (Bibliotheca Latina Medii et Recentiores Aevi, III.).
- 57 *I. m.*, 54.
- 58 *I. m.* a 17. jegyzetben, 219.
- 59 RANSANUS, *i. m.*, 79–80; Antonius de BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades*, ed. I. FÖGEL, B. IVÁNYI, L. JUHÁSZ, vol. IV/1. Bp., Egyetemi Nyomda, 1941, 121 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum); Giovanni MERCATI, *Ultimi contributi alla storia degli umanisti*, Città del Vaticano, Bibliotheca Apostolica, 1939, 71.
- 60 Gedeon BORSA, *Der lateinische Name der Stadt Wien in Druckwerken*, *Biblos*, XXXI (1982), 251–253.
- 61 RMK III., 486.
- 62 Stephanus TAURINUS Olommucensis, *Stauromachia id est Cruciatorum servile bellum*, ed. Ladislaus JUHÁSZ, Bp., Egyetemi Nyomda, 1944, 62 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum); OLÁH, *i. m.*, 6.
- 63 *I. m.*, 66–70.
- 64 Florio BANFI, „*Imago Hungariae*” nella cartografia italiana del Rinascimento, in „Janus Pannonius” (Roma), I. (1947), 409.
- 65 Georgii WERN[H]ERI *De admirandis Hungariae acquis hypomnemation*, Basileae, 1549. Az 1595. évi kölni kiadás faksimiléje: „Communications ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica”, 29(1963), 147–168.
- 66 *Adalékok...*, kiad. ÁBEL, id. az 52. jegyzetben, 204.
- 67 *Matricula et acta...*, 1915, id. a 33. jegyzetben, 20.
- 68 Valentinus CYBELEIUS Varasdiensis, *Opera*, ed. Maria RÉVÉSZ, Bp., Egyetemi Nyomda, 1939, 2–4 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum).
- 69 *Analecta nova...* 487; *Matricula et acta...* 1941, id. a 15. jegyzetben, 84; Astrik L. GÁBRIEL, *The University of Paris and its Hungarian Students and Masters during the Reign of Louis XII and François Ier*, Frankfurt am Main, Josef Knecht, 1986, 142–143; *Album Academiae Vitebergensis*, id. a 32. jegyzetben, I, 266; II, 55.
- 70 Bp., Egyetemi Könyvtár, Ms. H. 46. f. 31r.
- 71 RMK III, 432.
- 72 Giovanni MERCATI, *Notizie varie sopra Niccolò Modrusiense*, La Bibliofilia, XXVI(1924–1925), 363.

- 73 TAURINUS, *i. m.*, 56.
- 74 *I. m.*, 6.
- 75 *I. m.*, 60.
- 76 Justi LIPSI, *Diva virgo Hallensis. Beneficia eius et miracula fide atque ordine descripta*, Antverpiae, 1604.
- 77 *I. m.* a 3. jegyzetben, 160r–v.
- 78 Ioannes SYLVESTER Pannonius, *Grammatica Hungaro-Latina (1539)*, in *Corpus grammaticorum linguae Hungaricae veterum*, ed. Franciscus TOLDY, Pesthini, Academia Scientiarum Hungarica, 1866, 6; VITÉZ, *i. m.* az 50. jegyzetben, 38; ERASMUS, *Opus epistolarum*, ed. E. S. ALLEN, X, Oxonii, 1941, 72; *Matricula et acta...* 1915, id. a 33. jegyzetben, 189.
- 79 Ludovici TUBERONIS, *Commentariorum de rebus suo tempore... gestis libri XI*, II. ed. Joannes Georgius SCHWANDTNER, Vindobonae, 1746, 119; OLÁH, *i. m.*, 33; WERNHER, *i. m.*, 61.
- 80 *Diarium Martini CRUSII*, I, Tübingen, Laupp'sche Buchhandlung, 1927, 290.
- 81 Az adatot RITOÓK Zsigmondné szívességének köszönhetem.
- 82 *A római Collegium Germanicum et Hungaricum magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai*, kiad. VERESS Endre, Bp., Stephaneum, 1917, 7 (Fontes Rerum Hungaricarum, II.).
- 83 Géza SZABÓ, *Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg, 1555–1613*, Halle/Saale, 1941, 26–29, 71, 132–146 (Bibliothek des Protestantismus im Mittleren Donauraum, 2.).
- 84 Vö. RMK III, 815, 816, 1112, 1132, 860, 865 stb.
- 85 Vö. Astrik L. GABRIEL, *Martin de Bereck, Receptor, Proctor and Rector at the University of Paris*, in A. L. G., *Gorlandia. Studies in the History of the Medieval University*, Notre Dame–Frankfurt a. M., 1969, 125–134.
- 86 ZRINYI Miklós *Összes művei*, kiad. CSAPODI Csaba, KLANICZAY Tibor, Bp., 1958, II., 280; I, 669–670.

A SZIGETI VESZEDELEM ÉS A BAROKK

A Zrínyi család horvát származású, de számos tagja kiemelkedő szerepet játszott a magyarok történetében is. Zrínyi Miklós, a költő és hadvezér egyaránt vallotta magát horvátnak és magyarnak, élete és tettei mindkét nemzet történetének egyaránt része. Másfél évtizedig viselte a legmagasabb horvát közjogi tisztséget, erőteljesen munkálkodott Horvátország katonai védelmének megerősítése érdekében, ugyanakkor nagy hatású szószólója volt a magyar nemzeti törekvéseknek, s élete nagy céljának Magyarország felszabadítását és egyesítését tekintette. Irodalmi műveket csak magyarul írt ugyan, legnagyobb, klasszikus értékű alkotása, a *Szigeti veszedelem* azonban egyformán épült magyar és horvát előzményekre. Legfőbb forrásai részben magyar humanista költők és történetírók művei, részben horvát hősi énekek és Karnarutić epikus költeménye. A legújabb kutatások Zrínyi Miklós verseléséről is kimutatták, hogy jelentékeny részben horvát mintákat követ, s a magyar eposz szereplőinek, hőseinek a nagyobb része is horvát. De amit a magyar irodalom így kapott, azt vissza is adta: hiszen Zrínyi Péter bátyja művét horvátra fordította, s ezzel a régi horvát irodalmat gazdagította. Mind a magyar, mind a horvát *Szigeti veszedelem* eltéphetetlen szálakkal össze van kötve mindkét nép irodalmával: Zrínyi Miklós eposza nem érthető meg a horvát előzmények nélkül, a horvát irodalom pedig Zrínyi Péter átdolgozása révén a magyar költészet hagyományait, eredményeit hasznosíthatta. Ezért állíthatjuk, hogy ez a kiváló költői alkotás a két nép, a két irodalom közös ügye; olyan hősköltemény, melynek egyaránt van magyar és horvát változata.

Az eposz egyetlen korban, s egyetlen irodalomban sem volt divatos műfaj, mivel valódi hősköltemény írásához különleges tárgy, rendkívüli adottságok szükségesek, melyek csak igen ritkán adódnak. A nagy műeposzok létrejöttének feltételei között különösen hármat kell kiemelnünk: a rendkívüli, fenséges, népek sorsára kiható tárgyat, témát; a történetileg időszerű, egy népnek, nemzetnek vagy egyenesen az emberiségnek programot adó eszméket; valamint a költőnek a témával és a mondanivalóval való különleges, fokozott elkö-

telezettségét. Zrínyi Miklós vállalkozásának sikerét ezeknek a tényezőknek a megléte nagymértékben elősegítette.

Igaz ugyan, hogy Szigetvár 1566. évi ostroma eredetileg korántsem merítette ki az eposzi téma kritériumait, hiszen csupán egy közepes erősségű végvár hős ellenállását és elesét jelentette, ami valójában nem sokat változtatott a török birodalom és a magyarok, illetve horvátok közötti több évszázados harc állásán. Az eposz megírásáig eltelt évszázad alatt azonban a közvélemény elvégezte a tárgy eposzi rangra emelését. A legnagyobb török hódítónak, II. Szolimán-nak Szigetvár alatt bekövetkezett halála, s a török hódító hadjáratoknak ezt követő hosszabb szünetelése, valamint a várvédők harcának különösen heroikus jellege, mindenekelőtt a szigetvári Zrínyi Miklós utolsó kirohanása és halála módot adtak ugyanis az események jelentőségének eltúlzására, a történetek felnagyítására. Ezért már a kortársak körében kialakult az a mítosz, hogy Szigetvár fordulópont a törökkel vívott harcok történetében, s hogy a török erejének a hanyatlása a vár védőinek köszönhető. Különösen egy humanista versgyűjtemény, mely *De Sigetho Hungariae propugnaculo* címmel jelent meg Wittenbergben 1587-ben, ábrázolta úgy Szigetvárt, mint a kereszténység bástyáját. Ennek a kötetnek a verseiben a várvédő Zrínyi mint antik harcos és keresztény hős jelenik meg, aki halála ellenére is győzött, mert megtörte a török támadó erejét. A szigeti ostrom ezáltal a köztudatban főszege távlatot, európai fontosságot nyert, olyat, aminővel például a katonailag sokkal jelentékenyebb 1552. évi egri diadal nem rendelkezett. A költő már ebben az eposzi feldolgozásra alkalmas formában ismerte meg témáját, amely így kiválóan alkalmas volt eszméinek kifejtésére a XVII. század derekán.

Magyarország, mint ismeretes, ebben az időszakban három részre volt szakadva: az ország nagy része török megszállás alatt volt, nyugati és északi sávja Habsburg-uralom alatt állt, keleti harmadán az önálló erdélyi fejedelemség alakult meg. A legbonyolultabb a Habsburg-ország rész helyzete volt, ahol a XVII. század elején egy sajátos hatalmi egyensúly jött létre az uralkodóház és a magyar rendek között. A rendiség ereje egyelőre nem tette lehetővé a Habsburgoknak az abszolutisztikus rendszer kiépítését Magyarországon, ami részben a nemzeti érdekek védelmét jelentette, részben azonban a korszerűbb uralmi forma bevezetését késleltette. A rendi kormányzás viszont teljesen képtelen volt arra, hogy az ország haladása érdekében bármit is tegyen, s hogy a török visszaszorítását kivívja. Zrínyi programja ebből a zsákutcából mutatott kivezető utat, amikor Habsburg-Magyarország és Erdély, s egyben katolikusok és protestánsok összefogását, a töröknek az ország saját erejéből való kiűzését s Hunyadi Mátyás örökségének feltámasztása által mind a Habsburgokkal, mind pedig a rendekkel szemben egy korszerű nemzeti abszolutizmus lét-

rehozását hirdette meg. Szigetvár témája arra nyújtott lehetőséget, hogy feltárja, ábrázolja, bemutassa azokat a politikai és katonai erőket, tényezőket és tulajdonságokat, melyek a nemzetet az általa tervezett gigantikus feladatra képessé tehetnék. A költő-politikus felfogása szerint ugyanis azok a morális erők, katonai és politikai erények, melyek a nagy Szolimán életében képessé tették a szigetvári védőket arra, hogy életük árán felőröljék a török hatalmas erejét, a XVII. század közepén biztosíthatják a meggyengült török hódítók kiverését s az ország egységének és függetlenségének a helyreállítását. A mítosszá fejlődött Szigetvár-téma ezért lehetett a kor legnagyobb magyar politikusa terveinek a szöcsöve.

Végül, ami a költő személyes érdekelttségét illeti: éppen dédapjának, s ezzel családjának állíthatott örök emléket a múlt ábrázolásával. Mivel pedig nagy terveiben önmagának szánta a politikai és katonai vezető szerepet, eposzának eszméi nemcsak a nemzethez szóló programot jelentenek, hanem a személyes feladatvállalás kifejezését is. Ennek köszönhető az a rendkívüli érzelmi feszültség, erős líraiság, mely a *Szigeti veszedelem* minden részét áthatja.

A téma, valamint a költő nemzeti és személyes programja együttesen határozzák meg az eposz alapkoncepcióját. Ennek lényegét a következőkben foglalhatjuk össze: a magyarság bűnei miatt Isten a törököt küldi az ország elpusztítására: kilátásba helyezi azonban a büntetés feloldását, ha a magyarok megtérnek. Az így megindult török tábor Szigetvárt ostromolja, ahol olyan védősereggel, olyan közösséggel találkozik, amely mentes az ország hibáitól, sőt egyenesen annak ellentéte: az egész magyarságot jellemző bűnök helyett a szigeti védőkben a legkiválóbb erények testesülnek meg. A töröknek ilyen védősereg ellen nincs hatalma. Szigetvárnál ezért az egész magyar-török háború nagy fordulata következik be. A török formálisan győz ugyan és Szigetvár elesik, hiszen az egész Magyarország még nem változott meg, és így még nem múlhat el róla a büntetés. A szigetváriak erkölcsi és katonai értékei azonban olyan fölényrel érvényesülnek, hogy a török tábor szétzüllik, felmorzsolódik, vezére elpusztul, és így megszűnik az a szerepe, hogy a magyarság büntető ostora legyen. Szigetvár elestével tehát a török csak látszatszikert ér el, valójában súlyos vereséget szenved, mely magyarországi uralma végleges összeomlásának kiindulópontjává válhat.

Ennek az alapgondolatnak az eposzban történő megvalósítása a legmagasabb rendű költői eszközök mozgósítását tette szükségessé. A költőnek ugyanis egy rendkívül súlyos ellentmondást kellett áthidalnia: úgy kellett ábrázolnia a vár elestével végződő szigetvári eseményeket, hogy az olvasó szemében a bukott szigetváriak tűnjenek a valóságos győzteseknek, s hogy a várat elfoglaló töröknek viszont helyrehozhatatlan bukás legyen az osztályrésze. Zrínyi művészetének

legnagyobb értéke, hogy ezt a költői célkitűzést sikeresen megvalósította. A siker titka a különböző részletek, cselekmények megfelelő elhelyezésében, az események elrendezésében, vagyis a kompozálás művészetében keresendő.

Zrínyi felismerte, hogy a szigetvári védőknek győztesként való ábrázolása – a téma reális adottságai ellenére – megköveteli a hasonló témájú eposzok évezredes szerkezeti sablonjainak a mellőzését. Míg Homérosztól Tassóig a városok, várak ostromáról szóló hősi eposzok többnyire in medias res kezdődnek, s az előzményekről csak utóbb szerzünk tudomást, addig Zrínyi számára ez az út nem volt járható. Ilion vagy Jeruzsálem ostromakor az eposzírók egyenlő erejű felek küzdelméből indíthatták el a cselekményt. Zrínyinek azonban előbb meg kellett teremtenie annak illúzióját, hogy Szigetvár és II. Szulmán hatalmas serege méltó „eposzi” ellenfelek. Ezért hat éneket szentel az előzményeknek. Eközben az eseményeket úgy bonyolítja, hogy a török katonai erő már kissé megtépázva kerüljön Szigetvár alá, hogy felszínre kerüljenek a hatalmas erő rejtett gyengeségei is. Másrészről pedig ezalatt a várvédők több sikeres akcióját mutatja be, s módja van a számban kicsiny keresztény tábor belső összeforrottságának, kitűnő katonai tudásának mind erőteljesebb és meggyőzőbb ábrázolására, így csak miután az olvasó szemében sikerült már nagyjából hasonló szintre hoznia a két fél erőviszonyait, akkor kerül sor a vár megszállására, az első nagy összecsapásokra, melyekben már mindjobban kezd kibontakozni a keresztény védők fölénye.

Hasonlóan kitűnően oldja meg az eposz befejezését. A mű vége felé teljessé válik a török tábor bomlása, s lázadások, a török vezérek állásfoglalása végül már a szultánt a kudarc beismerésére, a visszavonulás elhatározására bírja. A költő azonban nem másíthatta meg az ismert történeti eseményeket, a védőket nem tehetette *valóságos* győztesekké. Ezért egy váratlan fordulattal téríti vissza az eseményeket a történetileg hiteles mederbe. A törökök ugyanis elfogják a védőknek egy jelentést vivő postagalambját, melyből kiderül, hogy több általános rohamot a tizedére apadt várvédők már nem tudnának visszaverni. A tervezett visszavonulás helyett, a vereségét már beismerő török így – egy véletlennek, nem pedig katonai sikereinek köszönhetően – indítja meg a vár ostromát megpecsételő utolsó támadást. A költő ekként hű marad a történeti tényekhez, de egyúttal éppen a védők hősi pusztulásán át teszi még inkább teljessé a keresztények győzelmét. Különösen két mozzanat biztosítja ennek látszatát: az egyik a védők kirohanása, a másik pedig a szultánnak a szigeti hős által való megölése. Az előbbi lehetővé teszi, hogy a költő még a végső pusztulás alkalmával is a védőket tegye meg kezdeményezőkké, támadókká, s az utolsó harcot az ő elsöprő erejű győzelmes rohamukként ábrázolja. A szultán megölése pedig nemcsak a

szigetvári hőst emeli végképp ellenfele fölé, de mély politikai jelentést is hordoz. A költő ugyanis – Machiavelli elemzését és értékelését követve – a török tábor kezdettől fogva mint egy despotikus abszolutizmust mutatva be, mely verhetetlen, amíg kiváló vezető egyéniség áll az élén, aki sikert sikerre halmozva meg is őrzi tekintélyét. A török birodalom hódítójának a megölése ezért, a költő értelmezése szerint, az ellenség megfosztódik erejének legfőbb forrásától. A szigetváriak hősi halála ezek után már nem egyéb, mint megdicsőülés: a szétvert török tábor közepén, nem is közelharcban, hanem csak távolról, golyóktól véreznek el.

Az alapkoncepciónak ebben a művészi hitelesítésében igen nagy szerepe van annak a változásnak, átalakulásnak, melyen az egyes szereplők a cselekmény előrehaladásával párhuzamosan átesnek. Pedig nem fejlődő hősök, hiszen az eposz befejezett, kész jellemek összecsapását ábrázolja. Az olvasó szemében mégis átalakulnak, mert az események során az egyes hősök jellemének olyan tulajdonságai, olyan aspektusai válnak uralkodóvá, melyek kezdetben még háttérben voltak; másrészt pedig mert állandóan nőnek az alakok arányai, egyre nagyobb, egyre rendkívülibb tetteket tud felfogni és elfogadni a képzeletük. Jól szemlélteti ezt a két főhős példája. Szulimán szultánt elsősorban mint rendkívüli egyéniséget, nagy hadvezért, kiváló államférfit ismerjük meg az eposz elején, s csak egy-két utalás sejteti, hogy korlátlan hatalma csupán zsarnoki elnyomáson és embertelen kegyetlenségen alapul. A török sereget ért sorozatos kudarcok következtében azonban fokozatosan ez utóbbi vonásai kerülnek felszínre, háttérbe szorítva értékes tulajdonságait: a világ egyik legkitűnőbb uralkodója vonult Szigetvár ellen, de végül egy embertelen zsarnok halt meg a szigetvári hős kardjától. Az alakok felnagyítására a legjobb példa maga a szigetvári hős. Kezdetben csak kitűnő várkapitánynak ábrázolja a költő, megmaradva a realitás határain belül. Később énekről énekre haladva szinte észrevétlenül növeszti meg alakját, egyre nagyobb hőstetteket tulajdonít neki, mindig ügyelve rá, hogy azok még az előző események fényében hihetőek legyenek. Az eposz végére így szinte már félistenné varázsolhatja hőstét anélkül, hogy kétkedést ébresztene az olvasottak valóságában, hitelességében. Zrínyinek az ilyen és ehhez hasonló eszközök, megoldások hosszú sorával sikerült elfogadtatnia azt a logikailag elfogadhatatlan állítást, azt a fikciót, hogy a szigetvári vereség voltaképpen győzelem. Mindez szorosan összefügg az eposz stílusának, a barokknak a kérdésével. A barokk művészet és irodalom ugyanis a kor bonyolult viszonyait, ellentmondásait gyakran csak a Zrínyiéhez hasonló, sőt még képtelenebb fikciókból kiindulva tudta kifejezni. A barokk művészet azonban jórészt propagandisztikus jellegű, célja az elhitesítés, meggyőzés, a cselekvést érlelő hatás kiváltása: ez pedig megköveteli, hogy

az irreális téma a valóság látszatát öltse magára, hiszen egyébként a műnek nem volna hitele, így jönnek létre a barokk ún. realiztikus és naturalisztikus elemei, így alakul ki a barokk művészet egyik alapvető jellegzetessége: irreális téma és valószerűsége törekvő ábrázolás egysége. Bármilyen valószerűen ábrázol is azonban a barokk író vagy művész, ez önmagában teljes mértékben mégsem feledtetheti a téma irrealitását. Ráadásul a barokk írónak nem akárkit, hanem a humanizmus és reformáció racionális iskoláján már átesett olvasót kell a józan ésszel ellentétes állítás elfogadására rábírnia. Ez azután olyan formai megoldásokat, stílusesszközöket követel, melyek elkábítják a rációt, leszerelik ösztönös kritikáját, hogy a valóságnak hitt vízióba ragadassák az olvasót. Innen ered a barokk műnek az érzéki hatásokra, a nagyfokú vizualitásra, a szuggesztív megjelenítésre való törekvése.

A barokk művészetnek ezeket az alapvető törvényszerűségeit szem előtt tartva, az első pillanatra is világos, hogy a Zrínyi előtt álló művészi feladatot csak barokk módon, barokk eszközökkel lehetett megoldani. Rendkívüli gondossággal, alapos forrástanulmányokra építve, a történeti tényanyaghoz a lehető leggondosabban ragaszkodva tette elfogadhatóvá a költő, hogy Szigetvár falainál valóban kiemelkedő, népek sorsára kiható esemény történik, s ezen belül a szigetváriak erőfölénye állandóan növekedik. Ennek igazolására bőven élt valószerű, realiztikusnak vagy naturalisztikusnak mondható elemekkel. Pontos számadatok, a végvári, illetve a török környezetrajz hitelessége, a harcok, viadalkok ábrázolásában megnyilvánuló katonai szakszerűség, de ugyanúgy a halálnemek gyakran fiziológiai pontosságú leírása mind a tárgyi valósághoz kötik a lényegében irreális témát, illetve cselekményt. A valóság elemei korántsem szorítkoznak azonban az ilyen külsődleges, tárgyi mozzanatokra, ugyanez érvényes az emberek cselekedeteinek lélektani megokolására, az egyes szereplők közötti viszony valósághű, reális ábrázolására. S végül a költőnek a mindennapi életből, az erdőn, nádasokban, szántóföldeken élő ember tapasztalataiból vett remek hasonlatai, képei is mind hozzájárulnak az eposz valóságselemeinek erősítéséhez, ahhoz, hogy a mű végül is a maga egészében nemcsak eszmeileg, de történetileg, tényyszerűleg is igaznak és valóságosnak tűnjék.

Ugyanilyen sikerrel alkalmazza Zrínyi az előbbivel éppen ellentétes eljárást, vagyis az olvasó intellektuális, racionális kontrolljának elcsendesítését, megbénítását. Már említettem, hogy Zrínyi milyen megfontoltan és óvatosan szoktatja hozzá képzeletünket a valószerűtlen dolgok befogadásához. Az eposz végére így már annyira hatása alá kerülünk Zrínyi szuggesztív ábrázolásának, akaratlanul is annyira átcsúszunk a reális, hiteles történeti környezetből a költő által teremtett világba, hogy már ez utóbbit érezzük valóságosnak,

egy percig sem ütközve meg a szigetvári hős mitikus, félistenként vívott diadalmas utolsó harcán. Mindebben nagy szerepe van a költő által igen mértékletesen, csak a kellő pontokon adagolt csodás elemnek. Zrínyi nem arra törekszik, hogy a csodák világába ragadja olvasóit, hanem hogy elmossa a valóság és a csoda közötti határvonalat, a reális és irreális világot egyetlen rendszerbe, organizmusba olvassza egybe. A csodás jelenségek nála sohasem helyettesítik, hanem mindig csak hangsúlyozzák, megemelik a reálisan megokolt s eleve valószínű eseményeket. A csodás gépezet így elsősorban hangulati hatásával tereli az olvasó képzeletét a költő által kívánt irányba, míg végül már – a XIV. és XV. énekben – valóság és csoda annyira egymás kiegészítőjévé, függvényévé válik, hogy egyetlen zárt egységnek érezzük a kettőt. A földi és az égi világ ilyen összekapcsolása a barokk művészet általános jellemzője. Míg a reneszánsz mindig gondosan elválasztja a kettőt (gondoljunk a reneszánsz festők „Mária mennybemenetele” kompozícióira!), addig a barokkban nincs a kettő között éles határvonal, sőt a földi jelenségek belenyúlnak az égbe, a menyneiek pedig áthajolnak a földre, akárcsak a *Szigeti veszedelemben*.

Az olvasó magával ragadásának az eszközei közé tartoznak a barokkban oly gyakori érzéki hatások. A barokk műalkotás igyekszik egyszerre több művészeti ág lehetőségeit felhasználni, innen ered a törekvés a műfajok, sőt a különböző művészetek összeötvözésére. Zenéből és drámából így születik meg éppen a barokk jóvoltából az opera, de zenei hatásra törekszik a vers is, drámai igénnyel lép fel a falfestmény és így tovább. A *Szigeti veszedelem*, ámbár szigorúan megmarad az eposz műfaji keretei között, szintén magába olvaszt egyet s mást egyéb művészetek eredményeiből. Többen rámutattak már az eposz számos részletének erősen vizuális jellegére, s annak valószínűségére, hogy bizonyos jelenetek megalkotása során szerepe lehetett Zrínyinek a barokk freskókompozíciókról itáliai útján szerzett benyomásainak, élményeinek. Különösen az eposz utolsó énekében, a menny és a mennyből aláereszkedő, az alvilági seregeket szétkergető angyali expedíció, a Szigetvár kapui előtt kialakuló utolsó öldöklő küzdelem emlékeztet szinte minduntalan egy, a mennyet és poklot is mozgósító, gigantikus barokk csataképre.

De fel kell figyelnünk az eposz színszerűségére is. Az eposz szövege is utal arra, hogy Szulimán „csuda nagy tragédiát” készített Sziget alatt. S valóban, egyes jelenetek, mint például a X. énekbeli ostromjelenet nemcsak szakszerűen van katonailag megtervezve, de valósággal a színi hatás eszközeit is alkalmazza. A vár különböző pontjain folyó küzdelmek úgy következnek itt egymás után, mint egy hősi dráma jelenetei. Zrínyinek valószínűleg alkalma volt Velencében az első operák egyikét megnéznie. Talán ennek köszönhető, hogy

a *Szigeti veszedelemben* gyakran van szerepe a zenének is: a török ifjú hangszerrel kíséri énekét, a győzelmüket ünneplő szigetváriak a dávorit éneklék, az angyalok kórusát Dávid hárfája festi alá. Az eposz oly gyakori lírai betétei nemegyszer úgy festenek, mint egy oratórium vagy opera áriái, ariosói, az utolsó két ének pedig, amely egy hatalmas freskóra emlékeztet, egy opera fináléjához is hasonlítható: a gonosz lelkek és a mennyei kar, mint két háttérben lévő kórus, kíséri a földön végbemenő utolsó dicsőséges viadalt.

A téma s az általa determinált cselekmény, valamint a költő célkitűzései közötti feszültség, ellentmondás, és ennek zseniális leküzdése teszi igazán barokk művé a *Szigeti veszedelmet*. S azzá teszi az a hatalmas lendület, pátosz, monumentalitás és akarati erőfeszítés, amely az oly sokrétű feladat megoldásához elengedhetetlen volt. A barokk művész minduntalan olyan feladatok elé kerül, hogy rendkívül sokféle, a természetüknél fogva egymásnak ellentmondó, széjjelfutó jelenségeket kell kompozícióba zárnia. A gyengébb művész az olcsóbb megoldást választja, s a részletek, hatásos fogások, kuriózumok, szép leírások stb. sorozatával kárpótolja olvasóját, hagyva, hogy műve dekoratív elemekre hulljon szét. A nagy, felelősségteljes művész azonban hallatlan akarati erőmegfeszítéssel küzdi le az anyagából adódó nehézségeket, és győzni akar felette, keresztül akarja vinni szándékát. Zrínyinek emberi, politikusi és művészi egyénisége egyaránt ezt a magatartást követeli: a heroikus feladatvállalását. Ilyennek ábrázolta hőseit és eszményképét is. Azok a hősi erények, melyekkel őt és társait felékesíti, a barokk hősöz tulajdonságai: a lehetetlennek látszót is vállaló és minden erejével véghezvinni akaró hős sajátjai. Van ebben a hősi magatartásban sok minden az ősi naiv s a középkori lovagi hősideáliból. Zrínyi azonban gondosan törekedett arra, hogy hőseinek a tettei, magatartása politikai szemmel is elfogadhatók legyenek, hiszen művével nem romantikus lelkesedésre, hanem politikai tettekre akarta ösztönözni kortársait. De mivel az őszinte, a kétszínűségtől mentes szigetvári hősök jellemével nem egyeztethetők össze a korabeli machiavellista reálpolitika, az államrezon szempontjai, a szigetvári heroikus tetteinek politikai megokolását mindig az eposz egyes török szereplőivel mondatja el. A józan politika és a heroikus magatartás efféle kettőssége s a kettőnek egységbe erőszakolása Zrínyi egész életpályáját jellemzi, ez a magatartás érvényesül eposza írásakor is.

Szervesen egészíti ki a barokk író arcvonásait Zrínyinek művével, helyesebben műve szövegével szembeni magatartása, műgondja. Aprólékos műgonddal dolgozott, s az előszóban olvasható kijelentésével ellentétben, többször is „corrigálta” munkáját. Eljárása mégis merőben különbözik akár a humanista, akár a klasszicista írónál megszokott műgondtól. Bár eleget tesz az eposz műfaji kívánalmai-

nak, nem igazodik mereven formai, poétikai szabályokhoz, kötöttségekhez. Elég utalnunk nyelvhasználatának és verselésének gondos, de nem merev szabályokhoz igazodó rugalmasságára. A poétikai kötöttségektől való illetén „szabadság” a barokk irodalom s egyben művészet jól ismert jellemvonása. Sokszor a különködésnek szolgált menlevélül, nagy írónál azonban a mondanivaló mennél következetesebb érvényesítését tette lehetővé. Zrínyinél is itt kell keresnünk „poetica licentiái”-nak magyarázatát. Műalkotása – célját tekintve – propagandisztikus mű, mint általában a legnagyobb barokk remekművek, s ezért mindent az elérendő cél, hatás igényének rendel alá.

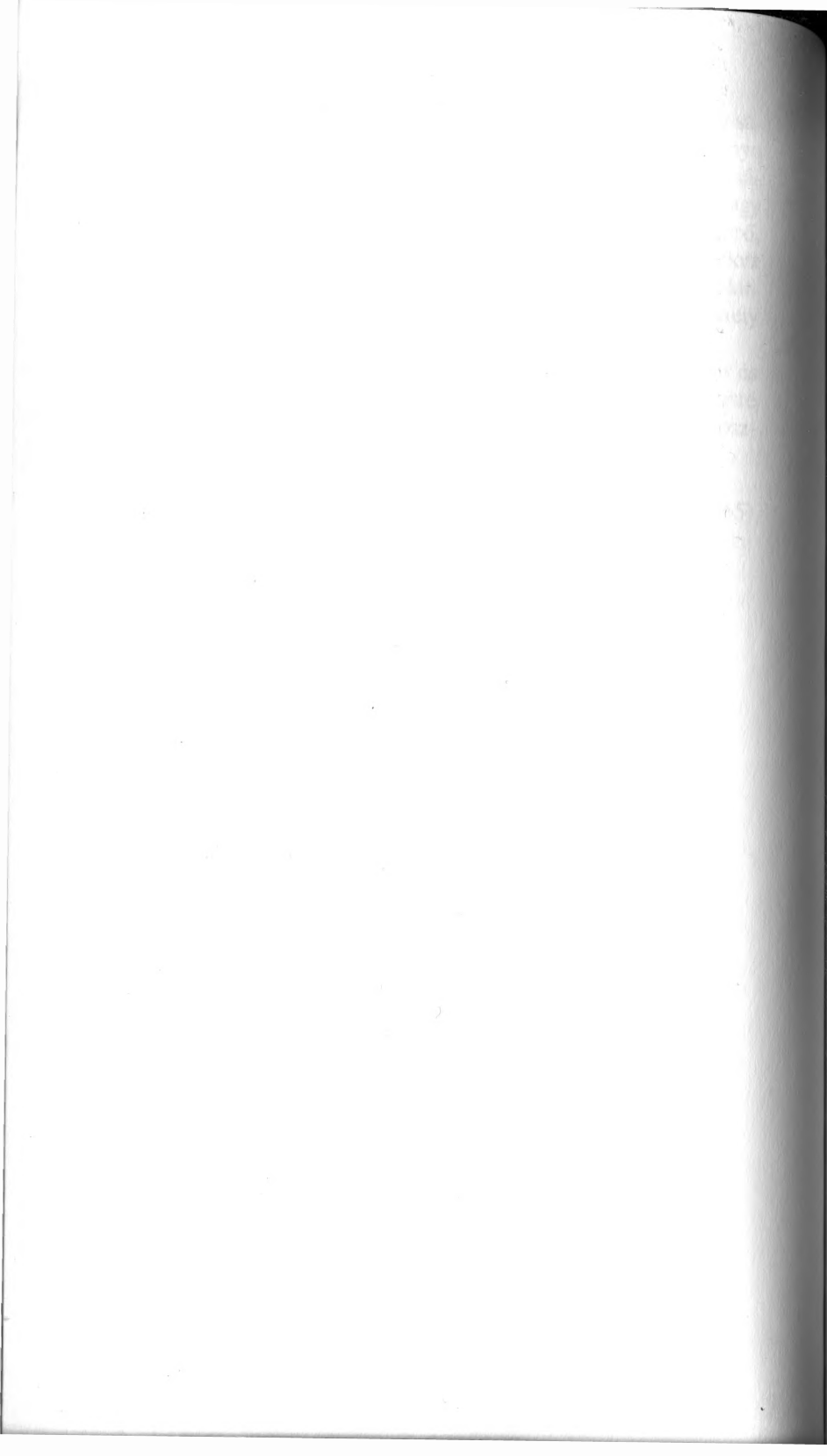
Az összehasonlító irodalomtudomány még megoldandó feladatai közé tartozik a *Szigeti veszedelem* helyének meghatározása a világirodalomban. Az alapvető polgári jellegű reneszánsz nem kedvelt az eposz műfajnak, s ha ismerünk is kiváló eposzokat e korból, azok, mint Ariostóé, bizonyos fokig a lovagvilágnak s ezzel egy kis sé magának az eposzműfajnak is a paródiáját adják. A feudalizmus újraerősödésével összefüggő barokk a maga keresztény heroikus szemléletével viszont az eposzirodalom új virágzását tette lehetővé. A barokk jellegének megfelelően részben vallásos, részben hősi eposzok születtek ebben a korban, de érdekes módon a legjelentősebb hősi eposzok, Ronsard *Franciade*-ja (*Frankiász*), Tasso *Gerusalemme liberatája* (*A megszabadított Jeruzsálem*), Gundulić *Osmanja*, Zrínyi *Szigeti veszedelme* mind irodalmunk barokk korszakának kezdetén jöttek létre. Ez a körülmény különösen termékennyé teszi az összehasonlító vizsgálatot, mert így a stílusfejlődésnek lényegében azonos fókán levő művek hasonló és eltérő jellegzetességeit kell számba venni és elemezni. Ez itt most nem feladatunk, mégis utalhatunk arra az alapvető különbségre, mely az első pillanatban is szembeötlik Zrínyi eposza és a két említett külföldi remekmű között. Ez utóbbiak egy fejlett műepikai hagyomány folytatói, míg Zrínyi egy addig csak alacsonyabb, naiv vagy félig műköltői szinten élő epikát emel első ízben a magas művészet rangjára. Sőt, e tekintetben Zrínyi nemcsak a magyar irodalom, de egész Kelet-Európa irodalmán belül sajátos funkciót tölt be: megteremti a reprezentatív nagyepikai műremekét a török hódítás határvonalán immár évszázadok óta virágzó többnyelvű végvári epikának. A délszlávoktól az oroszokig számos nép költészetében megtaláljuk a török elleni harcok naiv, félig folklorisztikus epikáját, s maga Zrínyi is kapcsolódik két irodalom, a magyar és a horvát ilyenmű alkotásaihoz. A *Szigeti veszedelem* e naiv előzményei révén azokkal a régi nagy eposzokkal kerül bizonyos fokú tipológiai rokonságba, melyek, mint az *Iliász*, a *Roland-ének* vagy a *Nibelung-ének*, egy ősi, primitívebb, naiv epika eredményei alapján születtek meg. Ez a vonás megkülönböztetett helyet juttat Zrínyi eposzának a barokk hősi eposzok sorában: a barokk kompozíció mélyén,

annak szigorúan alárendelve ott él a naiv epikai költés nem egy sajátja. S miközben az erős és gazdag műköltői hagyomány hiánya folytán Zrínyi alkotása csiszoltságban, a finom árnyalatok gazdagságában s főleg nyelvi, stiláris kimunkáltságában alatta marad is nagy mintájának, Tasso eposzának, bőven kárpótol ezért az az elemi erő, a harcok valóságának a hiteles atmoszférája, egy az élettel, s az adott esetben a török elleni harcok mindennapjaival közvetlen kapcsolatban lévő virágzó költői hagyománynak az a nyers frissessége, mely évszázadok múltán is magával ragadja az olvasót.

Meggyőződésem, hogy a költő remekműve nemcsak a magyar és a horvát irodalom számára jelentős érték, de amennyiben ismertté válik majd, nem jelentéktelen helyet foglalhat el az egyetemes eposz-irodalom történetében és az egész európai irodalomban is.

(Zágráb, 1965)

EGYETEM ÉS HUMANIZMUS
KÖZÉP-EURÓPÁBAN

EGYETEM MAGYARORSZÁGON MÁTYÁS KORÁBAN

Mátyás korának kulturális teljesítményére elsősorban a sikerek jellemzők: a budai és visegrádi palota, a Corvina Könyvtár, a Budára sereglett humanisták tevékenysége, az ideáramló vagy itt készült reneszánsz műalkotások sokasága. Voltak azonban kudarcok is: bár Budán igen hamar, sok más országot megelőzve, nyomda működött, a könyvnyomtatás mégsem tudott meggyökerezni a következő század derekáig, és bár Mátyásnak – illetve humanista munkatársainak – az egyik első kulturális kezdeményezése a pozsonyi egyetem alapítása volt, a nagy király halálakor mégsem működött universitas az országban, s még százötven évig kellett várni az első, ma is fennálló egyetem megszületésére.

A könyvnyomtatás meghonosodásának a sikertelenségére a szakirodalom elégséges magyarázatot talált már, az egyetemalapítás kudarcát illetően azonban még ma sem látunk tisztán, csupán feltevésekre vagyunk utalva. Nehéz is bármi bizonyosat mondani, amíg oly kevés forrással rendelkezünk, amíg ismereteink a legalapvetőbb kérdésekben is felette hézagosak.¹ Szerencsére az elmúlt negyedszázadban valamelyest javult a helyzet, főként Vendelín Jankovič, Isnard W. Frank, Karol Rebro, Domonkos László, Gábrriel Astrik és Csapodi Csaba jóvoltából.²

Vitéz vagy Mátyás egyeteme?

Janus Pannonius 1465. május 19-én nyújtotta át II. Pál pápának Mátyás supplicatióját, melyben Magyarország valamely városában egyetem létesítésének engedélyezését kérte. A pápa még aznap ráírta a kérvényre beleegyező döntését – fiat ut petitur –, s kiállította az alapítást engedélyező bullát. Ezt azonban a szentszéki adminisztráció nem a kérvényező királynak, hanem az esztergomi érseknek és a pécsi püspöknek címezte, őket hatalmazva fel az új egyetem megszervezésére a király által kijelölt helyen.³ Ez a kettősség némi fejtörést okozott a kutatóknak, nem értvén, hogy végül is Vitéz János (együtt

Janus Pannoniusszal?) vagy Mátyás volt-e a kezdeményező, és melyik játszotta a döntő szerepet a pozsonyi egyetem alapítása során. Pedig egyáltalán nem volt szokatlan az a gyakorlat, hogy a király nevében beadott kérvényre a Szentszék a választ az illetékes egyházi tisztségviselőnek adta meg, őt tekintette az ügy igazi kezdeményezőjének, s tőle várta az intézkedések megtételét. Ilyesmire számos példát idézhetünk. Magának a pozsonyi egyetemnek a történetéből is ismerünk hasonló eseteket: 1467-ben Mátyás nevében készült az egyetemen tanító egyházi személyek dispensatiója érdekében írt supplicatio, vagyis annak kérése, hogy az előbbieket pozsonyi tartózkodásuk s ottani munkásságuk idején is megtarthassák eredeti beneficiumuk jövedelmét.⁴ Bár ez esetben csak a pápának a kérvényre írt, 1467. július 22-én kelt beleegyező határozatát ismerjük, a válaszlevelet nem, egészen biztos, hogy azt nem a királynak, hanem csak az érseknek címezhették. Ahogyan arra az 1469. január 31-én – domonkos szerzeteseknek a pozsonyi klarisszák helyébe való telepítése ügyében – Mátyás nevében írt beadványra is az esztergomi érsek kapta meg a beleegyező választ.⁵ Ezen nem is csodálkozhatunk, hiszen mindegyik esetben az egyház belső ügyeit érintő kérdésről volt szó. Miként akkor is, midőn Kárai László óbudai prépostnak 1471. január 15-én II. Pál – Mátyás király supplicatiójára – engedélyezi, hogy lerombolja a prépostság régi templomának a falait, melyek az újnak a külsejét elcsúfítják.⁶ Nyilvánvaló, hogy az ilyen és ehhez hasonló esetekben mindig az érdekelt egyházi személy a kezdeményező. Nincs semmi meglepő abban, hogy a prímási széket 1465 februárjában frissen elfoglaló Vitéz János egyik első lépése volt az egyetem nélküli ország számára universitásról gondoskodni. Ez nyilván a király tudtával és helyesléseivel történt, de a gondolat inkább a nagy tapasztalatú és a művelődés ügyét évtizedek óta előmozdító érsektől származhat, mint a 22 éves, s eddig elsősorban katonai kérdésekkel elfoglalt uralkodótól.

De ha nem Mátyás volt is a kezdeményező, s ha a pápai bulla az érseket bízta is meg az egyetem szervezésével, az új intézmény helyének kijelölését kifejezetten a király hatáskörébe utalta. Korábban ez nem volt szokásos, a pápák mindig egy adott helyen, adott városban létesítendő egyetemhez adták hozzájárulásukat. A XV. század második felében azonban már nem egyedülálló, hogy nem egy város, hanem egy ország kap egyetemet. Tíz évvel a magyarországi egyetem alapítólevele után, 1475-ben IV. Sixtus pápa például I. Keresztély dán király kérésére a lundi érseket hatalmazta fel arra, hogy studium generalét létesítsen bármely, a király által választott helyen, aki azután 1478-ban a főváros, Koppenhága mellett döntött.⁷ Ebben a pozsonyival teljesen analóg helyzetben tehát az egyetemszervezés szintén az egyházi tisztségviselő feladata, míg a hely kiválasztása az országos érdekeket legjobban mérlegelni hivatott uralkodó joga. Vagyis mind-

két esetben az egyháznak alárendelt, de országos érdekeket szolgáló, nem eleve helyhez kötött, „nemzeti” intézményről volt szó.

Kérdés, hogy az Universitas Histropolensis vagy Istropolitana⁸ esetében az egyházi és világi hatalom között egyetértés volt-e az egyetem székhelyének kijelölésekor. Többen feltételezték, hogy Pozsony választása az érsek akarata ellenére történt, mert ő eredetileg Esztergomban szeretne volna az új intézményt létrehozni.⁹ Bár ennek lehetőségét nem lehet kizárni, e feltételezést semmiféle adat sem támogatja. Miként azt sem, hogy Mátyás eredetileg fővárosát óhajtotta volna az egyetem székhelyéül, de mivel ez a veszprémi püspökség területén feküdt, az egyetem megszervezésére viszont az esztergomi érsek kapott felhatalmazást, Pozsony végül kompromisszum eredménye lett.¹⁰ Lehet, hogy az ország nyugati szélén lévő metropolis kiválasztásakor a királynak politikai céljai voltak; a várost netán a cseh husziták ellen éppen érlelődő fellépéséhez amolyan ideológiai bázisnak szánta.¹¹ Ha ez a szempont is szerepet játszott, ezzel Vitéz is egyetérthetett, hiszen a cseh kérdésben ekkor még semmiféle nézeteltérést sem fedezhetünk fel Mátyás, valamint az érsek és Janus Pannonius felfogása között. Pozsony választását azért is igyekezett a kutatás valamiféle kényszermegoldásként értelmezni, mert úgy vélte, hogy az immár százéves, sikerekben gazdag bécsi egyetem közelsége eleve előnytelenné teszi helyzetét, konkurenciájával bénítólag hathat az ifjú intézményre. Egy negyedszázada publikált forrás azonban éppen ennek ellenkezőjéről győz meg bennünket, és kétségtelenné teszi, hogy a pozsonyi alapítás Vitéz János szándékaival egybehangzóan történt, sőt talán éppen ő sugallta a királynak a város kijelölését.

Ennek a forrásnak, a pozsonyi egyetemre vonatkozó kútfők között vitán felül az egyik (ha nem a) legjelentősebbnek az ismeretét Isnard W. Frank osztrák domonkos kutatónak köszönhetjük, aki – kiváló tanulmány kíséretében – 1967-ben közreadta.¹² Mivel ezt a publikációt eddig sem a magyarországi, sem a szlovákiai kutatás nem hasznosította, szükséges röviden ismertetni, miről van szó. Három iratról: Leonhard Huntpichlernek, a bécsi domonkos rendház egyik prominens tagjának, a bécsi egyetem teológia-professorának 1467. július 6-án Vitéz Jánoshoz írt leveléről; az e levélhez csatolt, 13 articulusból álló szakvéleményről a pozsonyi egyetem ügyében; valamint Huntpichlernek és Jacobus Fabri de Stubach bécsi domonkos priornak Vitéz Jánoshoz 1467. augusztus 1-jén írt leveléről.¹³

Leonhard Huntpichler de Valle Brixiensis nem ismeretlen a magyar egyház, illetve a magyar domonkos rend történetében. A XV. század eleje óta időszerű volt Magyarországon a domonkos rend reformja, az observantia bevezetése. Olyan kiváló személyiség próbálta ezt elérni, mint Giovanni de Dominicis, a korai itáliai humanisták nagy ellenfele, aki 1419-ben Budán halt meg, anélkül, hogy célját

elérhette volna. Annyira csalódott volt, hogy kívánságára nem rendtársainál, hanem a budaszentlőrinci pálos kolostorban temették el.¹⁴ Hosszú szünet után, az 1450-es évek elején Hunyadi János és Vitéz János kezdeményezték ismét a magyar domonkos rend reformját, s ennek érdekében 1452-ben arra kérték a pápát, hogy küldjön külföldről megfelelő frátert vikáriusként Magyarországra az observantia bevezetésére. Az ezt követő hosszas levelezés során már kifejezetten az akkor már nagy tekintélyű bécsi obszerváns Leonhard Huntpichler kiküldését kérték, aki 1454-ben végre meg is kapta a megbízást, s 1457-ig működött eredményesen Magyarországon. Először a kassai domonkos rendházat reformálta, s itt írta *Tractatus de communione suo utraque specie* című művét is, amire a kassai polgárok, valamint Szécsi Dénes érsek ösztönözték. A Magyarországon jelentős eredményeket szerzett osztrák domonkos ezután Bécsben folytatta tovább munkásságát, teológiát tanítva az egyetemen és többször viselve a teológiai fakultás dékáni tisztét.¹⁵ Hozzá mint régi ismerőséhez fordult 1467. július elején tanácsért Vitéz János. Amennyiben Pozsony választását a huszitizmus elleni harc is motiválta, Vitéz lépése még inkább érthető, hiszen Huntpichler, mint Magyarországon írt *Tractatus*a is mutatja, szakértő volt ebben a kérdésben.

Vitéz levelét nem ismerjük, csak a bécsi domonkos választát. Ebből kiderül, hogy Vitéz, a születőben lévő egyetem cancellarius supremusa, az alkancellárt, Georg Schönberg pozsonyi prépostot (Georgius prepositus Histripolensis alias Posoniensis) 12 arany forint ajándékalamizsna kíséretében Bécsbe küldte, hogy tanácsot kérjen Huntpichlertől az egyetemszervezés különböző kérdéseiben. E kérdések egyike lehetett, hogy vajon szerencsés volt-e Pozsonyt kiszemelni, ugyanis az 1467. július 6-i levélhez csatolt articulások közül az ötödik éppen ezzel foglalkozik. Kiderül ebből, hogy a bécsi professzor messzemenően helyesli Pozsony kiválasztását, mivel könnyen megközelíthető számos környező országból, és lehetővé teszi, hogy a magyarokon kívül a „nobilis ac vetustissima natio sclavonica” tagjai is profitáljanak belőle. (A natio sclavonica magasztaló emlegetése valószínűleg gesztus Vitéz felé, akinek szlavón származását ismerték és számon tartották.) Huntpichler nem lát veszélyt Bécs számára a közeli új egyetem részéről, s nyilván Vitéz sem félt a nagy tekintélyű régi universitas szomszédságától. Ellenkezőleg, üdvösnek tartják a közelséget, különösen Pozsony számára, melyet az osztrák domonkos a bécsi egyetem „soror”-jának nevez. Nyilvánvaló tehát, hogy az egyetem pozsonyi alapítása nemhogy ellenére volt Vitéznek, hanem inkább az ő szándékai szerint való, mert így számíthatott a közeli Bécs hatóság segítségére. Ezt azok a régóta ismert adatok is tanúsítják, melyekből tudjuk, hogy 1467 és 1471 között több ízben a testvér univerzitashoz fordult tanárok átengedése érdekében. És feltehetően nem

csak egyszer fordult elő, hogy egy pozsonyi professzor könyvet kért kölcsön a bécsi egyetemtől, miként azt 1470-ben az onnan meghívott Nicolaus Schricker de Hittendorf tette.¹⁶

A Huntpichlerrel való levelezés tehát egyértelműen az érsek döntő szerepét mutatja az egyetem szervezésében. Ezt támasztja alá az események kronológiája is. A leendő professzorok egy része, Johannes Regiomontanus, Martinus Bylica de Ilkusz, Johannes Gattus, és a rejtélyes Petrus magister 1467 tavaszán Vitéz esztergomi udvarában gyülekeztek.¹⁷ Nem azért, mintha szó lenne az esetleges esztergomi alapításról, Pozsony kijelölése ugyanis ekkorra már megtörtént, sőt az széles körben ismertté is vált. Erről tanúskodik az az eddig ismeretlen s e tanulmány függelékében közölt forrás, melyből kiderül, hogy az egyetem egyik leendő diákja, ifj. Kállay Lőkös János már május 30-án Pozsonyba érkezett, hogy tanulmányait ott majd időben megkezdhesse. Június 20-án Regiomontanus és Ilkusz közreműködésével elkészült az esztergomi katedrális tornyában az új egyetem horoszkópja, amit az egyetem megalakulása szimbolikus aktusának tekinthetünk.¹⁸ Július elején küldi Vitéz Bécsbe tanácsért és segítségért Schönberg alkancellárt, aki a pozsonyi városi számadások szerint nem egyedül, hanem bizonyos „toktores” kíséretében ment a testvérvárosba, s velük együtt érkezett július 7-én vissza.¹⁹ (Ezek a doktorok talán a leendő professzorok másik, már Pozsonyban lévő csoportját alkották?) Július 18-án értesíti Pozsony városát, hogy elküldi az egyetemen majd tanítani hivatott (eddig nála tartózkodó) „doktorokat”, s kéri azok illő fogadtatását. Ez meg is történik július 20-án tyúkok, halak, zsemle, barack, dinnye, bor, sör és gyümölcsbor feláldozásával.²⁰ Időközben sor került – Mátyás nevében, de nyilván Vitéz részéről – a tanárok dispensatiójának a kérvényezésére, melyre július 21-én a pápa megadta az engedélyt.²¹ Huntpichler augusztus 1-jén Vitézhez írt második leveléből tudjuk, hogy az előző hó 29-én, az új egyetem képviselőjében Bécsbe érkezett Giovanni Gatti (Johannes Gattus) másnap ott az egyetem doktorai, magisterei és diákjai jelenlétében „solemnis disputatio”-t tartott, nagy sikerrel, az Universitas Histropolensis tanárainak magas tudományos színvonalát demonstrálva.²²

Ekkor talán már maga a főkancellár is Pozsonyban tartózkodott, hogy létesítménye születésénél bábáskodjék. A Kállay Lőkös János tanulmányaival kapcsolatos, később részletesen ismertetett iratból mindenesetre kitűnik, hogy őt valamikor a nyár folyamán személyesen fogadta az érsek a pozsonyi Óvárban, és atyai gondoskodással még ruházkodására vonatkozóan is adott útmutatást mentorának. Nyilván ugyanígy járt el Vitéz az egyetemre érkező többi előkelő ifjú esetében is. Közben lázas igyekezettel folynak az egyetem épületein a különböző átalakítási, tatarozási, berendezési munkálatok, amint

arról a városi számadáskönyvek augusztus 4. és szeptember 16. közötti adatai tanúskodnak.²³

A király ezalatt mással volt elfoglalva: augusztus 19-én indult az erdélyi lázadás leverésére, majd novemberben Nagy István moldvai vajda ellen indított sikertelen hadjáratot. Nem meglepő tehát, ha a kortársak az Universitas Histropolensist Vitéz János művének tekintették. Huntpichler a Vitézhez írt második levelében az egyetemet „filia vestra”-ként emlegeti; a bécsi egyetem teológiai fakultásának jegyzőkönyvében pedig mint „sua universitas”-t említik.²⁴ A jól informált Vespasiano da Bisticci Vitéz Jánosról írt rövid életrajzában szintén azt írja, hogy ő alapított egyetemet Magyarországon, nem kímélve költséget, hogy Itáliából tudós férfiakat hozasson előadókul.²⁵ Ismeretes az is, hogy az egyetem egyik épületének, a bursa, azaz kollégium céljára szolgáló Gmaitl-háznak a felét Vitéz vásárolta 600 aranyforintért az új intézmény céljaira (a másik fele királyi tulajdon volt, azt Mátyás bocsátotta rendelkezésre).²⁶ Végül, amennyiben beigazolódna Soltész Zoltánné és Borsa Gedeon merész hipotézise, mely szerint a Hess-nyomda is Vitéz kezdeményezésének köszönheti létét, aki azt többek között az új egyetem könyvekkel való ellátása miatt tartotta fontosnak,²⁷ akkor még inkább nyilvánvaló, hogy a pozsonyi egyetem elsősorban az érsekkancellár műve, aki azt személyes ügyének tekintette és mindent megtett felvirágoztatásáért.

Mindez nem azt jelenti, mintha a király közömbös lett volna iránta, sőt épületek átengedésével a maga részéről támogatta is, csak éppen az elsősorban a humanista érsek ügye volt. Az ő gondja volt a professzorok meghívása, s talán egy részüknek a fizetése is, míg Mátyás inkább elvonta olykor a tanárokat az egyetemtől. Regiomontant többször is udvarába hívta, 1468. július 25-én pedig Uherske Hradiště melletti táborából szólította fel a pozsonyi városi tanácsot, hogy azonnal küldje hozzá „magister Martinus astronomus”-t, azaz Martinus Ilkuszt, valamint Galeotto Marziót, aki talán szintén előadott ekkortájt az egyetemen.²⁸ Egyetlen esetben tudunk Mátyás közreműködéséről neves professzor Magyarországra hívásában: 1471. április 9-én ő kéri a firenzei Signoriát, hogy engedjék át számára a tudós görög Argyropulost.²⁹ Hogy őt a pozsonyi egyetem tanárának akarta-e meghívni, vagy valami más feladatra, azt pontosan nem tudhatjuk. De ha az egyetemről van szó, ami a legvalószínűbb, akkor emögött is Vitéz kezét kell feltételeznünk. Erre később még visszatérünk.

Mátyás szerepének hangsúlyozására azt is felhozták, hogy ő nevezte ki Vitézt az egyetem kancellárjává; ez azonban, mint Karol Rebro kimutatta, tévedés. Az egyetemnek a bolognai mintára történő szervezése, amit a pápai alapítólevél előírt, többek között azt jelentette, hogy az egyetem alá van vetve a helyileg illetékes egyházi

hatóság jurisdictiójának, s annak a feje automatikusan az egyetem kancellárja. Vitézt tehát nem kellett kinevezni, a kancellárság eleve őt illette, mivel Pozsony az esztergomi egyházmegyéhez tartozott.³⁰ Bármennyire Mátyás nevében íródott is tehát a pápához intézett *supplicatio*, s volt az ő joga az egyetem helyének megállapítása, s bármennyire azt írta is Vitéz (lojálisan) 1467. július 18-i levelében a pozsonyi tanácshoz, hogy az új *studium generale* „*ex concessione sedis apostolice et voluntate serenissimi domini nostri regis*” létesült,³¹ az *Universitas Istropolitana* az első magyar humanista alkotásának, utolsó nagy kulturális tettének kell minősítenünk.³²

Így gondolta ezt ő maga is. Néhány hónappal halála előtt, teljes politikai bukása után úgy érezhette, hogy egyetemének a napjai megvannak számlálva. Csak ezzel magyarázhatjuk, hogy 1472. április 30-án a Gmaitl-ház általa vásárolt és az egyetem rendelkezésére bocsátott felét öt nemes familiárisának elajándékozta.³³ A derék Gregorius, Georgius, Paulus, Nicolaus és Fabianus ugyan sohasem jutott a ház birtokába, s az egyetem is tovább vegetált még néhány évig, ez nem változtat azon, hogy Vitéz János saját művének tekintette, s bukása után nem látott reményt fennmaradására. Igaza is volt.

Tanárok

Mint általában a középkori egyetemek esetében, a kutatás egyik legfőbb törekvése a pozsonyinál is az egykori *studium generale* mennél több tanárának és diákjának a megismerése, azonosítása volt. Hiszen ennek alapján lehet csak valamelyes képet alkotni az oktatás jellegéről, irányáról, kapcsolatairól, a társadalomban betöltött helyéről. Ezért már az *Istropolitanáról* írt legelső munka, Xystus Schier 1774-ben, Bécsben megjelent műve is kísérletet tett egyes személyek meghatározására. A kutatás jóvoltából azóta megszaporoztak az ismert tanárok és diákok. Sikerül most számukat tovább növelnünk, s egyúttal egyes régebbi ismereteket pontosítanunk. Nem tartjuk azonban feladatunknak, hogy a szakirodalomból már jól ismert személyek életútja minden részletét újra előadjuk.

A professzorok legtekintélyesebb csoportjának kétségkívül a Vitéz János által 1467. július 18-án Pozsonyba útnak indított tanárokat tekinthetjük. Az érkezésüket jelző levélben³⁴ Vitéz sorrendben elsőként „*frater Johannes doctor decretorum et magister sacrae theologiae*”-t említi, aki, mint tudjuk, nem más, mint a domonkos Johannes Gattus, azaz Giovanni Gatti, korábban Bessarion bíboros titkára, később Cefalù, majd Catania püspöke.³⁵ Mivel Vitéz kánonjogi címét említi első helyen, a korábbi irodalomban mint a jog professzorát emlegették, de mint Karol Rebro kimutatta, tévesen. Gatti taní-

tott előzőleg a firenzei, a bolognai és a ferrarai egyetemen is, de mindenütt csak teológiát. Hogy Pozsonyban is ez volt a feladata, azt kétségtelenné teszi Huntepichler Vitézhez írt 1467. augusztus 1-jei levele, mely a Bécsbe látogató Gattit „sacre theologie professor”-ként emlegeti. Sorrendben a második „magister Martinus, doctor artium”, eredeti lengyel nevén Marcin Bylica z Ilkusza, a jeles csillagász, korábban II. Pál pápa, 1471 után Mátyás asztrológusa, s több más beneficium mellett haláláig a budai Nagyboldogasszony-templom plébánosa.³⁶ Az egyetemen nyilván az artes fakultáson tanított, akárcsak a Vitéz által említett harmadik személy, akiről sajnos csak annyit tudunk, amennyit a levél mond róla: „magister Petrus, doctor artium et medicinae”.³⁷ Orvosi címe alapján többen úgy gondolták, hogy az orvoskar professzora volt, ami teljesen valószínűtlen. Orvosi diplomával sokan rendelkeztek, például Ilkus is, de ez nem jelentette, hogy gyakorolták is ezt a hivatást, s még kevésbé, hogy oktatták. Másrészt semmi adatunk sincs az orvoskar létezéséről; ezt amúgy is rendszerint csak később szokták megszervezni, amire Pozsony esetében nyilván nem is jutott már idő.

Ehhez a csoporthoz tartozik még az új egyetem büszkesége, Regiomontanus, azaz Johannes Müller von Königsberg, aki feltehetően azért nem szerepel Vitéz levelében, mert készülők munkái még egy időre visszatartották Esztergomban. Hogy őt is az egyetemen való tanítás érdekében hívta Vitéz 1467 tavaszán udvarába, az kiderül *Tabulae directionum* című, itt írt munkájának pártfogójához intézett előszavából.³⁸ Ebben írja Vitézről, hogy midőn a megalapítandó studium generale érdekében összehívta a legtudósabb férfiakat, az ő jövetelét is szorgalmazta, hogy majd a quadriviumhoz tartozó ismereteket oktassa. Pozsonyban bizonyára csillagászatot tanított, de emellett valószínűleg latin költők műveit is, miként azt korábban már Bécsben is tette. Végül feltételesen ide kell még sorolnunk Galeotto Marziót, aki a fentiekkel együtt szintén Esztergomban vendégeskedett az egyetem szervezésének hónapjaiban, s valószínű, hogy elkísérte atyai barátját és patrónusát Pozsonyba az egyetem megnyitására. Láttuk, hogy 1468 nyarán is itt tartózkodott, s innen hívta őt Mátyás Ilkuszal együtt táborába. Mint a bolognai egyetem volt tanára, talán ő is tartott előadásokat az Istropolitanán – ha nem is állandó jelleggel – legalább amolyan „vendégtanárként”.

Az érsek-főkancellárnak 1467. július 18-án írt levele azt is világosan értésére adta a pozsonyi hatóságoknak, hogy hamarosan újabb „doktorok” jövele várható Itáliából és Franciaországból. („Brevi etiam temporis venturi sunt et alii doctores, pro quibus conducendis partim ad Italiam, partim ad Franciam misimus.”) Vitéznek ez a kijelentése az egyetem tanári karának ambiciózus kiépítési szándékára mutat, de sajnos semmi jele, hogy további olasz, illetve fran-

cia professzorok érkeztek volna Pozsonyba. Francia vonatkozásban még sejtelmünk sincs arról, kikre gondolhatott a kancellár, de az itáliai humanisták között többen is vannak, akikről feltételezhető, hogy számításba jöhettek.

Közülük csak egyetlenegy, Janus egykori iskolatársa, Lodovico Carbone említi magáról, hogy a humanista stúdiumok tanítására hívták Magyarországra, fényes honorálást helyezve kilátásba. Egyik versesben ír erről, melyből megtudjuk, hogy kedveséhez, a szép Fontaninához való ragaszkodása miatt hátrította el a kecsesítő ajánlatot. E meghívást eddig nem hozták kapcsolatba a pozsonyi egyetemmel. Az 1470-es évekre datálták, amikor – mint látni fogjuk – Carbone ismét odafigyelt a pannoniai egyetem kérdésére. A Fontaninával való kapcsolata azonban az 1460-as évek derekán volt, így csak az alakulóban lévő Istropolitanára való meghívásról lehetett ekkor szó.³⁹

Két másik, Carbonénál jóval kiválóbb humanistáról is tudjuk, hogy meghívásuk volt Magyarországra, bár az egyetemről nem esik szó ezzel kapcsolatban. Az egyikük az ekkor még fiatal firenzei Bartholomaeus Fontius, azaz Bartolomeo Fonzio vagy Bartolomeo della Fonte, aki 1468 végén vagy 1469 elején írt *De poenitentia* című dialógusában, melyet eredetileg Vitéz Jánosnak, ennek a „theologus eruditissimus”-nak akart ajánlani, a következőket írta: „Johannis Histrigomensis archiepiscopi nuper crebris litteris et nuntiis invitatus ut ad se in Pannoniam proficiscerer.” A „nuntius”-ok egyike Fonzio magyar barátja, a Vitéz-rokon Garázda Péter lehetett, talán a meghívás ötlete is tőle származott. Nagy valószínűséggel gyaníthatjuk, hogy az érsek az Universitas Histropolensis tanárául szánta, de Bartolomeo della Fonte végül csak húsz év múlva, 1488-ban jutott el Magyarországra.⁴⁰

A másik meghívott Fonzio firenzei tanára, a fentebb már említett kiváló görög tudós, Joannes Argyropulos volt.⁴¹ Magyar kapcsolatait terén Janus Pannonius lehetett a kezdeményező, aki 1465. évi firenzei látogatása során meglátogatta őt, s bizonyára részt vett a körülötte kialakult akadémiai kör, a Chorus Academiae Florentinae összejövetelein. Janus megbecsülését mutatja, hogy két epigrammát is költött tiszteletére, s nyilván az ő tanácsára ajánlotta a görög tudós Arisztotelész *De coelo* című munkájáról készített fordítását az asztrológiai érdeklődésű Vitéz Jánosnak. 1466-ban Argyropulos újabb ötéves szerződést kötött a firenzei stúdióval, és végleg ott akart letelepedni, de 1469-ben családi veszteségek, illetve politikai változások miatt elkíváncozott onnan, s hajlott magyar barátai meghívásának elfogadására. Bizonyára Janus és Vitéz kitartó unszolása s végül a meghívott beleegyezése volt az előzménye Mátyás 1471. április 9-én kelt levelének, melyben a király kéri a firenzei Signoriát, hogy Argyropuloszt bocsássa el az egyetem szolgálatából, megfizetve neki el-

maradt járandóságát.⁴² Ez utóbbi nyilván a professzor feltétele volt, mert még július 23-án is sürgette a priorok előtt a város tartozásának kiegyenlítését arra hivatkozva, hogy „debeat discedere et ire ad partes Ungarie”, és előtte ki kell elégítenie számos hitelezőjét.⁴³ Alig egy-két héttel ezután mégis megváltoztatta szándékát. Mint ő maga írja nem sokkal később egy kiadatlan levelében,⁴⁴ már útra készen volt Magyarországra, mikor a frissen megválasztott IV. Sixtus pápa meghívására augusztus első felében inkább Rómába költözött.⁴⁵ Huszti József joggal gyanakodott arra, hogy Vitézék 1471 késő tavaszán kirobbant összeesküvésének a híre tántorította el szándékától a jeles tudóst, aki immár nem remélhette, hogy a két kiváló magyar humanista nyugodt egzisztenciát biztosít majd számára Magyarországon. Bár erre utalás sehol sincs, felette valószínű, hogy Argyropulos esetében is a pozsonyi egyetemen való tanításról volt szó.

Mint pozsonyi katedrára való esetleges jelölt számításba jöhet még egy másik neves görög emigráns, Georgius Trapezuntius is, bár az ő meghívásáról nem tudunk.⁴⁶ Feltűnő viszont, hogy a magyar kapcsolataira vonatkozó adatok 1467-től, éppen az Istropolitana megnyitásának évétől kezdve ismeretesek. A zilált életű humanista 1467 februárjában szabadult az Angyalvárból, ahová a II. Mohameddel való összejátszás vádjával zárták, s ekkortájt ismerkedhetett meg Janus Pannonius egykori iskolatársával, Kosztolányi (Polycarpus) Györggyel, Mátyás diplomatájával. Ez utóbbi, mint tudjuk, feleségül vette a görög humanista lányát, szentszéki szolgálatba szegődött és végleg Rómában maradt; a közvetítő szerepet apósa és a magyarok között ő játszhatta. Trapezuntius sietett egy-egy Basilius-fordítását Vitéznek, illetve Janusnak dedikálni, a jórészt Theóntól plagizált *Almagest*-kommentárját pedig Mátyás királynak.⁴⁷ Eljutott Vitéz könyvtárába több más műve is, köztük a leghíresebb, a *Comparatio Platonis et Aristotelis*, melynek olvasását 1470. szeptember 20-án fejezte be magyar tulajdonosa.⁴⁸ De a mi szempontunkból talán az a legfontosabb, hogy 1467 tavaszán már Esztergomban volt Trapezuntius *Almagest*-fordításának – később a Corvinába került – kódexe, melynek utolsó lapjára rajzolták be az Universitas Istropolitana horoszkópját. A magyar kapcsolatok e sűrűsödéséből Trapezuntius monográfusa, John Monfasani arra következtet, hogy szó lehetett ekkor a görög Magyarországra jöveteléről. Ha valóban így volt, akkor aligha lehet másra gondolni, mint pozsonyi professzorságra.

Végül egy bizonytalan híradás alapján a Corvina Könyvtár későbbi jeles könyvtárosa, Taddeo Ugoletto is gyanúba vehető az Istropolitana kapcsán. Egy nem sokkal Mátyás halála után írt neki szóló levélben Ponticus Virunius arra emlékezik, hogy a király őt latin és görög kódexek beszerzésével bízta meg az „academia amplissima in Posidonia idest Possoni” számára.⁴⁹ Bár Ugoletto csak az 1480-as

években telepedett meg tartósan Magyarországon, XVIII. századi monográfusa tudni véli, hogy már 1470 körül is teljesített Mátyásnak diplomáciai szolgálatokat.⁵⁰ Ez esetben nem zárható ki, hogy volt valami köze az egyetemhez. Inkább arra kell azonban gondolnunk, hogy az obskúrus levélfíró Ugoletónak a Corvina Könyvtár érdekében való közismert buzgólkodását keverte össze a pozsonyi „akadémia”-val.⁵¹

Ha Gatti, Ilkusz, Regiomontanus, s talán Marzio mellett Carbone, Fontius, Argyropulos, Trapezuntius és netán Ugoletó is az Universitas Istropolitana tanárai lettek volna, akkor Vitéz egyeteme az Alpoktól északra az egyik legfényesebb tanári karral dicsekedhetett volna. Hogyha az említetteket nem is, más tudósokat sikerült-e a kancellárnak Itáliából vagy Franciaországból Pozsonyba szerződtetni, nem tudhatjuk. De miután a valóságos pozsonyi tanárok közül is Gatti 1469-ben, Ilkusz 1470-ben, Regiomontanus 1471-ben megvált katedrájától, arra kell következtetnünk, hogy Vitéznek nem sikerült egyeteme számára európai színvonalú tanári kart tartósan biztosítani. Lehet, hogy ebben az anyagi források elégtelensége is közrejátszott. Nem tudunk arról, hogy a király hozzájárult volna az egyetem fenntartásához, az érsek gazdagságának pedig határai is voltak. A tanári kar ellátása ekkor csak megfelelő egyházi javadalmak révén volt lehetséges. Nincs semmi jele, hogy Gattinak vagy Regiomontanusnak magyarországi beneficiumai lettek volna, a fentiek közül ilyenell, egy zágrábi kanonokság révén, ekkor csak Ilkusz rendelkezett. Nem véletlen, hogy noha 1470-ben rövid időre Itáliába távozott, kollégáitól eltérően onnan hamar hazatért, és élete végéig Magyarországon maradt – igaz, már nem az egyetemen.

Az új egyetem tanári kara azonban távolról sem korlátozódott a fentiekre. Már Vitéz sokszor emlegetett július 18-i levele is figyelmezteti a pozsonyi tanácsot, hogy a most odaküldött és a majd ezután külföldről érkezők mellett adjon meg minden támogatást a többi „doctornak” és „scolaris”-nak is. A többi doktor egy része már Pozsonyban tartózkodott, esetleg az ottani káptalan tagjaiból került ki, mert a város a számadások szerint június 30-án már gondoskodik fuvarról a „probst und die doktores” számára, hogy Bécsbe utazhassanak Leonhard Huntpichlerhez Vitéz ajándékával és tanácskerő levelével.⁵² Sor került ezenkívül az ország más részén egyházi szolgálatot teljesítő tanult személyek szerződtetésére, valamint a két környező egyetem, Bécs és Krakkó is kínált lehetőségeket tanárok meghívására. Vegyük most számba, kik tartoznak az ismert pozsonyi tanárok e második csoportjába.

Kezdjük a bécsiekkel. Leonhard Huntpichlernek Vitéz kérdéseire 1467. július 6-án adott válaszában az első articulus a pozsonyi egyetem kancellárjának két bécsi tanárra vonatkozó érdeklődésével kap-

csolatos. Ezek egyikéről, a Passau vidékéről származó Nicolaus de Hittendorff (teljes nevén: Nikolaus Schricker de Hüttendorf) teológiai licentiaturáról, a facultas artium tanáráról s több ízben dékánjáról lelkes szavakkal nyilatkozik a domonkos professzor, a másíkról, a sokkal fiatalabb Stephanus de Prugk (Stephan von Bruck) baccalariusról már sokkal tartózkodóbban. Vitéz meg is fogadta a tanácsot, s Schrickert hamarosan Pozsonyban látjuk viszont, ahol az artes fakultáson tanított, s kanonoki javadalmat élvezett. Itt is halt meg 1480 és 1485 között.⁵³ A másik kandidátus pozsonyi meghívásáról nem tudunk.

Két évvel később Vitéz újra a testvéregyetemhez kényszerült fordulni, mert átmenetileg válságba jutott a teológiai oktatás Giovanni Gatti távozása miatt. Az érsek tartós megoldásként azzal szerette volna biztosítani a teológiai oktatás folyamatosságát és színvonalát, hogy a pozsonyi klarissza apácák rendházába domonkosokat telepít, ez azonban nem sikerült.⁵⁴ Kénytelen volt ezért újra Bécshez fordulni, kérve, hogy két, a teológiai tanulmányait még nem befejezett jelölt, Matthias Grueber de Meidling (Mödling) és Laurencius de Krumpach számára tegyék lehetővé, hogy gyorsított eljárással végezhessek el előírt feladataikat. Miután ehhez a bécsi teológiai kar augusztus 13-án hozzájárult, Vitéz újabb kérésére október 20-án azt is engedélyezte, hogy a két jelölt egyike, Laurencius de Krumpach a kötelező teológiai előadásait ne Bécsben, hanem a pozsonyi egyetemen tarthassa meg. A szepességi Korompáról származó Laurentius Koch de Krumpach 1471 januárjáig tanított Pozsonyban, majd visszatért Bécsbe, ahol 1473. november 11-én meghalt.⁵⁵

Százszázalékos bizonyossággal már csupán két további tanárt nevezhetünk meg: Johannes de Cracovia, „magister artium, eiusdem facultatis decan”-t⁵⁶ és Johannes de Kuppferberg „artium facultatis magister”-t. Egyikük életéről és munkásságáról sem tudunk semmi közelebbit, nevüket csupán két 1470. június 26-án kiállított oklevélből ismerjük, ahol mint tanúk szerepelnek Johannes de Wep és Michael de Kermend pozsonyi kanonokokkal együtt.⁵⁷ A két oklevélben, valamint három előzményükben tárgyalt ügynek, az Olgyai Chege és a Sterházi családok közti pernek csupán annyi köze van a pozsonyi universitashoz, hogy bírakként és tanúkként az egyetemhez tartozó személyek szerepelnek benne.⁵⁸ Sőt, az időben legelső, április 2-án kelt irat, melyben a Chege testvérek ügyvédi meghatalmazást adnak különböző egyházi személyeknek, az egyik egyetemi épületben készült (in civitate Hystropolitana, iurisdictionis Strigoniensis, in domo habitationis burse studentium). Az itt felvett közjegyzői oklevélben, mint látni fogjuk, több egyetemi hallgató szerepel tanúként,⁵⁹ míg a június 26-i ítéletlevelekben a két fent nevezett tanár.

De az ügyben megbízott bírának is közülük volt az egyetemhez. Miután az április 2-án kelt meghatalmazó iratot „Franciscus presbiter, natus quondam Philipi Anthos de Ethe dyocesis Quinqueecclesiensis... notarius” hitelesítette, május 9-én Tamás esztergomi kanonok neki és Pál mosoni főesperesnek ad megbízást, hogy az ügyben bírászkodjanak.⁶⁰ Az eredeti szöveg így hangzik: „dominis Paulo archidiacono Mosoniensi in ecclesia Jauriensi et Francisco plebano de Kethel nunc in universitate Posoniensi constitutis”. Midőn ez utóbbi tíz nappal később, május 19-én a bírói megbízólevélről átiratot készít, így nevezi meg magát: „Franciscus de Ethe, plebanus in Kethel, dyocesis Wesprimiensis, nunc in universitate Hystropolitana commorans”.⁶¹ A június 26-i ítéletlevélben pedig magisterként szerepel. Mindketten az egyetemhez tartoztak tehát, de a „constitutus”, illetve „commorans” szavak nem árulják el egyértelműen, hogy mint tanárok vagy mint diákok tartózkodtak-e ott. Bónis György inkább diákoknak, Karol Rebro inkább tanároknak véli őket.⁶² Meggyőződésem szerint ez utóbbi álláspont a helyes, erre utal a magister titulus is. Bár szokás volt, hogy egyházi személyek már jelentékeny tiszttség birtokában is elmentek egyetemre tanulmányaikat kiegészíteni, nem valószínű, hogy ilyen célból a működését éppen megkezdő fiatal intézményt választották volna. Az is meggondolkodtató, hogy mikor az április 2-i iratban tanúként diákok vannak felsorolva, azokat határozottan studenseknek nevezik, így hát Pál mosoni főesperesben és Ethei Ferenc kéthelyi plébánosban nagy valószínűséggel az Istropolitana két további tanárát kell tisztelnünk.

Személyükről keveset tudunk. Pál, akinek családnevét sem ismerjük, egy 1474. június 15-én kiállított pozsonyi iratban is szerepel „mosoni kanonok”-ként, tehát még ekkor is az egyetem szolgálatában állhatott. A győri káptalan tagjai sorában 1463 és 1497 között szerepel mosoni főesperesként.⁶³ Ethei Anthos Fülöp fiáról, a pécsi egyházmegyéből származó Ethei Ferenc presbiterről, a veszprémi diocesisbeli Kéthely plébánosáról az egyetlen további adat, melyet találtunk: 1469. június 23-án a pozsonyi szenátorok törvényes procuratornak nyilvánítanak több személyt, köztük „Franciscus plebanus de Kethel”-t.⁶⁴ Korábbi külföldi egyetemi tanulmányaikról nem sikerült adatot találni. Közéleti név híján Pált nem is tudjuk keresni; Ethei Ferenc nem szerepel sem a bécsi, sem a krakkói diákok között.

A nagy valószínűséggel az egyetemen tanári minőségben dolgozó, de egyúttal jogi tevékenységet is folytatók számát két eddig teljesen ismeretlen személlyel is bővíthetjük. 1469. január 25-én a Pált és Ethei Ferencet is megbízó Tamás esztergomi kanonok, valamint János érsek a pozsonyi ferencesek valamely vitás ügyének rendezésére megbízást adott Veresmarti Bálint esztergomi és Szentgyörgyi

András győri kanonoknak. Az eredeti szöveg szerint: „dilectis nobis in Christo honorabilibus viris magistris Valentino de Weresmarth diocesis Strigoniensis et Andreae de Sancto Georgio Jauriensis ecclesiarum canonicis in studio hystropolitano Strigoniensis diocesis residentibus”. Midőn a két kanonok február 11-én „Hystropolis” városában meghozza döntését, oklevelét így kezdi: „Nos Andreas in decretis baccalaureus Jauriensis et Valentinus de Weresmarth Strigoniensis ecclesiarum canonici...”⁶⁵ A pozsonyi egyetemmel való kapcsolatukról tehát csupán annyit tudunk meg, hogy ott „residens”-ek voltak, de hogy milyen minőségben, azt nem. Minthogy azonban mindkettő mögött sokéves egyetemi tanulmány van, s titulusokkal is rendelkeznek, aligha tekinthetjük őket másnak, mint tanároknak.

Mindketten Bécsben végezték egyetemi tanulmányaikat, a rólok tanúskodó számos adat szerint fényes sikerrel. Szentgyörgyi András 1454. április 14-én iratkozott be a bécsi egyetem natio Hungaricájába. 1456-ban lesz baccalarius, 1458-ban magister, 1466 nyári szemeszterén pedig a magyar nemzet procuratora, immár decretorum baccalarius címmel. A győri kanonokságot már tanulmányai előtt, 1450-ben megkapta, s pozsonyi tanárkodása után, az 1470-es években Csupor Demeter győri püspök vikáriusa lett. Az utolsó győri adat róla 1479-ből való, ezután veszprémi kanonokként látjuk viszont, ahol 1487-ig Vetési Albert püspök vikáriusa. 1495. július 13-án már nem szerepel a veszprémi kanonokok sorában. Jogi érdeklődését mindvégig megtartva, buzgó kölcsönzője volt a veszprémi káptalani könyvtár kánonjogi könyveinek.⁶⁶ Társa, Veresmarti Bálint 1452-ben lett a bécsi egyetem hallgatója; az 1461. évi nyári szemeszteren a magyar nemzet procuratora, ennek ideje alatt szerzi meg a magister artium fokozatot. Ezt követően, úgy látszik, megszakította tanulmányait és hazajött, s mint láttuk, 1469-ben már esztergomi kanonok, s feltehetően pozsonyi tanár. 1470-ben azonban ismét a bécsi egyetemen találjuk, ahol megszerzi a decretorum baccalarius címet, s ahol 1471-ben újra procuratorrá választják. A későbbiekben különböző feladatokat látott el az esztergomi egyházmegyében, az utolsó adat 1485-ből származik.⁶⁷

A peres ügyekben eljáró négy egyházi férfiú, ha valóban tanárai voltak az Universitas Histropolensisnek, ott nagy valószínűséggel jogot tanítottak, s nyilván ezért kaptak megbízást peres ügyek elintézésére. Érdemes felfigyelni arra, hogy míg a teológia és az artes professzorai mind külföldiek (Laurentius de Krumpach ugyan Magyarországon született, de német családból), addig a feltehetően jogot tanítók mind magyarok. Nekik volt szükségük a Vitéz által kieszközölt dispensatióra, hogy eredeti egyházi javadalmukból tarthassák el magukat Pozsonyban.

Mielőtt az Istropolitana professzorainak szemléjét lezárnánk, számba kell még vennünk néhány bizonytalan adatot, illetve feltevést. A diákok között fogjuk majd említeni azt a Sigismundus Obrecht de Lengenfeldet, aki 1474-ben szerezte meg Pozsonyban a teológiai baccalaureus fokozatot, mikor is az avatás díja fejében egyik könyvét adta át a fakultásnak. Mivel e fokozat elnyerése érdekében a jelöltnek hosszabb időn át előadásokat kellett tartania, így Obrechtnek tanítania is kellett, s lehet, hogy a fokozat megszerzése után is folytatott tanári tevékenységet. Mivel 1474-ben mint pozsonyi kanonokról van róla adatunk, erre minden lehetősége megvolt.⁶⁸ Persze, mint látni fogjuk, az egyetem életéből már nem sok volt hátra.

Obrecht de Lengenfeldről már csak azért is fel lehet tételeznünk, hogy a teológiai fokozat megszerzése után professzorként működött, mert a helybeli nagy múltú káptalan tagjait, illetve közülük a tudományos képzettségűeket aligha hagyta számításán kívül az érsek-kancellár, illetve a prépost-alkancellár. Nagyon valószínű, hogy azok a „doktorok”, akik Schomberg pozsonyi prépostot és egyetemi alkancellárt 1467. július elején Bécsbe kísérték, a káptalanja tagjaiból verbuválódtak. Az eddigi kutatás meg is próbált a pozsonyi kanonokok közül egyeseket az Istropolitana professzoraként meghatározni, de sikertelenül. A pozsonyi káptalan archontológiája ugyanis felette zavaros. A káptalan monográfusa, Carolus Rimely megpróbált egy névsort összeállítani, de e téren szinte kizárólag – anélkül, hogy utalna rá – egy XVIII. századi, igen zavaros kéziratos összeállítást követ. *A Series Dominorum Prepositorum et Canonicorum Posoniensium ab Anno 1278 usque ad Annum 1733* című kézirat semmiképpen sem tekinthető mérvadónak. Az 1473. évnél két állítólagos kanonok nevét olvassuk: Mgr. Angelus Theologiae Doctor; Wolfgangus Magr. et emeritus.⁶⁹ Rimely siet mindkettőt a pozsonyi egyetem tanárának minősíteni, aminek jogosságát már Ábel Jenő kétségbe vonta.⁷⁰ Teljes joggal, mert az idézett *Series* a két állítólagos tudós kanonokra vonatkozó ismeretét csupán egy ma már nem fellelhető „liber rationum”-ból meríti, mely említi nevezetteknek a káptalan által való 1473. évi megvendéglését. Szerencsére a *Series* szó szerint idéz ebből az elveszett XV. századi forrásból, mely egy szóval sem említi a két személy kanonok, illetve professzor voltát, s címeiket is máskepp adja meg: „Dnus Doctor Angelus” az egyik; „Dom. Doctor Magr. Wolfgangus, quondam ordinarius” a másik. Az a tény, hogy ők a „liber rationum” szerint „hospites honorati” voltak, eleve elmentmond annak, hogy helybeli kanonokok vagy professzorok legyenek. Sőt Wolfgangus Prechtl de Hasleitenről tudjuk is, hogy ez időben Mátyás kancellárjának, Veronai Gábor egri püspöknek a káplánja volt, s majd csak 1479-ben kap ura jóvoltából pozsonyi kanonoki ki nevezést.⁷¹ Angelusról később még szó lesz. Bár változatlanul való-

színű, hogy a pozsonyi kanonokok közül nemcsak a Bécsből profeszszornak meghívott Nikolaus de Hittendorf és talán Sigismundus de Lengenfeld tanítottak az egyetemen, egyelőre egyetlen biztos nevet sem említhetünk.

Diákok

A matrikulák örökre elenyészvén, az Universitas Istropolitana diákjairól csak közvetett forrásokból szerezhethetünk tudomást. Tudunk három olyan diákról, akik a pozsonyi artes fakultáson szereztek meg a baccalaureusi fokozatot, de utána Bécsben kívánták tanulmányaikat folytatni. Közülük „baccalaureus Petrus Forhinger de Kirchdorf universitatis Poseniensis” 1471. június 8-án jelentkezett a bécsi artes fakultáson;⁷² 1473. április 14-én pedig „Johannes Flechtner de Hirsberg, baccalarius universitatis Histropolensis” a bécsi egyetem magyar, „Martinus de Weytra baccalarius Histropolensis” pedig az osztrák nációjába iratkozott be.⁷³ Az artes fakultás jegyzőkönyve 1472-ben is említi egy felvételét kérő pozsonyi baccalaureust, de sajnos nem közli a nevét.⁷⁴ Fraknoi Vilmos és Császár Mihály említenek még egy Michael Penckler nevű pozsonyi fiatalembert is, mint aki szülővárosában szerzett baccalaureus fokozatot, de azután Bécsben tanult tovább. A magyar nemzet anyakönyvében olvasható 1470. évi bejegyzés (Michael Penckler, baccalarius de Posonio) csak annyit árul el, hogy ő pozsonyi származású és baccalarius, de azt nem, hogy e fokozatot Pozsonyban szerezte volna. Mivel már 1468-ban is szerepel Bécsben „Michael de Posonio” néven, nyilván kezdettől fogva ott végezte tanulmányait.⁷⁵

Biztosan a pozsonyi diákok közé sorolhatjuk viszont a feltételezett tanárok között már említett Sigismundus Obrecht de Lengenfeldet. Az Österreichische Nationalbibliothekban fennmaradt, Csapodi Csaba által felfedezett kódexében, melyet a teológiai baccalaureusi fokozatra való avatási díja fejében adott át 1474-ben az egyetemnek, azt olvassuk, hogy ő „cum erigeretur Universitas ex primis collegiatus” volt, vagyis hogy már 1467-től kezdve, az elsők között kezdte meg itteni tanulmányait.⁷⁶ Hét év éppen elég volt ahhoz, hogy elvégezze az artes fakultását és megszerezze a teológiai baccalaureusi fokozatot.

Az ismert diákok számát jelentősen gyarapítja a tanárok kapcsán már értékesített peres irategyüttes az Olgyai Chege és a Sterházi család viszály ügyében. Az 1470. április 2-án kelt iratban, melyben az Olgyai Chege család néhány tagja megbízást ad ügyvédeknek, s melyet „in domo habitationis burse studentium” állítottak ki, négy diák szerepel tanúként: „...prescutibus ibidem discretis dominis Bene-

dicto de Polyan, Lodovico de Pakos, Johanne de Zenthmihal, Johanne de Zenthgergh studentibus in eadem alma universitate Hystropolitana testibus fidedignis...⁷⁷ Közelebbieket e diákokról nem tudunk; minden valószínűséggel nemes ifjak voltak. Ismerünk e korból Polányi és Szentmihályi nevű családot, Szentgyörgyit pedig többet is; a Pakos család pedig azonos a jól ismert Paksyval. 1488-ból adat van egy Paksy Lajosról, aki talán azonos a korábbi pozsonyi diákkal.⁷⁸

Az Istropolitana nemesi hallgatói közül a legtöbbet már eddig is Kállay Lőkös Jánosról tudtunk; a róla szóló ismereteinket most módunk van tovább gyarapítani. 1890 óta ismert az az 1469. június 29-én kelt levél, melyet a családfán VII.-ként jelölt Kállay Lőkös Jánoshoz írt hasonnevű fiának nevelője.⁷⁹ Ebből megtudjuk, hogy már hatodik éve kíséri és gondozza az ifjút tanulmányai során, melyeket előbb a budai skólában, majd ura akaratából a gimnasium publicumban, vagyis az Universitas Istropolitanán folytatott. Öntudatosan hivatkozik munkája lelkiismeretes és eredményes voltára, amit el is hihetünk neki, mert érdemes volt a tanítója által kissé keményfejűnek mondott ifjú Kállayt a tudomány megbecsülésére nevelni. Később ugyanis Kállay mezővárosában a plébánia iskolája számára saját földjéből telket adott, s mikor 1501. június 10-én egy bizonyos Endesi György rárontott az iskolára, s a tanítót és a tanulókat karddal megsebesítette, a garázdálkodót letartóztatta és bíróság elé állította.⁸⁰ Ez az eset jól mutatja, mennyit nyert volna az ország, ha az egyetem állandósul, és sokkal többen válnak a kultúra és tudomány elkötelezettjeivé!

A Kállay Lőkös Jánosra vonatkozó fenti értesüléseinket tudjuk most továbbiakkal kiegészíteni egy eddig nem ismert forrás jóvoltából, melyet Horváth Tibor Antal talált, de amelyet már nem volt módja publikálni.⁸¹ A függeléként teljes szövegében közölt irat nemcsak az ifjú nemesúr pozsonyi tartózkodásáról szolgáltat új adatokat, de joggal tekinthető az egyetem első hónapjaira, sőt általában a középkori magyar iskolaügyre vonatkozó egyik legbeszédesebb forrásnak. A címzés és aláírás nélkül, datálatlanul fennmaradt irat szintén az ifjú Kállay nevelőjétől származik, s valószínűleg egy ma már elveszett levél tartozéka volt. „Registrum habitus seu recepti sumpmati ac exposicionis eiusdem” kezdettel, a nevelő által kezelt pénzekről való elszámolást tartalmazza, nem fukarkodva egyéb közlésekben sem. Minthogy írója szeptember 8-ra választ várt urától, az irat augusztusban készülhetett.

Az elszámolás tételeiből kiderül, hogy ifj. Kállay Lőkös János, ismeretlen nevű nevelője, valamint Tamás nevű szolgája 1467 tavaszán odahaza volt látogatóban, s pünkösd (május 17.) előtt tértek vissza Budára. Itt azonban nem sokáig maradtak, mert május 30-án

már megérkeztek Pozsonyba, ahol, úgy látszik, már gyülekezőben voltak a még meg sem nyílt egyetem előkelő leendő diákjai, mert – mint a számadásban olvashatjuk – „az itt tartózkodó urak fiai meglátogatták Jánost”. Többször említ bizonyos „magister Georgius archidiaconus”-t, akivel különböző anyagi ügyeket kellett a nevelőnek rendeznie. Bizonyára Georg Schönberg prépostról, egyúttal pozsonyi főesperesről s az egyetem alkancellárjáról van itt szó.⁸² De nemcsak az alkancellár foglalkozott személyesen is egy olyan előkelő diákkal, mint Kállay Lőkös, hanem maga a főkancellár, vagyis Vitéz érsek is fogadta a szépreményű ifjút: „Először is az Óvárban bemutattam az érsek úrnak méltóságod fiát, Jánost, akit derűs lélekkel fogadott, s egyúttal meghagyta nekem, hogy hűséggel és nagy törődéssel viseljem a gondját.” A nyári hónapokban Kállay Lőkös János és két kísérője valamilyen magánszálláson, „hospicium”-ban húzódtak meg, mert „a bursák még nincsenek kellőképpen fölújítva”. Mint fentebb, az Olgyai Chege család perével kapcsolatos iratokból láttuk, 1470-ben már a bursa épületében került sor az egyik irat kiállítására, vagyis a diákok szálláshelyéül szolgáló épületet időközben, feltehetően még 1467 őszén berendezték. Az elszámolás egyedülálló forrás arra nézve, hogy egy jobb családból származó egyetemi diáknak a XV. század második felében mi mindenre volt szüksége és az mibe került. Nem szólva most a Budáról Pozsonyba való utazás, valamint a hospiciumban való ideiglenes szállás költségeiről, olyan kiadásokról értesülünk, mint papír, azután a tintához szükséges gubacs és mézga, valamint a tintát tároló kis üvegek vásárlása, de főként az ifjú ruházódásával kapcsolatos kiadások. Megtudjuk, hogy a diákoknak egyenruhára volt szükségük, melyet meg kellett csináltatni, valamint ködmönre, mellényre, harisnyára stb.

Az elszámolás legértékesebb része azonban az a passzus, melyben a nevelő felsorolja, hogy mely „hatalmasságok” (potenciores), azaz előkelő diákok vannak jelen Pozsonyban. A következő hat személyről tesz az irat említést, jelentősen növelve így az Istropolitana név szerint ismert hallgatóinak sorát:

„Filius Francisci de Chaak”, vagyis valamelyik Csáky Ferenc fia. 1467-ben él még a családfán I.-ként jelzett Ferenc, a székelyek ispánja, Bihar, Szatmár és Csanád főispánja, Mátyás király keresztapja, akinek öt fiúgyermeké közül (II. Ferenc, Pál, Benedek, Mihály, Miklós) bármelyik számításba jöhet. De az is lehet, hogy az itt említett II. Ferencről van szó, s ez esetben az ő fiainak valamelyike, III. Ferenc, Gábor vagy Miklós vélhető a pozsonyi diákkal azonosnak.⁸³

„Filius Ladislai de Dombó”, azaz Dombay László fia, a Tolna megyei Dombó várát birtokló előkelő család sarja. Miklós nevű tagja 1462-ben a horvát báni méltóságot viselte; az ő lánya volt az a Dombay Krisztina, Nyulak-szigeti apáca, aki a *Gömöry-kódexet* másoltat-

ta. Dombay Pállal 1460 és 1464 között mint főlovászmesterrel találkoznak; László, diákunk apja pedig 1460 és 1462 között főudvarmester volt.⁸⁴

A következő néven – „filius comitis de Zeen” – a horvátországi Zengg comesének a fiát kell értenünk. Zengg nevét ugyan többnyire a horvát Senj, vagy az olasz Segna, Segnia alakban szokták írni, de előfordul Seun, Zen alak is.⁸⁵ A Zengg, valamint Veglia és Modrus grófja címet a Frangepán család tagjai viselték, mégpedig valamennyi nagykorú férfitagjuk: 1467-ben csaknem egy tucatnyi volt belőlük, s így eldönthetetlen, hogy melyikről, illetve melyiknek a fiáról van szó.⁸⁶

Nem könnyű értelmezni az ezt követő megjelölést: „germanus Johannes Parvi, alias kysyanko familiaris Regis”. Nyilvánvaló, hogy egy bizonyos Kis Jánosról van szó (nem szokatlan e korban, hogy a Kis vezetéknevet a latinban átírják Parvusra!), akit másként Kis Jankónak neveznek, s aki a király familiarisa, másként aulicus vagy cubiculariusa volt.⁸⁷ A Jankó név szláv eredetre utal, s ismerünk is két olyan horvát familiaris regist, akire ráillik a Johannes Parvus nevezet. Az egyik Johannes Kyshorwath, eredeti nevén Hlapčić, aki arról nevezetes, hogy 1489-ben mint Mátyás követe elhozta Konstantinápolyból Alamizsnás Szent János csontjait, melyet a budai palota kápolnájában helyeztek el azután;⁸⁸ a másik Johannes Kispolyack, akit Mátyás egy levele „aulicus noster”-nek nevez, s aki 1481-ben bizonyos csempészek felkutatására kapott a királytól megbízást.⁸⁹ Pozsonyi diákunkban vagy az egyik, vagy a másik Jankó öccsét (vagy unokaöccsét?) kell tisztelnünk.

„Filius Johannes Erzth” jön ezután, akinél fel kell tételeznünk egy elírást: a családnév alighanem Er[n]zth lenne, csak a leíró kifejezett egy betűt vagy elcsúsztatott egy rövidítésjelet. Mátyás híres kincstartójáról, Ernszt Jánosról van szó, illetve fiáról, Ernszt Zsigmondról, a későbbi pécsi püspökről. Ő 1550 körül született, s állítólag maga Mátyás volt a keresztaapja, mikor zsidó apjával együtt megkeresztelkedett. 1570-ben a bécsi egyetemen, 1573-ban pedig Ferrarában találjuk, vagyis a pozsonyi tanulmányok pontosan beilleszkednek curriculumába. Öccséről, II. Jánosról nem lehet szó, mert az jóval fiatalabb volt nála.⁹⁰ A névazonosítást illetően nem lehet tévedés, mert az egykorú iratok a családot Ernnt, Erwt, Ernstth, Ernst, Ernth alakban írták; a bécsi egyetemen Sigismundus Ernst alakban írták be diákunkat.⁹¹

Végül a „germanus Archiepiscopi” zárja a sort, vagyis Vitéz János valamelyik unokaöccse. Sajnos a magyar humanizmus atyjának családi viszonyait, rokonságát, családjá genealógiáját nem ismerjük pontosan, így csak sejtethetjük, hogy arról a Vitéz Mihályról, Vitéz Péter fiáról van itt szó, aki 1483-ban zágrábi prépost volt, 1487-ben

Padovában doktorált és 1499-ben halt meg.⁹² A jól ismert ifj. Vitéz Jánosról, Mátyás szentszéki követéről, a későbbi szerémi, veszprémi, majd bécsi püspökről nem lehet szó, mert ő ez időben a padovai egyetemen tartózkodott.⁹³ Hasonlóképpen nem jöhet számításba a Girolamo Balbi verseiben megörökített ifj. Vitéz Mihály sem, mert ő az 1490-es években folytatta tanulmányait.⁹⁴

Hat személlyel sikerült tehát szaporítanunk az ismert pozsonyi diákok számát. De nem is annyira a számszerűség a lényeges, mint inkább a minőség: kiderült, hogy az új egyetemet nemcsak polgárfiúk, kismemesek, hanem az ország társadalmi elitjének fiai is siettek felkeresni. Kállay Lőkös János nevelője, akinek ezeket az értékes információkat köszönhetjük, az egyetem megnyitására váró „potenciores”-nak csak egy részét (inter alios) sorolja fel, s a névsor végére hozzáteszi, hogy még többen is vannak (plures alii). Ebben a korban még igen ritka a világi arisztokrácia fiainak külföldi egyetemjárása, de egy hazai egyetemre, úgy látszik, szívesen küldték gyermekeiket az ország előkelői. Mekkora haszon származhatott volna az országra, ha az egyetem fennmarad, s 1467-től kezdve az ország vezető rétegénél státusszimbólummá válik az egyetemjárás!

Skolasztikus vagy humanista egyetem?

Az Universitas Istropolitana működésének tartalmi vonatkozásairól, világnézeti irányáról meglehetősen eltérőek a vélemények. A magyar kutatók előszeretettel emelték ki a humanista vonásokat, elsősorban Regiomontanus és Ilkusz szerepére hivatkozva. Kardos Tibor pedig még a devotio moderna jelenlétét is felismerni vélte a pozsonyi egyetem tanárai körében. Vendelín Jankovič szerint az egyetem fő erőssége a jogi oktatás volt a teológia rovására, s ő ebben látja az intézmény humanista jellegét. Mások viszont, így Karol Rebro, óva intenek a humanista vonások túlhangsúlyozásától, nem látva megalapozottnak a devotio modernával, illetve a jogi oktatás fejlettségével kapcsolatos érvelést. A Huntlichler-iratokat felfedező Isnard Frank még tovább megy: a magyar szakirodalmat a humanista vonások eltűlésének vétkében marasztalja el, s az általa ismertett forrásokra támaszkodva az Istropolitanát a skolasztikus német egyetemek követőjeként határozza meg.⁹⁵

Hogy ebben a kérdésben állást foglalhassunk, mindenekelőtt idézzük emlékezetbe a nemzetközi kutatásnak az egyetemek humanista jellegéről, illetve humanistává alakulásáról kialakított nézeteit.⁹⁶ Ismeretes, hogy a középkori egyetemi oktatás struktúrájában határozott különbség volt az artes, illetve a teológiai, jogi és orvosi kar szerepe, rangja között. A triviumot és quadriviumot magas színvona-

Ion oktató artes fakultás egy többéves előkészítő tanfolyam szerepét töltötte be, melynek eredményes elvégzése, a magister artium fokozat elnyerése jogosított fel a három másik, magasabb fakultás valamelyikének elvégzésére. Érthető, hogy a legmagasabb egyetemi fokozatot, a doktorit csak ez utóbbiakon lehetett megszerezni, s az sem meglepő, hogy a teológiai, jogi, illetve orvosi professzorok társadalmi megbecsülése, s ezzel együtt fizetése jóval magasabb volt artesbeli kollégáikénál. A humanizmus érvényesülése az egyetemen mindenekelőtt abban nyilvánult meg, hogy ez a hierarchia felborult. Megindult az artes rangemelkedése, ami idővel – a másik három karral egyenrangú – bölcsészkarra fejlődéséhez vezetett. Az artes tanárai lettek az előkelőbbek és a jobban fizetettek, s kezdett terjedni a magister artium fokozattal rendelkezőknek „doctor” artiumként való, pontatlan, de az értékeltolódást kifejező jelölése.

A rang- és értékemelkedés háttérében az artesbeli oktatás gyökeres változása állt: a tananyag centrumába a „studia humanitatis”, azaz a klasszikus szerzőknek, elsősorban a latinoknak, de lehetőleg a görögöknek is az olvastatása és magyarázata került. A humanitas oktatói pedig a humanisták, s így az új igények következtében ők lettek a legkeresettebbek és legmegbecsültebbek az egyetem tanári karában. A klasszikus szerzők ismerete, az azok szövegein való iskolázottság a XV. században nélkülözhetetlenné kezdett válni a cancelláriai, diplomáciai és hasonló szolgálatoknál, s így egy fényes karrierhez az artesben megszerzett tudás kezdett hasznosabb lenni, mint a teológiai vagy jogi grádus.

Azt tehát, hogy egy egyetemet, illetve az azon folyó oktatást a XV. században humanistának tekinthetünk-e vagy sem, elsősorban az artes fakultás helyzete, rangja, a studia humanitatis oktatásának mértéke és színvonala dönti el. Ha ezt a mércét alkalmazzuk Vitéz pozsonyi egyetemére, akkor nehéz lenne tagadni, hogy a humanista főpap szándéka egy, a saját kora igényeinek megfelelő, „modern”-nek, korszerűnek tekinthető universitas létrehozása volt. Már másutt utaltam rá, hogy az új magyarországi egyetem eszméjének érlelődésében fontos szerepet kell tulajdonítanunk Bessarion kardinális ösztönzésének.⁹⁷ Bessarion a török elleni európai összefogás és kereszt-hadjárat legfőbb szószólója volt, s már csak ezért is feltételeznünk kell közte és Vitéz között a kölcsönös rokonszenvet. Emellett nagy figyelmet fordított az egyetem humanista irányú fejlődésére is: 1450-ben Bolognában, 1460-ban pedig Bécsben segítette elő a studia humanitatis pozícióinak megerősödését. Nem lehet véletlen, hogy a pozsonyi egyetem tanárainak legkiválóbbjai mind az ő környezetéből kerültek ki: Giovanni Gatti hosszú időn át legközelebbi munkatársa volt, részt vett a bolognai egyetem reformálásában; Regiomontanus érdeklődését ő irányította a görög stúdiumok felé, s magához

hívta őt Rómába, s ugyancsak az ő környezetében volt ott ekkor Marcin Bylica is. Felette valószínű, hogy Janus Pannonius, midőn 1465-ben Rómában járt, s többek között az egyetem engedélyezését is kieszközölte, egyúttal igyekezett már a leendő tanárokról is gondoskodni, és ilyen irányú megbeszéléseket is folytatott. Mindez arra mutat, hogy Bessarion szelleme, s ezzel együtt a studia humanitatis igénye kezdettől fogva jelen volt Vitéz és Janus elképzeléseiben. Olyan egyetemet terveztek, mely kiváló artes fakultással rendelkezik, s ahol nemcsak a latin auktorok oktatása folyik majd, hanem hamosan a görögöké is, legalábbis erre mutat Argyropulos – sajnos meghíúsult – meghívása. S ha a teológiai oktatás nem is lehet humanista szellemű, Gatti személyében sikerült legalább egy, a humanizmustól nem idegen professzort megnyerni, olyan teológust, aki maga is szorgalmazta az antik szerzők ismeretét, s aki munkatársa volt Bessarionnak az *In calumniatore Platonis* megírásában. Lehet, hogy ő hozta magával Esztergomba a híres mű egyik másolatát, Vitéz mindenestre jól ismerte, mert midőn 1470. szeptember 20-án befejezte Trapezuntius *Comparatio Platonis et Aristotelis* című munkájának olvasását, odajegyezte: „Contra hunc scripsit dominus Bissarion cardinalis Nicchus vir eruditissimus pro platone non tamen contra Aristotelem.”⁹⁸

1467 késő tavaszán, mint erről már szó volt, kiváló humanista társaság gyűlt össze Esztergomban. A leendő pozsonyi professzorok mellett itt találjuk Galeotto Marziót, s mint az általa leírt „Esztergomi symposion”-ból tudjuk, felkereste e humanista contuberniumot Janus Pannonius, sőt maga Mátyás király is. Talán az itteni beszélgetések során született meg az ötlet: új, görög nevet adni a leendő egyetemi városnak, az Istropolis nevezet korábbi előfordulásáról ugyanis nem ismerek adatot.⁹⁹ Már ez a gesztus is egyértelműen humanista elkötelezettségre utal. De erre vall Vitéz ama szándéka is, hogy további tanárokat kíván meghívni Itáliából, valamint az az újabban ismertté vált tény, hogy az egyetem születése pillanatától kezdve vonzani kezdte a társadalmi elitből származó ifjakat. Vitéz, úgy látszik, jó előre gondoskodott arról, hogy tervét széles körben megismerjék, rámutatva arra, hogy az új korszerű műveltség immár idehaza is lehetséges elsajátítása elősegíti majd jeles családok szépreményű ifjainak hivatali, politikai karrierjét.

A humanista műveltségesezmény jelenlétét a pozsonyi egyetem alapításánál a fentiek alapján kétségbe vonni nem lehet. De miként még Itália legélenjáróbb egyetemein sem jelentette a humanizmus diadala az oktatás minden téren való átalakítását s a középkori gyakorlattól való teljes elszakadást, ilyesmit az Universitas Istropolitánától sem várhatunk. Ha előtérbe került is a studia humanitatis az artes fakultáson, a többi karon ettől még a hagyományos módon

folytatódott az oktatás. Nem is lehetett másképpen, hiszen a teológia, a jog, az orvostudomány tananyagát nem lehetett radikálisan megváltoztatni, a korábit mással kicserélni. Legfeljebb arról lehet szó, hogy a humanizmus filológiai módszerei, a forrásokhoz való határozottabb visszatérés ezek művelésében és tanításában is érvényesült, ez azonban lassú folyamat volt, s eredményei a XV. században még alig mutatkoztak. Nem mond tehát ellent a humanista törekvéseknek, ha a teológiai, jogi és orvosi karokon változatlanul a középkori tudományosság jegyében folyt a tanítás.

A pozsonyi egyetemen, mint már említettük, orvosi karról alig lehetett szó, ilyesminek mindenestre semmi nyoma. Kérdéses az is, hogy volt-e jogi kar. Karol Rebro revízió alá vette azokat a nézeteket, melyek szerint az egyetemen erős jogi oktatás lett volna. Giovanni Gattit tévesen gondolták jogi professzornak; arra sincsen semmi bizonyíték, hogy az alkancellár, Schönberg, aki rendelkezett a *decretorum doctor* fokozattal, tanított volna egyetemén; s tévesen hitték, hogy az Istropolitanának a bolognai mintára való szervezése a jogi oktatás túlsúlyát jelentette volna. Mindezek alapján Rebro valószínűnek tartja, hogy a jogi kar felállítására nem is került sor.¹⁰⁰ Hogy nem a jog volt a legfontosabb stúdium Pozsonyban, azt feltétlenül el kell fogadnunk, de hogy teljesen hiányzott volna, az már kétséges, mert akkor mit keresett ott vajon négy jogi képzettséggel rendelkező, s jogi ügyekkel egyetemi ténykedése során is foglalkozó személy, miként azt Ethei Ferenc, Pál mosoni főesperes, Veresmarti Bálint és Szentgyörgyi András esetében láttuk? Szerény jogi oktatást ezért kell feltételeznünk, de a tanárok személye és képzettsége alapján ez legfeljebb a kánonjogra és a hazai jog elemeire terjedhetett ki, teljesen megmaradva a hagyományos középkori kereteken belül.

A három felsőbb fakultás közül csupán a teológiáról tudjuk biztosan, hogy létezett, és hogy az alapító különös gondot fordított rá. Vitéz János mélyen vallásos személy volt, s a humanizmusnak a keresztény hittel teljes harmóniában lévő irányát képviselte. Mestere, az élete végén egyre inkább vallásos elmélkedésbe húzódozó Pier Paolo Vergerio erre adott neki ösztönzést, s ezt erősíthette Giuliano Cesarinivel való ismeretsége is. Ugyanilyen keresztény humanista szemlélet hatotta át Bessarion munkásságát, s ezért nem véletlen, hogy az itáliai humanisták közül a kardinális állt hozzá a legközelebb.¹⁰¹ A pápához az egyetem engedélyezése tárgyában benyújtott kérvényben nem volt pusztán *captatio benevolentiae* annak kiemelése, hogy az egyetemes egyháznak és a keresztény vallásnak mekkora kára származhat abból, ha „a hitetlenekkel határos” ország szűkölködik tanult férfiakban, hanem Vitéz ezt komolyan is gondolta, és igyekezett mindent megtenni, hogy ezen segítsen. A hitetlenek említésével nyilván a törökre utalt elsősorban, de gondolhatott a

schismatikusokra s az eretnekekre (huszitákra?) is, „tanult férfiak”-on ezért a hitben erős és az egyházi tudományokban jártas embereket kell értenünk. Természetes ezért, hogy nemcsak a studia humanitatis magas színvonalú oktatására törekedett, hanem legalább annyira a teológiában képzett egyháziak kiművelésére is.

A teológiai kar Vitéznek éppolyan szívügye volt, mint az artes, s miként ez utóbbinál, úgy a hittudomány esetében is a legjobb, legkorszerűbb oktatást kívánta bevezetni. Ezen a téren pedig a legtöbb segítséget az akkor legtudósabb rendtől, a domonkosoktól várhatta. Domonkos volt maga Giovanni Gatti is, a pozsonyi teológiaoktatás megindítója, s domonkos volt Leonhard Huntpichler, a bécsi teológia-professzor, akihez az egyetem szervezésekor Vitéz tanácsért fordult. Vitéz kérdései között, melyeket Georg Schönberg továbbított 1467 júniusának elején bécsi kiküldetése során, szerepelnie kellett egy olyanak, mely a teológiai oktatás szempontjából fontos tartalmi kérdést érintett. Ismeretes, hogy a XV. században a skolasztikus filozófusokat és teológusokat megosztotta a via antiquának nevezett realizmus és a via modernaként emlegetett nominalizmus harca, amely az egyetemeken súlyos zavarokhoz, tanárok elűzéséhez, egyik vagy másik irány tanításának eltiltásához vezetett.¹⁰² Huntpichler tanácsadó irata 13. articulusában válaszol az ez irányú kérdésre, azt javasolva, hogy mind a két módszert („modi loquendi”-t) célszerű bevezetni, mert így elkerülhetők azok a viszályok, melyek más egyetemeknek, például a baselinek a légkörét megmérgezték. Kövesse Pozsony a heidelbergi példát, ahol mindkét irány szabadon érvényesülhet gyümölcsöző versenyben. Tudnivaló, hogy ekkor a via moderna volt túlsúlyban, a bécsi egyetemen is csak ez volt engedélyezve, de a domonkosok általában a via antiquához húztak, hiszen annak legfőbb tekintélye az ő nagy Szent Tamásuk volt. Nyilván innen ered Huntpichler bölcs kompromisszumkészsége.

Egyébként a XV. század második felében a realizmus pozíciói kezdtek újra erősödni, talán azért is, mert könnyebben volt egyeztethető a humanizmussal, mint a nominalizmus. Jellemző, hogy a bécsi egyetemen csak 1499-ben, vagyis a humanizmus győzelme után engedélyezték a via antiqua tanítását.¹⁰³

Vitéz azonban, talán Gatti tanácsára, teljesen a domonkosok kezébe szeretne volna letenni a pozsonyi teológiai oktatás ügyét. Erre a példát éppen a jól ismert bécsi helyzet szolgáltatta, ahol ugyanis gyakorlatilag összeolvadt a domonkos főiskola az egyetem teológiai karával. Úgy is mondhatnánk, hogy a domonkos studium generale betöltötte a teológiai fakultás szerepét is, tanárai pedig egyben az egyetem teológia-professzorai is voltak.¹⁰⁴ Vitéz János hasonló megoldást látott volna célszerűnek Pozsonyban is, de mivel ott nem volt domonkos rendház, kísérletet tett ennek alapítására. 1469 legelején

– Mátyás nevében – kérte a pápától annak engedélyezését, hogy a pozsonyi klarisszákat, akiknek erkölcsi magatartása amúgy is kifogásolható, a Nyulak szigetére telepítse, s házukat a domonkosoknak adja át. Mindezt annak érdekében, hogy őket tanerőkként vegye igénybe az egyetemi oktatásban („propter studia artium et theologie dicto studio Hystropolitani...”). Hogy miért hiúsult meg a terv, nem tudjuk.¹⁰⁵ 1469 nyarán – mint láttuk – Vitéz már Bécsből kényszerült teológus tanárt kölcsönözni Laurentius Koch de Krumpach személyében.

A kérdésre, hogy skolasztikus vagy humanista egyetemről van-e szó, a mondottak alapján azt felelhetjük, hogy egyikről is, másikról is. Az artes fakultásra kiváló humanista tanárok meghívása nyilván annak érdekében történt, hogy az oktatás gerince a studia humanitatis legyen, de ugyanakkor a filozófia és teológia tanításában – mint mindenütt Európában – még a skolasztika uralkodott. Ennél korszerűbb egyetemalapítási koncepciót az 1460-as években – Itálián kívül – nem lehet sem találni, sem elképzelni. De sajnos főként a koncepciót, a tervet, a szándékot kell hangsúlyoznunk, a megvalósítás már nem felelt meg a reményeknek és várakozásoknak. A humanista stúdiumokat tanító nagy hírű professzorok sorát nem sikerült növelni, s akik közülük el is jöttek Pozsonyba 1467-ben, 1471-ig mind eltávoztak. Hamarosan az érsek-főkancellár is bukott ember lett, majd meg is halt, s így a humanista irányú intézménynek induló Universitas Istropolitana, az 1470-es évek elejére középkori jellegű, skolasztikus és provinciális stúdiummá süllyedt. Talán ezért sem tartotta érdemesnek a király, hogy a haldokló intézménynek, az ellenfelévé lett Vitéz János alkotásának a fennmaradása érdekében áldozatot hozzon.

Meddig élt az egyetem?

A legtöbb bizonytalanság az egyetem elhalásának, megszűnése időpontjának kérdésében uralkodik. Fraknói Vilmos valószínűnek tartotta, hogy az Istropolitana alig élte túl Vitéz János halálát; Gábrriel Asztrik pedig arra mutatott rá, hogy 1471-től kezdve egyre több pozsonyi születésű diák iratkozott be a bécsi egyetemre, ami arra vall, hogy szülővárosuk universitása már hanyatlóban volt.¹⁰⁶ Az utolsó biztos adat az egyetem működéséről 1474-ből származik: Sigismundus Obrecht de Lengenfeldet ekkor avatták teológiai baccalaureusszá, miként azt az avatási díj fejében átengedett kódex bejegyzéséből tudjuk.¹⁰⁷ Az tehát biztos, hogy az Universitas Istropolitana a híres tanárok távozása és az alapító bukása, majd halála után valamennyi ideig még folytatta tevékenységét. A kutatók többsége szerint

ez a csendes agónia egészen Mátyás haláláig tartott. Néhány – mint látni fogjuk, erősen vitatható – érv szolgált e vélemény alapjául.

A legfontosabb ezek közül, hogy még az 1480-as években is halunk az egyetem alkancellárjáról. Georg Schönberg 1486. szeptember 30-án hunyt el, s a pozsonyi Szent Márton-székesegyházban olvasható sírfeliratán egyik titulusaként szerepel az „Universitatis Istropolitanae vicecancellarius” megjelölés is.¹⁰⁸ Ennek azonban nincs bizonyító értéke, mert a magyarországi gótika egyik remekművéként számon tartott Schönberg-síremléket jóval a prépost halála előtt faragták.¹⁰⁹ Egyetemi alkancellári címét egyébként az egyetem megszűnése után is lehetett emlegetni, különösen egy epitáfiumon. Nyomósabb érv, hogy egy Sánkfalvi Antalhoz, Schönberg utódjához címzett 1488. október 18-án kelt iratban is utalás van az egyetemre.¹¹⁰ Ez az oklevél egy Hippolit esztergomi érsek által, az új prépost kérésére kiállított átirat Vitéz Jánosnak arról az 1469. április 26-án kelt kiváltságleveléről, melyben Schönberget és utódait vicariusszá nevezi ki a Vág, a Duna és a Morva folyók által határolt területre.¹¹¹ Vagyis a pozsonyi prépost ettől fogva püspöki jogkörrel rendelkezett a mondott területeken, s ennek jeleként II. Pál pápa 1469. augusztus 13-án engedélyezte számára a főpapi jelvények használatát.¹¹² Vitéz, mint oklevelében írja, ezzel az intézkedésével mentesíteni akarta a Pozsonyhoz közel eső vidék lakóit, továbbá az egyetem doktorait, magistereit és studenseit attól a kényelmetlenségtől, hogy ügyes-bajos dolgaikban a távoli érseki székhelyre kelljen futkosniuk. A püspöki jogoknak a prépostra történő átruházásával automatikusan az egyetem kancellárjának a jogköre is a prépost-alkancellárra szállt át. Ettől az időtől kezdve Vitézt egyszer sem említik kancellárként, pedig továbbra is tesz lépéseket az egyetem érdekében, s ugyanígy utódjának, Beckensloernek a címei között sem szerepel a kancellári titulus. Az új prépostnak, Sánkfalvi Antalnak szüksége volt a privilégium, vagyis a vicariusi jogkör megerősítésére, ezért kérte Hippolit érseket Vitéz kiváltságlevelének a számára való átírására. Az átirat szövegben pedig automatikusan benne maradtak az egyetemre vonatkozó utalások, tekintet nélkül arra, hogy az működött-e még, vagy sem; ezek így csupán az eredeti szövegnek, nem pedig az átiratnak a dátumára bizonyító értékűek.¹¹³

Az Istropolitana továbbélését sejteti látszólag a pozsonyi városi számadáskönyvekben 1477 után is gyakran előforduló „Hohenschul” kifejezés. Ez azonban nem az intézményre, hanem az ott korábban működött „főiskola” épületére vonatkozik. Említése egyébként nem szűnik meg 1490-nel; 1501-ből is van rá adat,¹¹⁴ így tulajdonképpen csak egyetlen tény marad, amely az egyetem 1490-ig való fennállása mellett szól: Ujlaky Ferenc pozsonyi prépostnak, illetve ügyvédjének az egykori egyetemi ingatlan tulajdonjoga érdekében 1544-ben

és 1546-ban készült két beadványa szerint a doktorok és studensek tevékenységének a Mátyás halála utáni zavargások vetettek véget.¹¹⁵ E több évtizeddel későbbi, feltehetően szájhagyományon alapuló értesülést csak akkor vehetnénk készpénznek, ha más adatok is támogatnák. De mint látjuk, ilyenek nincsenek. Sőt, súlyos érveket hozhatunk fel amellet, hogy a pozsonyi egyetem az 1470-es évek derekán, de legkésőbb 1477-ben megszűnt működni. Ehhez az egyetem épületeire, valamint annak tulajdonosaira vonatkozó adatokat és új eredményeket kell szemügyre vennünk.¹¹⁶

A pozsonyi egyetem épületének a legújabb időkig az egykori Ventur utcában álló, emléktáblával is megjelölt impozáns gótikus házat tekintette szakember és laikus egyaránt. A XV. században egykori tulajdonosáról Gmaitl-háznak nevezett épület történetét Császár Mihály foglalta össze monográfiájában, s az általa mondottak részben ma is helytállóak. Legalábbis mindaz, ami az egyetem előtti időszakra vonatkozik, vagyis addig, amíg az ingatlan egyik fele örökségképpen a király, a másik fele pedig vétel útján az érsek tulajdonába nem került, és azt mindketten az egyetem rendelkezésére nem bocsátották.¹¹⁷ A továbbiakat azonban újabban revízió alá vette és teljesen új megvilágításba helyezte Vendelín Jankovič, kimutatva, hogy a Gmaitl-ház csupán diákok szállásául szolgáló „bursa studentium” volt, míg az oktatás színteréül szolgáló főépület a Gmaitl-ház háta mögött állt.¹¹⁸ Pontosabban ma is ott áll, csak éppen a felismerhetetlenségig bekebelezve a prépostsági palotába. Ez utóbbi az 1631–1632., illetve az 1776. évi átépítések során nyerte el mai barokk formáját; a palota restaurálása, illetve a falkutatások során szerzett ismeretek szerint azonban eredetileg két teljesen különálló középkori épületből keletkezett. Közülük csak a dómhoz közelebb álló volt a prépostságé, a másik az egyetemhez tartozott. Jankovič figyelmeztet arra, hogy a városi számadáskönyveknek azok az adatai, melyek 1467. augusztus 4. és szeptember 16. között az egyetemi épületen végzett munkálatokról szólnak, többnyire a „hincz [hinter] der Gemaitlin”, vagyis a Gmaitl-ház háta mögötti, tehát a prépostsági palota részévé vált épületre vonatkoznak. Egyebek mellett többen dolgoznak itt „an den gestvell den toktoresen”,¹¹⁹ azaz a doktorok katedráján, tanúsítva, hogy valóban a Jankovič által körülírt épületben folyt az oktatás. Hogy az egyetemnek két épülete volt, azt a XVI. századi hagyomány is megerősíti. Ujlaky prépostnak, illetve ügyvédjének a tulajdonjog ügyében írt, már említett 1544. és 1546. évi beadványai egyértelműen két épületről szólnak. Mátyás eszerint „domum amplam... cum curia non indigna” bocsátott az egyetem rendelkezésére.¹²⁰ Az előbbi nyilván a Gmaitl-házat, az utóbbi a mögötte álló épületet jelenti.

E curiának nevezett, átmenetileg egyetemi célokat szolgáló épület történetét a kutatás még nem tudta minden részletében megnyug-

tatóan tisztázni. Az bizonyosnak látszik, hogy azzal az épülettel azonos, melyet 1486-ban „un palazzo assai bello et honoratamente parato”, 1490-ben „hospitium regie maiestatis”, 1519-ben és 1520-ban „kunigs Haus”, 1523-ban pedig – Mária királynő által – „curia nostra” megjelöléssel emlegetnek.¹²¹ Hogy mikor, milyen célra építették eredetileg, arra vonatkozólag nincsen biztos adatunk. De talán igez a lehet Jankovičnak, mikor erre az épületre vonatkoztatja a pozsonyi városi számadáskönyveknek azt az 1466. október 22-én kelt bejegyzését, mely szerint 70 dénárt fizettek ki egy asztalosnak az „in des kunigs kameran zu Gmatlin” végzett munkájáért.¹²² A korábbi szakirodalom ezt az adatot a Gmatl-házra magára, nem pedig a mögötte lévőre értette, s úgy értelmezte, hogy Mátyás, mint a ház felének tulajdonosa, ebben kívánt néhány szobát a maga számára szállásul berendeztetni.¹²³ Ha arra gondolunk, hogy a Gmatl-ház társ tulajdonosa ekkor még Leonhard Jörger pozsonyi polgár volt, akinek a házrészét azután Vitéz vásárolta meg az egyetem számára, akkor azt kellene hinnünk, hogy a király kész lett volna „társbérletben” lakni alattvalójával, ami kevésbé hihető. Valószínűbb ezért, hogy a „zu Gmatlin” fordulat a Gmatlhoz, mellé, mögéje emelt épületre vonatkozik, s ez esetben egy 1466 táján eleve királyi „curiá”-nak épített kisebb palotáról van szó, melyet a király 1467-ben szintén átengedett az egyetem céljaira.

Tíz évvel később azonban vissza is vette. 1477. június 12-én üzent hadat Mátyás III. Frigyesnek, nem sokkal Beatrixszel való házasságkötése után. Nem akarván távol hagyni újdonsült feleségét, igyekezett őt az ausztriai hadszíntérhez közel elhelyezni, s erre Pozsony volt a legalkalmasabb. A királynő udvara ezért a nyár elején a határ menti városba költözött, ahol a számadáskönyvekben július 22-től kezdve jelentkeznek az udvartartásával kapcsolatos kiadások.¹²⁴ Hogy a királynő ekkor az előzőleg az egyetemnek átengedett curiában szállt meg, azt számos adat bizonyítja. 1477. november 14-én például 24 dénárt fizet a város egy hídért („prükl”), mely a „hochen schuell”-ból a dómot körülvevő temetőbe („freithof bei S. Martin”) vezet. A bejegyzés szerint erre akkor került sor, midőn a királyné a férje táborában tett látogatás után, Neuburgból (Klosterneuburg?) visszaérkezett.¹²⁵ Nyilvánvaló, hogy a híd a királynő kényelmét volt hivatott szolgálni: ne kelljen kerülővel mennie a Szent Márton-székesegyházba. 1480-ban a város két ácsnak fizet ki 28 dénárt, amiért segítettek egy felvonót készíteni a „Hochschul”-ban. Erre nyilván az épületben folyó átalakítási munkálatok miatt volt szükség, s hogy itt a királyi curiáról, nem pedig a Gmatl-házról van szó, azt egyértelművé teszi az a tény, hogy a munkát „Meister Wolf, des kunigs Pawmeister”, vagyis Wolfgang von Krembs, a király építőmestere vezeti.¹²⁶ Az időközben egyre kényelmesebbé és díszesebbé tett kirá-

lyi szállás lakályosabbá tétele érdekében a király az 1480-as években egy kertet csatlakoztatott hozzá, melynek érdekében megvásárolt a káptalantól három házat s azokat lerontatta. (A vételárat még 1490-ben is követelte a káptalan Czobor Imre pozsonyi várkapitánytól.) Ezt a kertet a források a továbbiakban vagy „kunigs garten der hohenschul” (1491), vagy „Garten in des königs Hawss” (1519) néven említik, s ez is azt mutatja, hogy az egyetem és a királyi kúria épülete egy és azonos.¹²⁷

Nyilvánvaló a fentiek alapján, hogy 1477 nyaratól kezdve nem folytatótt már tanítás az egyetemen: a tantermeket magában foglaló épületet végérvényesen királyi (királynéi) szállássá alakították át (vagy vissza?). De mi lett a kollégium (bursa) célját szolgáló Gmaitl-ház sorsa? Minden bizonnyal a „domus” osztozott a „curia” sorsában, s ez utóbbival egy időben az előbbi is a király, illetve udvartartása használatába került.

Említettük már, hogy a bukott Vitéz János, reménytelennek látva szeretett egyetemének jövőjét, 1472. április 30-án fél épületrészét néhány nemes szolgáljának adományozta.¹²⁸ Akaratát azonban nem volt már módja érvényesíteni, tulajdonrésze ugyanis a jelek szerint beleolvadt a királyéba, „államosítva” lett, s ettől kezdve a Gmaitl-ház mindig osztatlan tulajdonként szerepel.¹²⁹ Nem sokkal az érsek halála után, 1473. január 5-én a pozsonyi telekkönyvbe, a Grundbuchba, „her Jörg vom Stain” nevét írták be a tulajdonosok rovatába.¹³⁰ Georg Steint, Mátyás boroszlói származású diplomatáját és bizalmi emberét feltehetően amolyan királyi-állami biztosként jegyezték be, hiszen az egyetem ekkor még működött. Öt évvel később, 1478. március 13-án – amikor az egyetem szerintünk már nem működött – újabb telekkönyvi bejegyzéssel találkozunk: a kollégium céljára szolgáló épületet ekkor egy bizonyos „her Angelus Rangon von Pern” nevére írják.¹³¹

A pozsonyi egyetem monográfusa egy berni származású pozsonyi kanonokot sejtett e név mögött, azonosítva őt azzal a „doctor Angelus”-szal, az egyetem feltételezett tanárával, akit a káptalan – mint fentebb láttuk – 1473-ban ünnepélyesen vendégül látott. Valószínűleg igaza volt Császárnak a két személy azonosításában, csak éppen nevüket és kiletüket állapította meg tévesen.¹³² A név eredeti formája ugyanis Angelo Rangone da Verona (Verona német neve: Bern!), s viselője nem más, mint a magyar történelemben Veronai Gáborként ismert Gabriele Rangone egri püspöknek, majd bíborosnak, Mátyás kancellárjának az öccse.¹³³ Ismeretes, hogy ha a reneszánsz korában valaki egy külföldi országban komoly pozícióba került, hamarosan jött utána az egész rokonság. Nincs mit csodálkoznunk tehát azon, hogy megjelent és Mátyás szolgálatába lépett Rangone unokaöccse, a diplomataként jeleskedő Francesco Fontana, s hogy

idejött szerencsét próbálni nála jóval fiatalabb (talán más anyától származó) testvéröccse is.¹³⁴ Ez az Angelo Rangone, Antonio nevű bátyjával együtt 1473-ban még a veronai San Pietro Incarnario plébánia városnegyedében élt, de amennyiben ő az a Doctor Angelus, akit a pozsonyi káptalan 1473-ban két ízben is vendégül látott, akkor már ebben az évben Magyarországra kellett költöznie. Ennek az Angelus doctornak Angelo Rangonéval való azonossága azért feltételezhető, mert a pozsonyi káptalan másik díszvendége, Wolfgangus Prechtl de Hasleiten ekkor Gabriele Rangone káplánja volt. A nagy hatalmú püspök-kancellár ez utóbbit bízhatta meg öccse kíséretével, a magyarországi társadalmi elitbe való bevezetésével. Az is lehet, hogy a Veronából jövő Angelo éppen ekkor s éppen Pozsonynál lépett az ország földjére, s nagybátyja Prechtl-t küldte elébe, hogy védencét a fővárosba vezesse. Ha így volt, akkor még inkább érthető, hogy a káptalan sietett az előkelő rokont és kísérőjét vendégül látni „in praesentia Domini plebani S. Martini et Domini Licentiatum”.¹³⁵ A bökkönyv csak az, hogy forrásunk Angelust doctornak nevezi, márpedig ő sohasem végzett egyetemet, s egyébként is még csak 18 éves volt. Elképzelhető persze, hogy a XV. századi forrás vagy a XVIII. században abból kiírt idézet pontatlan, s tévesen került oda a „doctor” megjelölés.

De akár járt már 1473-ban Pozsonyban Angelo Rangone, akár nem, az biztos, hogy 1478-ban az ő neve került be a telekkönyvbe. Mátyásnak 1481. március 10-én az akkor már Itáliába visszaköltözött Gabriele Rangonéhoz írt leveléből tudjuk, hogy Angelo a királyné kíséretéhez tartozott, akinek egyik szolgáját bátyja és a király roszszallása ellenére feleségül vette.¹³⁶ Nyilván már 1478-ban is mellette volt Pozsonyban, s az udvartartás más tagjaival együtt a Gmaitl-házban szállt meg. Ezt megerősíti az egyik tanúvallomás abban az 1546. évi perben, melyet Ujlaky Ferenc prépost kezdeményezett a Gmaitl-ház tulajdonjoga ügyében. Egy bizonyos Sophia, Joannes Vorster pozsonyi polgár özvegye azt vallotta, hogy „deficiente universitate illa domus occupata fuerit per aulicos, mox deinde occupavit Blasius Posa”.¹³⁷ Angelo Rangone az épületbe beköltöző „aulicus”-ok egyike volt – később, Veronába hazatérve „spectabilis miles”-nek címezik – s nyilván az előkelő rokonság miatt esett éppen őrá a választás, midőn valakinek a nevét be kellett írni a telekkönyvbe.¹³⁸ Összhangban van mindezzel Corvin Jánosnak 1492. március 30-án kelt adománylevele, melyben a Gmaitl-házat az imént idézett tanúvallomásban említett Posa Balázs sókamarásnak juttatja.¹³⁹ Corvin leveléből megtudjuk, hogy apja a Stephan Gmaitl után örökölt házat „pro collegio studentium” rendelte, de később megváltoztatva szándékát („turbata... intentione”) neki adta. Ezek szerint valamikor az 1480-as évek során a ház Corvin János tulajdonába került, a pozsonyi

számadáskönyvek szerint 1490/1491-ben fegyverraktárnak használták,¹⁴⁰ 1492-ben pedig a herceg eladományozta. Midőn ezt az adományt május 1-jén II. Ulászló király is megerősíti, az erről szóló okmányban az egyetemet „már régen” elenyészettnek mondja („cessante seu extincto iamdudum studio”).¹⁴¹

Az épületek és a tulajdonosok számbavétele és a rájuk vonatkozó adatok, ismeretek mérlegelése alapján bátran állíthatjuk immár, hogy az Universitas Istropolitana az 1470-es évek derekán, de legkésőbb 1477 nyarán, az egyetemi épületeknek a királyné udvara számára való igénybevételek megszűnt létezési. Legjobb esetben egy évtizedre futotta életéből, pedig milyen nagy reményekkel indult útjára! A kor legjobb színvonalán álló humanista egyetemet próbált megszervezni alapítója, de hamar meg kellett elégednie egy szerény skolasztikus nívóval. Politikai bukása után már csak a tengődés maradt az egyetem osztályrésze, s a király sem látta értelmét talpra állításának. S mikor szüksége lett rá, nem habozott az épületeit, melyek amúgy is az ő tulajdonát képezték, más célra igénybe venni.

A nagy humanista uralkodó nem ismerte volna fel az egyetem fontosságát, sőt nélkülözhetetlenségét? Korántsem. S erre éppen az Istropolitana egyik első diákja, Ernuszt Zsigmond a tanú, aki pozsonyi kezdetek után Bécsben, majd Ferrarában folytatta tanulmányait. Ez utóbbi helyen írta 1475 körül tanára, Lodovico Carbone a vele való dialógus formájában Mátyás dicséretéről és tetteiről szóló művét. Őt – mint láttuk – nagy valószínűséggel már a pozsonyi egyetem alakulásakor is csábították Magyarországra, s lehetséges, hogy a hetvenes években újabb meghívást kapott, ezúttal magától a királytól.¹⁴² Dialógusának vége felé ugyanis, az ifjú pécsi püspök szájába adva a szavakat, közli, hogy Mátyás, az „invictissimus Pannoniae rex”, miközben szakadatlanul vívja háborúit, „tamen *etiam de novo* in Pannonia studio erigendo cogitat”.¹⁴³ Nem az egyetem gondolatát vette el tehát a király, csupán a pozsonyinak a helyzetét ítélte reménytelennek, s ezért egy másiknak, egy újnak a létesítésén törte a fejét. S elhatározását tettek is követték.

A budai terv

Minden okunk megvan rá, hogy a Carbo dialógusában mondtaknak hitelt adjunk: számos adat és körülmény mutat arra, hogy az 1470-es évek végétől kezdve Mátyás erőfeszítéseket tett egy új egyetemnek az ország fővárosában való létesítése érdekében. Feltűnő azonban, hogy nem tudunk semmiféle alapítólevélről, illetve a királynak a pápához intézett engedélykéréséről. Ennek csak az lehet a magyarázata, hogy nem volt rá szükség, illetve, hogy a király eleve

felhatalmazva érezte magát arra, hogy Budán egyetemet szervezzon. Az 1465-ben kelt pápai bulla ugyanis – mint láttuk – nem a pozsonyi egyetem felállítására adott engedélyt, hanem egy Magyarországon a király által kijelölt bármely városban létesítendő universitasra. Ebből következik, hogy a „magyarországi” egyetem helyét a királynak joga volt megváltoztatni: ha Pozsonyban nem sikerült tartósan biztosítani működését, nem kellett külön engedély ahhoz, hogy Budán szervezze újjá. Az Istropolitana első monográfusa, Xystus Schier egyenesen azt feltételezte, hogy Mátyás egyszerűen áthelyezte Pozsonyból Budára az egyetemet, aminek persze semmi alapja sincs; a dolog lényegére azonban, nevezetesen, hogy a budai szervezés a pozsonyi alapítás szerves folytatása, jól ráérezett.¹⁴⁴ Kár, hogy a későbbi szakirodalom, kevés kivétellel, elvetette ezt a logikus következtetést, nyilván azért, mert feltételezték, hogy az Istropolitana 1490-ig működött. A pozsonyi egyetem megszűnése idejének tisztázása nyomán most már hibátlan kronológiai rendbe illeszkednek az adatok; az Istropolitana az 1470-es évek derekáig tevékenykedett, lehet, hogy 1477-ig; 1475-ben azonban Mátyás már megpecsételve látta sorsát, s mint a Carbo-dialógus tanúsítja, elhatározta, hogy másutt szervez új egyetemet; az 1470-es évek legvégén pedig már sűrűsödnek a jelek, melyek szerint ezt Budán, a domonkosok studium generaléjára támaszkodva tervezi megvalósítani.

Ismeretes, hogy a budai rendi főiskola felállítását a domonkos rend 1304-ben határozta el, történetéről azonban egészen az 1470-es évek végéig alig tudunk valamit.¹⁴⁵ Ettől kezdve azonban a domonkos rend évente megtartott capitulumjának a határozatai egyre élénkebb tevékenységről tanúskodnak.¹⁴⁶ Ezek között olyanokkal találkozunk, mint az 1477. szeptember 8-i döntés, mely szerint a zágrábi konventhez tartozó frater Antonius de Jadra (Zárai Antal) engedélyt kap arra, hogy „in universitate Budensi” megkapja a magisteri jelvényeket és élvezze ezután a magisterek privilégiumait.¹⁴⁷ 1479. április 26-án a rendi káptalan a kiváló filozófus és teológus szicíliai Franciscus Nardus de Neritonót nevezi ki a budai studium generale régensévé, meglepő módon „ad instantiam serenissimi regis Hungariae”.¹⁴⁸ Mátyás tehát ekkor már érdekelve volt abban, hogy ki a domonkos főiskola vezetője, s ez a jelek szerint a továbbiakban is így volt; sőt mintha egyenesen ő döntött volna, s a rend csak jóváhagyta volna. Legalábbis erre vall a rend generálásának 1481. december 12-i határozata, mely szerint „Magister Petrus Nigri sive frater Petrus Nigri fuit institutus regens monasterii Budensis de voluntate regis et regine Hungarie”.¹⁴⁹ Korábban a királynak még csak az instantiájáról volt szó, most már a voluntasáról!

Nigri az időközben Beatrix gyóntatójává lett Antonius de Jadra javaslatának köszönhette a királyi pár bizalmát, s nyilván tőle érte-

sült a budai studium generalében végbemenő változásokról, a király szándékairól. Éppen sajtó alatt lévő *Clypeus Thomistarum* című művét sietett ezért a magyar királynak dedikálni, s magasztalni őt, amiért országa virágzó székvárosában, Budán, a prédikáló rend barátainál „universale gymnasium”-ot létesített, gondoskodva a tanárok bőséges fizetéséről és a diákok ellátásáról.¹⁵⁰ Kérdés persze, hogy mindez már valóság volt-e, vagy még csak terv, melyet Antonius frater captatio benevolentiae-ként, eltúlozva közölt rendtársával. Annyi azonban az elmondottakból biztos, hogy Mátyás lépéseket tett abba az irányba, hogy a budai domonkos studium generale az „universale gymnasium” színvonalára emelkedjék, s a későbbiekben a kiépítendő teljes egyetem teológiai karaként működjék majd. A pozsonyi egyetem tárgyalásakor láttuk már, hogy ez nem szokatlan elképzelés, Bécsben is a domonkos stúdiumra épült az egyetemi teológiai oktatás,¹⁵¹ s Pozsonyban is domonkosokat szeretett volna látni Vitéz a teológiai kar élén.

Nem tartom feladatomnak, hogy elősoroljam és mérlegeljem mindazokat az adatokat, melyeket a budai studium generale működésére, 1480 utáni tanmenetére és tanáiraira vonatkozóan a szakirodalom eddig feltárt.¹⁵² Csupán azt szeretném hangsúlyozni, hogy minden biztos értesülésünk a domonkos főiskolára vonatkozik, mely a jelek szerint valóban magas színvonalra emelkedett, s Mátyás halála után is még évtizedekig virágzott. A rendi kereteken túli esetleges tevékenységről azonban hallgatnak a források. Azok az adatok pedig, melyek nem domonkos tanárok működésére látszanak utalni, fellette bizonytalanok, így például a Mátyás által 1489-ben meghívott Aurelio Brandolini Lippóráról csak egyik művének száz évvel későbbi kiadója, Sebastianus Corradus állítja, hogy Pannoniában retorikát tanított.¹⁵³ Többen feltételezték, hogy az egykori pozsonyi professzor, Martin Ilkusz, ekkor a budai Nagyboldogasszony-templom plébánosa, szintén tanított volna a szomszédos Szent Miklós domonkos kolostorban. Erre az adott okot, hogy 1487-ben egy levelében más címei mellett „artium et sacre theologie professor”-nak is titulálta magát.¹⁵⁴ Kizárni természetesen nem lehet, hogy szerzetten kívüli személy, akár Brandolini, akár Ilkusz, akár más ne taníthatott volna, de amíg legalább egyetlen ezt igazoló biztos tényt sem ismerünk, addig fenntartásokkal kell fogadnunk a kései híradásokat, illetve más-képpen kell értelmeznünk az olyan adatokat, mint Ilkusz professzori címe (vonatkozhatott ez korábbi pozsonyi működésére is).

El kell tehát fogadnunk az újabb kutatóknak, elsősorban Banfi Floriónak azt a következtetését, hogy a budai egyetem szervezése nem jutott túl a domonkos studium generale megreformálásán, színvonalának emelésén, egy későbbi teológiai fakultás szerepére való alkalmassá tételén. Egyetemről így nem beszélhetünk, habár van rá

példa, hogy az intézményt universitasnak nevezik. Banfi azonban meggyőzően dokumentálta, hogy a domonkos rend keretében szokás volt a rendi főiskolákat universitasként említeni és egyes studium generaléknak engedélyt adni arra, hogy kivételesen magisteri jogokkal ruházzanak fel rendtagokat.¹⁵⁵

Pedig ahhoz nem fér kétség, hogy Mátyás komolyan óhajtott székvárosában egy korszerű, s a magas színvonalú teológiai oktatás mellett elsősorban a humanista stúdiumokat favorizáló egyetemet létrehozni. A király utolsó évében Budán vendégeskedő Brandolino Lippo nem alap nélkül beszélteti Mátyást egyik dialógusában a főiskolák fontosságáról, szájába adva e szavakat: „studia litteraria in hac nostra Pannonia curaverim.”¹⁵⁶ Ezt erősíti meg annak a hatalmas épületkomplexumnak a terve, mely a hét szabad művészet, vagyis az artes oktatásának a színtere lett volna, s melyet Heltai Gáspár krónikájából ismerünk.¹⁵⁷ E sokáig fenntartással fogadott leírás hitelességében Balogh Jolán érvei, Kulcsár Péter forrásközlése s különösen Feuerné Tóth Rózsának a Filarete traktátusával és vázlataival való összefüggést bizonyító tanulmánya után nincs okunk kételkedni.¹⁵⁸

Okulva a pozsonyi vállalkozás kudarcából, a király a budai egyetem esetében nem akarta elszietni a dolgot, hanem egy minden szempontból megalapozott, az oktatásra kiválóan alkalmas korszerű épülettel s megfelelő „infrastruktúrával” rendelkező, a tanárok és diákok bennlakását egyaránt biztosító, s anyagiakkal kellőképpen ellátott intézményt álmodott meg. Nem szabad, hogy megleljen a tervezett épületnek a budai környezethez mérten szokatlan, gigantikus hétemeletes mérete sem. Uralkodásának utolsó éveiben Mátyás tervei, szándékai nem voltak mentesek a megalomániától. A Corvina Könyvtár fejlesztésében is 1485 után mutatkozik a legnagyobb aktivitás mind a vásárlás, a másolás, az illuminálás, a könyvkötés, mind pedig a környezet pompájának kialakítása terén. „A királynak az a szándéka – írja 1489. szeptember 16-án Bartolomeo della Fonte –, hogy amint minden más dologban, úgy ebben a könyvtárban is fölmúlja a többi uralkodót.”¹⁵⁹ A „más dolgok” között a király építkezéseire is gondolnunk kell, a megvalósultakra, amilyen a visegrádi palota, és a tervezettekre, mint a Dunát átívelő kőhíd – vagy a budai egyetem artes fakultásának épülete. Ha ez utóbbi megépült s az új egyetem létrejött volna, a XV. század végén Magyarország egy Európában egyedülálló kulturális létesítménnyel büszkélkedhetett volna.

*

Tiszavirág-életű volt a pozsonyi, meg sem született a budai egyetem. A közvetlen utókor mégis számon tartotta, méltányolta Mátyás erőfeszítéseit, s őt mint nagy iskolaalapítót, mint a tudomány oktatásának és művelésének szentelt intézmények megteremtőjét ünnepel-

te. Vitéz János érdemei feledésbe merültek; a XVI. században már a pozsonyi egyetem is kizárólag mint Mátyás alkotása élt az emlékezetben. Ujlaky Ferenc pozsonyi prépost 1544. évi beadványa szerint Mátyás „jó és ájtatos szellemétől vezetve az isteni felség dicséretére és tiszteletére, valamint királysága díszére és megvilágosítására Pozsony városában a szép és a szent tudományok (bonas et sacras litteras) tanulmányozására »universale studium«-ot... létesített”.¹⁶⁰ Forgách Ferenc pedig arról tud, hogy „Pozsonyban hatalmas épületet emeltetett, hogy valamennyi tudományos kar számára messze földön híres és tökéletes központot létesítsen”.¹⁶¹ A budai terv visszhangját ismerhetjük fel Székely István soraiban: „az ő akaratia ez vala, ha az isten tovaba ez világon meg haggia vala, hog' oll' tanos-sagnac heliet szerezen it ez orszagba, ki mind e' szeles vilagot meg halagia.”¹⁶² Mínta csak Bartolomeo della Fonte szavait hallanánk! Hogy mekkora fontosságot tulajdonítottak az utódok Mátyás egyetemalapításának, azt a legjobban mégis Heltai tanúsítja, aki miközben Bonfini-t rövidíti, nem habozik őt kiegészíteni a budai „schola” tervének részletes leírásával. Az itt olvashatók alapján írja később Szenci Molnár Albert a *Discursus de summo bono* ajánlólevelében, hogy Mátyás király „Budán az királyi Collegiumnak már fundamentat is felrakatta vőlt”.¹⁶³

De hiába terjedt ki a Mátyás-mítosz az egyetemalapítóira is, Hungaria mégis csak a nyugati kereszténység egyetlen egyetem nélküli országaként lépte át a XVI. század küszöbét. A korabeli Európa nem is feltételezte, hogy egy ilyen hatalmas országnak nincsen egyeteme. Mikor javában folyt a VIII. Henrik angol király válása ügyében az immár nemzetközivé vált vita, Croke velencei angol követ 1530. július 1-jén azt írta urának, hogy valamennyi keresztény egyetem a király álláspontját támogatná, s ezért célszerű lenne megszerezni az Olaszországban, Franciaországban, Németországban, Ausztriában, Magyarországon és Skóciában lévő egyetemek egyetértését.¹⁶⁴ Tudjuk, hogy megkerestek egyes egyetemeket (Párizs, Bourges, Bologna, Padova, Angers, Toulouse, Orléans stb.). Hogy Magyarországra írtak-e az angol király emberei, arról nincs tudomásunk. Ha igen, választ nem kaptak.

Függelék

Ifj. Kállay Lőkös János nevelőjének levele [levelének melléklete?] id. Kállay Lőkös Jánoshoz [Pozsony, 1467. augusztus] (OL DI. 48206). Közzéteszi és magyarrá fordította Csonka Ferenc.¹⁶⁵

- Registrum habiti seu recepti sumpmati ac expositionis eiusdem.
- Primo a domino meo gracie digno domino Johanne de Kallo recepti florenos undecim, quos ita exposui.
- Primo in Doob equos Petri Tharnok babatare feci et solvi denarios 8.
- Thome, famulo Johannis filii vestre egregietatis solvi florenos 4.
- Petro Tarnok pro expensis, sicuti asserebat, ex commissione vestre egregietatis, solvi florenos 1,5.
- In via usque Budam exposuimus florenos 2.
- Hospiti Budensi pro munere, quod Johannes filius vestre egregietatis ab eodem comparavit et tulit seu portavit matri seu noverce, videlicet pro cultello, solvi florenum medium.
- Johanni, filio vestre egregietatis, comparavi unum manile ad camisiam, quam noverca sua eidem propinavit, pro quo solvi denarios 25.
- Tres libras papirii comparavi vigintiquatuor denarios.
- Pro incasto galles duas uncias vulgo loth denarios 4.
- Vitrolium pro incasto denarios 2.
- Gumi pro incasto denarios 3.
- Pro obligaminibus Johannis, filii vestre egregietatis, que per iemem mutuaverat, eciam sine scitu meo, et que vestre egregietatis non ausus fuit narrare, debui solvere unum florenum cum medio et denarios novem.

Sumpma floreni 10 et denarii 25.

Restat adhuc de illis denarii 75.

- Elyas de Peer circa festum penthecosten misit viginti duos florenos, cum vestra egregietas preceperat eidem vigintisex dirigere.

Exitus eorundem

- Vectori a Buda usque Posonium quatuor floreni cum medio, et ista solucio magna evenit nobis ex opere Pauli Kalamari, nam in nundinis paramus habere duobus florenis a Buda usque Posonium currus sufficientes, propter tamen eius assecurationem illos currus negleximus, dupliciter incurrimus solucionem aurigarum [?].
- In via a Buda usque Posonium exposuimus florenos duos cum [?] et vigintiquinque denarios.
- Tercio die post Corporis Christi Posonium intravimus et usque festum visitacionis virginis gloriose pro mensa exposuimus duos florenos cum [?].
- Pro duobus calceis Johanni et famulo sedecim denarios.
- Filii dominorum hic existencium Johannem visitaverunt, ad quos pro honore exposui denarios 12.

- In festo Johannis Baptiste pro victima Sancti Johannis exposui denarios octo.
- Ad balneum solvi denarios septem.
- Lotrici propter camisias et lintheamen Johannis filii vestre egregietatis solvi quinque denarios.
- Dominus magister Georgius etc., ibi naturalem [?] cartam, exposui denarios septem.

Sumpma exposicionis floreni novem cum medio et quinque denarii.

- Adhuc habemus tredecim florenos in toto de ambabus dacionibus et denarios quadraginta duos, nam tres iterum exposuimus ad cenam ipso die Dominico, quo magistro Georgio archidiacono etc. domino nostro hoc registrum dediurus.
- More registri volo scribere vestre egregietatis totam rem nostram propter repentinum recessum ipsius Magistri Georgii, ob hec ne imputare vestra michi velit egregietas.
- Primo in Owar domino Archiepiscopo Johannem filium vestre egregietatis presentavi, quem leto animo suscepit, committens michi, ut sollicitam curam eiusdem gerere fideliter deberem. Eciam ut ad morem seu instar aliorum nobilium vestire deberem. Tales de presenti sunt inter alios potenciores: filius Francisci de Chaak; filius Ladislai de Dombo; filius comitis de Zeen; germanus Joltannis Parvi, alias kysyanko, familiaris Regis; filius Johannis Erzth; germanus Archiepiscopi et quam plures alii.
- Pro habitu, puta veste pro forma studentum, ut doctus sum a sartore, necessarii sumus decem florenis pernisium et sericum comparare.
- Necessarius est ad iemem una suba volpina.
- Necessarius est extra formam una tunica longa usque terram pendens et cum pelle leporinali vei melina [?] subduci, quolibet die festo extra hospicium seu bursam.
- Necessarius erit ad iemem una iopula et unum par caligarum.
- Die Dominico proximo post festum beate visitacionis virginis gloriose usque festum Michaelis Archangeli qualibet septimana de comestione et bibicione, domo videlicet habitacione ac lignalibus solvo florenum et viginti quinque denarios de tribus personis videlicet Johanne, me et famulo, nam adhuc burse non sunt bene reformate. Est igitur stare in hospicio. Et sic pensavi tres personas posse stare et contentam hic per annum sexaginta tribus florenis laudabiliter. Eciam si videtur vestre egregietatis mei ex parte onerari, supplico, michi significet eadem, volo propriis uti, volo tamen et cupio ad festum Nativitatis virginis gloriose de singulis per vestram egregietatem doceri. Descendam enim ad illud tempus unde et vestra egregietas unum vel duos ex familiaribus bene doctos per vestram egregietatem de-

relinquere dignetur. Supplico unde transmittere vei autem huc sursum, qui cuncta disponat ad honorem vestre egregietatis et utilitatem ac profectum imprimis nostri et dilecti filii eiusdem vestre egregietatis.

Eciam rogo intimare ex parte plebanie etc.

*

- Lajstrom a megkapott, illetve átvett pénzüsszegegről és annak elköltéséről.
- Először is az én hála méltó uramtól, Kállay János úrtól kaptam tizenegy forintot; ezt a pénzt így költöttem el.
- Először is Dobon megpatkoltattam Thárnok Péter lovait, kifizettem 8 dénárt.
- Tamásnak, aki méltóságod fiának, Jánosnak szolgálja, kifizettem 4 forintot.
- Thárnok Péternek költségeiért, melyek állítása szerint méltóságod megbízása alapján történtek, kifizettem másfél forintot.
- A Budát tartó úton elköltöttünk 2 forintot.
- Méltóságod fia, János, a budai vendéglátónktól vásárolt egy ajándéktárgyat, ezt anyjának, illetve mostohájának hozta. (Ezért az ajándékért), azaz egy kis késért fizettem (a vendéglátónknak) fél forintot.
- Méltóságod fiának, Jánosnak, vettem egy kezelőt az ingéhez, az inget mostohája adta neki, fizettem 25 dénárt.
- Vásároltam három font papírt 29 dénárért.
- Tinta készítéséhez két unciányi, köznyelven egy lóthnyi [latnyi] gubacsot 9 dénárért.
- Tinta [tárolására] egy kis üveget 2 dénárért. – Tinta készítéséhez mézgát 3 dénárért.
- Méltóságod fiának, Jánosnak, kölcsöneiért, amelyeket a tél folyamán vett fel, mégpedig a tudtom nélkül, s amelyekről méltóságodnak nem mert beszélni, kifizettem másfél forintot és 9 dénárt.

Az összes kiadás 10 forint és 25 dénár. Maradt még 75 dénár.

- Péri [?] Illés pünkösdi ünnepe [május 17.] táján küldött 22 forintot, holott méltóságod azt hagyta meg neki, hogy 26-ot küldjön.

Ugyanazoknak a kiutazása

- Budától Pozsonyig 4,5 forintot fizettünk a szekeresnek; ez a nagy költség Kalamár Pál beleavatkozása miatt történt. Mi ugyanis a vásáron 2 forintért foglaltunk le megfelelő kocsit Budától Pozsonyig, az ő rábeszélésére azonban ezeket a kocsikat mellőztük, és így keveredtünk bele a dupla szállítási költségbe.
- A Budától Pozsonyig tartó úton elköltöttünk 2 forintot és 25 dénárt.

- Úrnapja után való harmadik napon [május 30.] megérkeztünk Pozsonyba, és Sarlós Boldogasszony ünnepéig [július 2.] élelemért kifizettünk 2 forintot.
- Jánosnak és szolgájának két [pár] lábbelijéért 16 dénár.
- Az itt tartózkodó urak fiai meglátogatták Jánost, megvendéglésükre kifizettünk 12 dénárt.
- Keresztelő Szent János ünnepén [június 24.] a Szent János áldozatért [áldomásért?] kifizettem 8 dénárt.
- Fürdőért kifizettem 7 dénárt.
- Méltóságod fiának, Jánosnak, kimosattam az ingeit és az ágylepedőjét; a mosónőnek fizettem 5 dénárt.
- György magister úr stb.; itt [vettem] írópapírt, kifizettem 7 dénárt.

Az összes kiadás 9,5 forint, valamint 5 dénár.

- A két adományból maradt még 13 forint és 42 dénár, mert azon a vasárnapon, amikor György magister főesperesnek stb., a mi urunknak leadtuk ezt a lajstromot, az ebédért újra kifizettünk 3 dénárt.
- Lajstromszerűen le szeretném méltóságodnak írni György magister váratlan visszalépése miatti helyzetünket, nehogy majd méltóságod szemrehányást tegyen nekem ezek miatt.
- Először is az Óvárban bemutattam az érsek úrnak méltóságod fiát, Jánost, akit derűs lélekkel fogadott, s egyúttal meghagyta nekem, hogy hűséggel és nagy törődéssel viseljem a gondját, hozzátéve, hogy más nemesek szokása szerint kell őt felruháznom. Jelenleg egyebek között ezek a hatalmasságok vannak itt: Csáky Ferenc fia; Dombay László fia; Zeen comesének fia; Johannes Parvus, másképp kisjankó királyi familiáris [unoka-?] öccse; Er[n]zth János fia; az érsek [unoka-?] öccse és még többen mások.
- A ruházatunkhoz, mint például a tanulók egyenruhájához, ahogy a szabótól értesültem, tíz forintért vásárolnunk kell veronai szövetet és selymet.
- Téli időre szükségünk van egy rókabőrből készült subára.
- Az egyenruhán kívül szükségünk van egy földig érő ködmönre, ezt nyúl- vagy nyestprémmel kell kibélelni, amelyet aztán bármilyen ünnepen lehet házon vagy bursán kívül [hordani].
- Téli időre szükségünk van egy mellényre és egy pár harisnyára [salavárira].
- A Sarlós Boldogasszony utáni vasárnaptól [július 5.] kezdve egészen a Szent Mihály arkangyal ünnepéig [szeptember 29.] minden egyes héten kifizetek ételért, italért, szállásért, tüzelőért egy forintot és 25 dénárt a három személyért, mégpedig Jánosért, értem és a szolgálért, mert a bursák még nincsenek

kellőképpen felújítva. Szálláshelyünkön kell tehát maradnunk, és úgy számoltam, hogy a három személy itt egy évig tisztességesen megélhet 63 forintból. Egyébként ha méltóságodnak úgy tűnik, hogy én csak nehézségeket okozok, akkor ezt, kérem, jelezze nekem. Én szeretnék a saját dolgaimmel foglalkozni, mégis azt akarom és kívánom, hogy Kisasszony napjáig [szeptember 8.] méltóságod mindenről tájékoztasson engem. Ekkorra ugyanis leköltözöm innét, méltóságod pedig familiárisai közül egy vagy két, méltóságod által jól kioktatott embert méltóztassék hátrahagyni. Kérem, küldjön át vagy ide fel egy embert, aki méltóságod jó hírneve szerint mindent elrendez, elsősorban a mi és méltóságod szeretett fia hasznára és előmenetelére.

Kérem azt is, hogy a plébániára vonatkozóan tájékoztasson engem stb.

JEGYZETEK

- 1 A mindmáig legteljesebb összefoglalás: CSÁSZÁR Mihály, *Az Academia Istropolitana, Mátyás király pozsonyi egyeteme. Oklevéltárral*, Pozsony, 1914.
- 2 Vö. Vendelín JANKOVIČ, *O budovách Academie Istropolitany*, in *Monumentorum tutela, Ochrana pamiatok*, Bratislava I, 1966, 47–61; W. FRANK, *Das Gutachten eines Wiener Dominikaners für die Universität Preßburg aus dem Jahre 1467*, in *Zeitschrift für Ostforschung* XVI, 1967, 418–439; Vendelín JANKOVIČ, *O budovách Academie Istropolitany*, in *Humanizmus a renesancia na Slovensku v 15–16. storoci*, szerk. Ľudovít HOLOTÍK, Antun VANTUCH, Bratislava, 1967, 94–99; Karol REBRO, *Istropolitana a Bologna*, uo. 5–24; Uő, *K dejinám Academie Istropolitany*, in *Slovenská Archivistika* II, 1967, 3–28; Leslie S. DOMOKOS, *The Origins of the University of Pozsony*, in *The New Review, a Journal of East-European History* IV, 1969, 270–289; Astrik L. GABRIEL, *The Mediaeval Universities of Pécs and Pozsony*, Frankfurt am Main, 1969; Csaba CSAPODI, *Ein erhalten gebliebenes Buch der „Academia Istropolitana“*, in *Armarium. Studia ex historia scripturae, hororum et ephemeridum*, hrsg. Piroska DEZSÉNYI SZEMZÓ, László MEZEY, Bp., 1976, 45–48.
- 3 Mindkét irat közölve: CSÁSZÁR, *i. m.*, 101–104.
- 4 Közölve: REBRO, *K. dejinám...*, 22.
- 5 Közölve uo., 22–25.
- 6 BALOGH Jolán, *A művészet Mátyás király udvarában*, Bp., 1966, I, 275.
- 7 Astrik L. GABRIEL, *Universities*, in *Dictionary of the Middle Ages*, ed. Joseph R. STRAYER, New York, XII, 290. Az alapító bulla közölve: Henning MATZEN, *Universitets Retshistorie 1479–1879*, Kjobenhavn, 1879, App. 1–2.
- 8 A közkeletűvé vált „Academia Istropolitana” elnevezés helyett szándékosan az egykorú forrásokban szereplő névváltozatokat használok. A po-

- zsonyi egyetem fennállása alatt hívták azt universitásnak, studium generalénak, universe gymnasiumnak, de sohasem academiának. Ez utóbbi terminus ekkor kizárólag humanista tudós társaságot jelentett, s csak később kezdtek oktatási intézményre is vonatkoztatni. Legkorábban egy 1490 körül Itáliában kelt írásban, Virunius Ponticusnak Taddeo Ugoletohoz intézett levelében fordul elő az „academia” nevezet a pozsonyi egyetemmel kapcsolatban. (Közölve: *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, kiad. Eugenius ÁBEL, Stephanus HEGEDŰS, Bp., 1903, 500–501.) Hazai forrásban pedig legkorábban 1544-ből adatolható: amikor Ujlaky Ferenc pozsonyi prépost a volt egyetemi ingatlanok tulajdonjoga ügyében Pozsony városához intézett beadványában így utal az egykori intézményre: „universale studium, quod vulgo academiám appellitant”. (Közölve: CSÁSZÁR, *i. m.*, 133–135.) Az „Academia Istropolitana” összetétel, tudtommal, az egyetem első monográfusának, Xystus SCHIER-nek a könyvében jelenik meg először: *Memoria Academiae Istropolitanae seu Poseniensis*, Wien, 1774. Az elnevezés kérdéséhez vö. CSÁSZÁR, *i. m.*, 23–25; Vendelín JANKOVIČ, *Vznik a účinkovanie prvej Bratislavskej Univerzity – Academia Istropolitana*, in *Historický Časopis* XII, 1964, 548.
- 9 Például SCHIER, *i. m.*, 10–13; BARANKAY Lajos, *A magyar reneszánszkor felsőoktatása*, in *Pannonia* VII, 1941–1942, 324; Peter RATKOŠ, *Vzt'ah Jána zo Sredny a Juraja Schönberga k univerzite Istropolitana*, in *Humanizmus a renesancia...* 2. j.-ben *i. m.*, 66–87. Ezt a felfogást képviseltem korábban magam is: KLANICZAY Tibor, *Egyetem és politika a magyar középkorban*, in K. T., *Pallas magyar ivadékai*, Bp., 1985, 71.
- 10 FÉLEGYHÁZI József, *Jubiláns emlékezés Mátyás király pozsonyi egyeteméről*, in *Vigilia* XXXII, 1966, 7–17; KLANICZAY, *i. m.*, 71.
- 11 Vö. KLANICZAY, *i. m.*, 71.
- 12 FRANK, 2. j.-ben *i. m.*
- 13 Az iratok közölve: *uo.*, 434–438.
- 14 HARSÁNYI András, *A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt*, Debrecen, 1938, 34.
- 15 HARSÁNYI, *i. m.*, 39–58; Isnard W. FRANK, *Leonhard Huntepichler O. P. († 1478), Theologieprofessor und Ordensreformer in Wien*, in *Archivum Fratrum Pradeciatorum* XXXVI, 1966, 313–388. Huntepichler magyarbarátságára jellemző, hogy élete vége felé, már mint nagy tekintélyű professzor felvettette magát a bécsi egyetem magyar nemzetének tagjai sorába.
- 16 Lásd a bécsi egyetem artes és teológiai fakultásainak jegyzőkönyveit: CSÁSZÁR, *i. m.*, 58–60, 116–117; FRANK, 2. j.-ben *i. m.*, 430–433. Frank közlése szerint a teológiai kar jegyzőkönyvében, Vitéz egy 1471. évi kérésével kapcsolatban, az „in academia Histropolitana” fordulat szerepel (*i. m.*, 432), ami ellentmondani látszik a 8. j.-ben mondottakkal. Császár közzétételében azonban ugyanezen a helyen „in universitate Histropolitana” áll (*i. m.*, 116), s így valószínű, hogy Frank részéről elírás történt.
- 17 Tibor KARDOS, *Il simposio di Esztergom*, in T. K., *Studi e ricerche italo-ungheresi*, I, Debrecen, 1967, 63–80 (*Studia Romanica*, III); Zoltán NAGY, *Ricerche cosmologiche nella corte umanistica di Giovanni Vitéz*, in *Rap-*

porti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento, ed. Tibor KLANICZAY, Bp., 1975, 78–84 („Studia Humanitatis”, 2); Tibor KLANICZAY, *Das Contubernium des Johannes Vitéz, Die erste ungarische „Academie”, in Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachhorn, Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó*, hrsg. Kálmán BENDA et alii, München, 1988, 241.

- 18 A horoszkóp a Corvina Könyvtár egyik latin Ptolemaiosz-kódexének utolsó lapján található. A kódex, mely Georgius Trapezuntius fordításában az *Almagestet* tartalmazza, eredetileg Vitéz Jánosé volt, s talán Regiomontanus maga rajzolta be a horoszkópot. Ezen a június 5-i dátum áll, de ezt már SCHIER (8. j.-ben *i. m.*, 11) korrigálta. Vö. NAGY, *i. m.*, 80–81; Csaba CSAPODI, *The Corvian Library. History and Stock*, Bp., 1973, 558. sz. („Studia Humanitatis”, 1); *Schallaburg '82. Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn*, hrsg. Tibor KLANICZAY, Gyöngyi TÖRÖK und Gottfried STANGLER, Wien, 269 (1982); Klára CSAPODI-GÁRDONYI, *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*, Bp., 86 (1984), („Studia Humanitatis”, 6). FRANK (2. j.-ben *i. m.*, 419) ezt az ünnepélyes aktust tévesen 1467. március 7-ére keltezi, félreértve Császár közlését, aki (*i. m.*, 16) azt írja, hogy a horoszkóp egy 1467. március 7-én befejezett Plinius-kódex végén található. Az már a tévedések vígjátékához tartozik, hogy Schier, akire Császár itt hivatkozik, helyesen egy Ptolemaiosz-kódexről szól, de másolásának befejezését nem március 7-re, hanem a bejegyzésnek megfelelően 17-re keltezi.
- 19 CSÁSZÁR, *i. m.*, 104–106, FRANK, 2. j.-ben *i. m.*, 434–435.
- 20 CSÁSZÁR, *i. m.*, 105–106.
- 21 REBRO, *K dejinám...* 2. j.-ben *i. m.*, 22.
- 22 FRANK, 2. j.-ben *i. m.*, 438. Frank tévesen Johannes Wattnak olvasta a Vitéz által Bécsbe küldött teológus nevét. Az eredeti kéziratban azonban kétséget kizáróan a Gatt névalak áll. (Biblioteca Vaticana, Cod. Ottob. Lat. 689, f. 131 v.)
- 23 CSÁSZÁR, *i. m.*, 107–108.
- 24 FRANK, 2. j.-ben *i. m.*, 437, 432.
- 25 Vespasiano da BISTICCI, *Le vite*, kiad. Aulo GRECO, Firenze, 1970, I, 322. Megjegyzendő, hogy Vespasiano tévesen Budát ír Pozsony helyett Vitéz egyetemalapításának színtereként.
- 26 CSÁSZÁR, *i. m.*, 72–73.
- 27 SOLTÉSZ Zoltánné, *Utószó*, in BASILIUS MAGNUS, *A költők olvasásáról; XENOPHON, Socrates védőbeszéde*, Bp., 1978, 129–135; BORSA Gedeon, *A hazai könyvnyomtatás megalapítása*, in *Magyar Könyvszemle*, CV, 1989, 338–354.
- 28 A levél közölve: CSÁSZÁR, *i. m.*, 109–110.
- 29 Közölve: *Mátyás király levelei. Külügyi osztály*, I, kiad. FRAKNÓI Vilmos, Bp., 1893, 256–257.
- 30 REBRO, *K dejinám...* 2. j.-ben *i. m.*, 19–21.
- 31 CSÁSZÁR, *i. m.*, 105.
- 32 Az újabb szakirodalomban az ezzel ellentétes álláspontot elsősorban Jan-kovič és Rebro képviselik. Vö. REBRO, *K dejinám...* 2. j.-ben *i. m.*, 6–7.

- 33 Az adománylevél közölve: CSÁSZÁR, *i. m.*, 118–119.
- 34 Közölve: CSÁSZÁR, *i. m.*, 105–106. Új kiadása: Johannes VITÉZ de Zredna, *Opera quae supersunt*, kiad. Iván BORONKAI, Bp., 1980, 221 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, S. n. III).
- 35 Vö. Karol REBRO, *Johannes Gattus, az Academia Istropolitana professzora*, in *A 600 éves jogi felsőoktatás történetéből, 1367–1967*, szerk. CSIZMADIA Andor, Pécs, 1968, 109–114 (Studia Iuridica, 60).
- 36 Vö. Jerzy ZATHELY, *Martin Bylica z Olkusza, profesor Akademii Istropolitana*, in *Humanizmus a renesancia... 2. j.-ben i. m.*, 40–54; Leslie S. DOMONKOS, *The Polish Astronomer Martinus Bylica de Ilkusz in Hungary in The Polish Review XIII*, 1968, 71–79. – Ilkusz életrajzának egy eddig ismeretlen epizódjának a nyomára bukkanhatunk, amennyiben ő az a Martinkónak nevezett magyar küldött, aki a III. Iván követeként Mátyásnál járt Fjodor Kuricin társaságában 1486-ban Moszkvába érkezett. Figyelemre méltó, hogy míg 1485-ből és 1487-ből is vannak adataink Ilkusz magyarországi, illetve ausztriai tartózkodásáról, 1486-ban nem tudjuk itt létét adatolni. Vö. KAZAROVA–LUR'E, *Antifeudalnije erezicseszkiye divszenyija na Ruszi XIV – nacsalo XVI. veka*, Moszkva–Leningrád, 1955. (Erre az adatra Balázs Mihály egy 1970 novemberében, Szegeden tartott előadása hívta fel a figyelmet.)
- 37 Azonosítására vonatkozóan csak különböző találgatások vannak, Karol Rebros gyanúba veszi azt a Petrus da Verona bolognai professzort, aki ott előbb az artes, majd az orvosi fakultáson tanított, de 1467 nyarán abbahagyta bolognai előadásait (REBRO, *Istropolitana a Bologna*, 2. j.-ben *i. m.*, 20.) Ritoókné Szalay Ágnes felhatalmazott rá, hogy a további kutatások érdekében közöljem azt a sejtését, hogy talán a korai német humanizmus egyik jeles alakjáról, Peter Luderről lehet szó. Luder az 1460-as években különböző egyetemeken próbált a studia humanitatis tanáraként egzisztenciát teremteni: 1460-ban Erfurtban, 1462-ben Lipcsében, 1464-ben Baselben, 1470-ben Bécsben. Ebbe a sorba jól beilleszthető egy 1467. évi esetleges pozsonyi próbálkozás. Vö. Frank BARON, *Peter Luder*, in *Die deutsche Literatur des Mittelalters, Verfasserlexikon*, kiad. Kurt RUTH, Berlin–New York, 1985, V, 955.
- 38 Ernst ZINNER, *Leben und Wirken des Johannes Mutter von Königsberg, genannt Regiomontanus*, 2. kiad., Osnabrück, 1968; NAGY, 17. j.-ben *i. m.*, 78–84; *Regiomontanus-Studien*, hrsg. Günther HAMANN, Wien, 1980 (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philos.-hist. Klasse. Sitzungsberichte, 364). Vitéhez címzett előszava közölve: *Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon*, kiad. ÁBEL Jenő, Bp., 1880, 168–170. Magyarul: *A táguló világ magyarországi hírmondói. XV–XVII. század*, kiad. WACZULIK Margit, Bp., 1984, 46–48. – Felhívom a figyelmet arra, hogy egyes magyar kiadványok a jeles csillagászt tévesen a poroszországi Königsbergből származtatják, holott ő a Franken tartománybeli (ma Észak-Bajorország) Königsberg szülötte. Lásd például *Csízio vagyis a csillagászati tudományok rövid és értelmes leírása*, Bp., 1968, 3, 168.
- 39 „Legati veniunt finibus ungaris / Quaerentes aliquem ducere praeditum / Humanis studiis, rhetoricum bonum, / Aptum legitimas tradere literas, / Qui linguam valeat pellerre barbaram: / Hortantur capiam tale negoti-

um, / Promittuntque mihi praemia maxima / Affirmantque brevi me fore
divitem. / Fontanina vetat insita pectori, / Quae fixa est animo et visce-
ribus meis. / Magnis principis hanc ego praefero / [...] Kiadva: Giosuè
CARDUCCI, *La gioventù di Ludovico Ariosto e l'epoesia latina in Ferrara*,
in G. C., *Su Ludovico Ariosto e Torquato Tasso. Studi*, Bologna, 1916, 112
(Opere di Giosuè Carducci, XV) és Silvio PASQUAZI, *Poeti estensi del
Rinascimento*, Firenze, 1966, 167. (Néhány sorát közli *Analecta nova...*
2. j.-ben id. kiad., 105–106.) Vö. HUSZTI József, *Janus Pannonius*, Pécs,
1931, 140–141; L. PAOLETTI, *Lodovico Carbone*, in *Dizionario Biografico
degli Italiani*, XIX, 701. A Carbone versére vonatkozó adatok ismeretét
Ritoók Zsigmondnének köszönhetem.

- 40 Charles TRINKAUS, *In Our Image and Likeness. Humanity and Divinity
in Italian Humanist Thought*, London, 1970, I, 835; Uő, *A Humanist
Image of Humanism. The Inaugural Orations of Bartolomeo della Fonte*,
in *Studies in the Renaissance*, VII, 1960, 126–132; CSAPODINÉ GÁRDON-
NYI Klára, *Bartholomaeus Fontius (Újabb adalékok magyarországi kap-
csolataihoz és Poétikája)*, in *Magyar Könyvszemle*, XCIII, 1977, 38–40.
- 41 Vö. HUSZTI, *i. m.*, 176–177, 235, 407; Giuseppe CAMMELLI, *Giovanni
Argiropulo*, Firenze, 1941.
- 42 Lásd a 29. jegyzetet.
- 43 CAMMELLI, *i. m.*, 128.
- 44 Venezia, Biblioteca Marciana, Cod. Marc. Lat. X, 174, g. 6. (Collezione
Podocataro, I).
- 45 E[ugenio] G[ARIN], *A proposito della biografia di Giovanni Argiropulo*,
in *Rinascimento*, I, 1950, 104–107.
- 46 Vö. John MONFASANI, *George of Trebizond. A Biography and a Study of
his Rhetoric and Logic*. Leiden, 1976, 194–200 (Columbia Studies in the
Classical Tradition, I).
- 47 A Vitézhez és Janushoz intézett előszó közölve: *Adalékok...*, 38. j.-ben
i. m., 175–176, 201–202. A Mátyásnak szóló dedikációt tartalmazó Cor-
vina elveszett: CSAPODI, 18. j.-ben *i. m.*, 670. sz.
- 48 CSAPODI-GÁRDONYI, 18. j.-ben *i. m.*, 111. sz.
- 49 Közölve: *Analecta nova...* 8. j.-ben *i. m.*, 500–501.
- 50 Ireneo AFFO, *Memorie di Taddeo Ugoletto*, Parma, 1781, 52.
- 51 A Corvinában való tevékenységéről: CSAPODI, 18. j.-ben *i. m.*, 48–49.
- 52 Lásd a 19. jegyzetet.
- 53 FRANK, 2. j.-ben *i. m.*, 430–431, 435. – A régebbi szakirodalom szerint
Schricke 1479-ben halt meg, lásd CSÁSZÁR, *i. m.*, 61. A pozsonyi váro-
si levéltár 1480. január 5-én kelt iratában azonban mint élő személy sze-
repel „Nicolaus de Hittendorff sacrae theologiae licentiatius, canonicus
et vicarius...” (Archív mesta Bratislavy, AB c. 3376). Sőt még 1481.
augusztus 4-ről is van róla adatunk: ORTVAY Tivadar, *Pozsony város tör-
ténete*, III, Pozsony, 1894, 268. A pozsonyi káptalan egyik 1485-ben kelt
irata azonban már halottként emlegeti (Štátni slovensky ústredny archív,
Arch. Cap. Poson. Capsa F 9, 172). A tévedés onnan eredt, hogy
egyidejűleg egy másik Hüttendorfból származott kanonok is volt Pozsony-
ban: Nicolaus Pap, aki valóban 1479 elején halt meg, s a két személy

- adatait kontaminálták. Vö. KÖBLÖS József, *A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan archontológiája. 1458–1526*, Bp., 1987, 187.
- 54 REBRO, *K dejinám...* 2. j.-ben *i. m.*, 8–10, 22–25.
- 55 CSÁSZÁR, *i. m.*, 59–61, 115–117; FRANK, 2. j.-ben *i. m.*, 431–432; DOMONKOS, 2. j.-ben *i. m.*, 279–280. Vö. ÁBEL Jenő, *Adalék Krumpachi Lőrinc hazánkfia XV. századi könyvtárához*, in *Magyar Könyvszemle*, VI, 1881, 81–82.
- 56 REBRO, *K dejinám...* 2. j.-ben *i. m.*, 12, a 20-as jegyzetben felhívja a figyelmet arra, hogy Johannes de Cracovia névvel illették id. Thurzó Jánost is. Lásd: *Dzieje Uniwersytetu Jagiellonickiego w latach 1364–1764 I*, szerk. Kazimierz LEPSZY, Kraków, 1964, 217. A két személy azonosságát teljesen valószínűtlennek tartom.
- 57 OL DI 88494, DI 88505.
- 58 A per iratait, s a pozsonyi egyetemre vonatkozó adatait Bónis György ismertette. Vö. György BÓNIS, *Einflüße des römischen Rechts in Ungarn*, in *Ius Romanum Medii Aevi Pars V*, 10, Milano, 1964, 45; Uő, *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*, 1971, 244.
- 59 OL DI 88497.
- 60 OL DI 88502.
- 61 OL DI 88501.
- 62 BÓNIS, *A jogtudó értelmiség...*, 244; REBRO, *K dejinám...* 2. j.-ben *i. m.*, 8.
- 63 Archív mesta Bratislavy, AB c. 3681. BEDY Vince, *A győri székeskáptalan története*, Győr, 1938, 326; KÖBLÖS, 53. j.-ben *i. m.*, 151.
- 64 Archív mesta Bratislavy, AB c. 3585.
- 65 Uo. AB c. 3575. Erre az oklevélre dr. Jozef Šátek, a pozsonyi római katolikus teológia professzora hívta fel a figyelmemet. Hálás köszönet érte.
- 66 *A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig*, kiad. SCHRAUF Károly, Bp., 1902, 20, 36, 40, 41, 56, 69, 72, 91, 108, 225, 227, 228 (Magyarországi tanulók külföldön, IV); BEDY, 63. j.-ben *i. m.*, 323; KÖBLÖS, 53. j.-ben *i. m.*, 165–166; SOLYMOSI László, *Könyvhasználat a középkor végén (Könyvkölcsönzés a veszprémi székesegyházi könyvtárban)*, in *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*, szerk. SZELESTEI N. László, Bp., 1989, 82, 85, 111.
- 67 SCHRAUF, id. kiad., 19, 21, 33, 40, 71, 74, 101, 103, 220, 221, 232, 233, 237; KOLLÁNYI Ferenc, *Esztergomi kanonokok*, Esztergom, 1900, 111.
- 68 Vö. CSAPODI, 2. j.-ben *i. m.*
- 69 Carolus RIMELY, *Capitulum insignis Ecclesiae Collegatae Posoniensis ad S. Martinum ep. olim SS. Salvatorem*. Posonii, 1880, 257–258. A *Series* lehelhelye: Štátni slovenský ústredný archív, Arch. Cap. Poson. Capsa K. 10, 28.
- 70 ÁBEL Jenő, *Egyetemeink a középkorban*, Bp., 1881, 33, 74–75; KÖBLÖS, 53. j.-ben *i. m.* nem ismer Pozsonyban Angelus nevű kanonokot.
- 71 A beiktatásról szóló oklevél: ŠŠŪA, Arc. Cap. Poson. Capsa F, 9. 182. Kiadva: *Magyar Sion* II, 1864, 398–399.
- 72 CSÁSZÁR, *i. m.*, 117–119. Közli a bécsi artes fakultásának 1471. június 8-i és 1472. október 13-i bejegyzését.
- 73 Vö. GABRIEL, 2. j.-ben *i. m.*, 47. – Martinus de Weytra talán rokona lehetett Hanns von Weitra kanonoknak, akiről 1469. január 20-áról van adatunk. Vö. ORTVAY, 53. j.-ben *i. m.*, 263.

- 74 DOMONKOS, 2. j.-ben *i. m.*, 282.
- 75 [FRAKNÓI] FRANKL Vilmos, *Magyarországi tanárok és tanulók a bécsi egyetemen a XIV. és XV. században*, Bp., 1974, 67 (Értekezések a történeti tudományok köréből, III, 10); CSÁSZÁR, *i. m.*, 65; SCHRAUF, 66 j.-ben *id. kiad.*, 111, 114.
- 76 CSAPODI, 2. j.-ben *i. m.*
- 77 OL DI 88497.
- 78 NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, IX, Pest, 1862, 15.
- 79 SCHÖNHERR Gyula, *Középkori iskolázásunk történetéhez*, in *Magyar Könyvszemle*, XV, 1980, 503–505; BÉKEFI Remig, *A népoktatás története Magyarországon 1540-ig*, Bp., 1906, 192–195.
- 80 BÉKEFI Remig, *A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig*, Bp., 1910, 503–505.
- 81 OL DI 48206. Horváth Tibor Antal hagyatéka a MTA Könyvtárának kéziratában őriztetik; ezen belül Ms 5264/6 jelzet alatt található *Adatok az Academia Istropolitana kérdéséhez* című kéziratröredéke. Ebben a néhány lapra tervezett és kéziratban maradt közleményben részben az Olgyai Chege családnak Bónis által szintén felfedezett peres iratait, részben pedig a most ismertetésre kerülő Kállay Lőkös-féle forrást hasznosítja. A hagyaték ismertetését lásd: CSAPODI Csaba, *Történezhagyatékok a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattáiban*, in *Századok*, CV 1972, 1376. – Hálásan köszönöm Csonka Ferenc közreműködését, aki a forrást sajtó alá rendezte és magyarra fordította e tanulmány függeléke számára, valamint Ritoók Zsigmondné tanácsait, melyekkel a szöveg egyes helyeinek értelmezését tette lehetővé.
- 82 Hogy az iratban említett György főesperes valóban Schönberg préposttal azonos, az abból következik, hogy a pozsonyi főesperesi hivatalt a középkor folyamán a prépostnak engedték át. Vö. ZUMBUR [KNAUZ Nándor], *A pozsonyi prépostság*, in *Új Magyar Sion*, XI, 1880, 517–520. Schönberg utóda, Sánkfalvi Antal prépost például 1493. február 16-án a pápához mint pozsonyi prépost és ezen prépostsághoz kötött főesperesi hivatal viselője fordul. Vö. CZAICH A. Gilbert, *Regesták VI. Sándor pápa köréből*, in *Történelmi Tár*, Új folyam V, 1904, 163. Egyébként Schönbergen kívül nincs egyetlen másik Georgius sem a pozsonyi káptalanban 1458 és 1526 között (KÖBLÖS, 53. j.-ben *i. m.*, 179–216).
- 83 SVÁBY Frigyes, *A körösszeghy és adorjáni gr. Csáky család genealógiája. Levéltári okmányok alapján*, in *Turul*, IX, 1981, 35–38; BARTFAI SZABÓ László, *Adatok a Csáky család leszármazásához*, *uo.*, XLII, 19–28, 71–72.
- 84 NAGY Iván, 78. j.-ben *i. m.*, III, 1858, 347; pótlékkötet 1868, 204; TIMÁR Kálmán, *Árpádházi Boldog Margit legendája. A breviáriumi legendák*, Kalooca, 1934, 8; BALOGH, 6. j.-ben *i. m.*, 694, 695.
- 85 Lásd például *Zichy-okmánytár*, XI, 18; *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, XXXV, 234.
- 86 *A Frangepán-család oklevéltára*, *kiad. THALLÓCZY Lajos, BARABÁS Samu*, II, Bp., 1913, 95–109 (MHHD XXXVIII).

- 87 Vö. KUBINYI András, *A Mátyás-kori államszervezet, in Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*, Bp., 1990, 66.
- 88 FRAKNÓI Vilmos, *Mátyás király magyar diplomatái XX*, in *Századok*, XXXIII, 1899, 873–874; BALOGH, 6. j.-ben i. m., 60, 74, 676.
- 89 CSÁNKI Dezső, *Oklevelek a Hunyadiak korából, 1454–1488*, in *Történelmi Tár*, Új folyam, III, 1902, 338–349.
- 90 MADZSAR Imre, *Ernuszt János és háza Budán*, in *Századok*, LII, 1918, 56–71; VERESS Endre, *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai, 1221–1864*, Bp., 1941, 371–373 (Olaszországi Magyar Emlékek, III).
- 91 Lásd MADZSAR, i. m., 57, 62, 63; SCHRAUF, 66. j.-ben id. kiad., 113.
- 92 *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae*, II, kiad. Joannes Baptista TKALČIĆ, Zagrabiae, 1894, 422, 482, 493, 532, 533; Andreas VERESS, *Matricula et acta Hungarorum in Universitate Patavina studentium, 1264–1864*, Bp., 1915, 18–19 (Fontes Rerum Hungaricarum, I).
- 93 Lásd: VERESS, i. m., 13.
- 94 SCHRAUF, 66. j.-ben id. kiad., 37; VERESS, i. m., 20.
- 95 CSÁSZÁR, i. m., 80–90; Tibor KARDOS, *Devotio Moderna na Academii Istropolitane*, in *Humanismus a Renesancia...* 2. j.-ben i. m.; Uő, *Il simposio di Esztergom*, 17. j.-ben i. m.; JANKOVIČ, 8. j.-ben i. m., 543; REBRO, *K dejinám...* 2. j.-ben i. m. 420, 427–428.
- 96 Sven STELLIN-MICHAUD, *Quelques remarques sur l'histoire des universités à l'époque de la Renaissance*, in *Les universités européennes du XIVe au XVIIIe siècle*, kiad. Uő, Genève, 1967, 74–76; Eugenio GARIN, *La concezione dell'università in Italia nell'età del Rinascimento*, uo., 86–93.
- 97 KLANICZAY Tibor, *A keresztshad eszméje és a Mátyás-mítosz*, in K. T., *Hagyományok ébresztése*, Bp., 1976, 174–180.
- 98 CSAPODI-GÁRDONYI, 18. j.-ben i. m., 111. sz.
- 99 Nyilván csak valami félreértés eredménye lehet, hogy Pietro Ransano magyar történetében az Istropolis nevet mint Esztergom antik elnevezését említi: „...Strigonium Istropolis antiquitus dicta totius Hungariae praeclara metropolis...” Lásd: Petrus RANSANUS, *Epithoma rerum Hungarorum*, kiad. Petrus KULCSÁR, Bp., 1977, 81 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, S. n., II).
- 100 REBRO, *Istropolitana a Bologna*, 2. j.-ben i. m.; Uő, *K dejinám...* 2. j.-ben i. m., 242.
- 101 Vö. KLANICZAY, *Das Contubernium...* 17. j.-ben i. m., 242.
- 102 Astrik L. GABRIEL, „Via antiqua” and „via moderna” and Migration of Paris Students and Masters to the German Universities in the Fifteenth Century, in *Antiqui und Moderni*, Berlin–New York, 1974, 439–483 (Miscellanea Mediaevalia, 9).
- 103 FRANK, 2. j.-ben i. m., 425–427, 437.
- 104 Isnard W. FRANK, *Hausstudium und Unviersitätstudium der Wiener Dominikaner bis 1500*. Wien, 1968 (Archiv für Österreichische Geschichte, 127).
- 105 Lásd az 54. jegyzetet.

- 106 FRAKNÓI Vilmos, *Vitéz János esztergomi érsek élete*, Bp., 1879, 230; GABRIEL, 2. j.-ben *i. m.*, 47.
- 107 Vö. CSAPODI, 2. j.-ben *i. m.*
- 108 CSÁSZÁR, *i. m.*, 92.
- 109 HENSZLMANN Imre, *Magyarország csúcs-íves stílű műemlékei II*, Bp., 1880, 156.
- 110 CSÁSZÁR, *i. m.*, 92–93.
- 111 Közölve *uo.*, 110–112.
- 112 Közölve *uo.*, 113–114.
- 113 Császár azt bizonyítandó, hogy Hippolit érsek átíratát szó szerint kell értelmezni, s így Sánkfalvi 1488-ban a még működő egyetem alkancellárja volt, hivatkozik VIII. Ince pápa 1494. február 13-i bullájára, mely midőn megismétli II. Pálnak a pozsonyi prépostok számára adott engedélyét a főpapi jelvények használatára, kihagyja a szövegből a pozsonyi studium generaléra való utalást (*i. m.*, 45–46). Gondolnunk kell azonban arra, hogy a szentszéki adminisztráció sokkal fejlettebb és pontosabb volt, mint a gyermek esztergomi érseké. Amott újrafogalmazták az aktuális helyzetnek megfelelően az iratot, emitt megelégedtek a mechanikus átírással.
- 114 A források közlését lásd CSÁSZÁR, *i. m.* 120, 122, 123, 127, 128, 132.
- 115 Közölve: CSÁSZÁR, *i. m.*, 133–136.
- 116 A 9. jegyzetben idézett tanulmányomban már foglalkoztam a kérdéssel, de az ott mondottakat most kibővítve, részletesebben, s itt-ott korigálva adom elő (*i. m.*, 72–74).
- 117 CSÁSZÁR, *i. m.*, 70–73.
- 118 JANKOVIČ, 2. j.-ben idézett művei.
- 119 Az adatok közölve: CSÁSZÁR, *i. m.*, 107–108.
- 120 CSÁSZÁR, *i. m.*, 136.
- 121 BALOGH, 6. j.-ben *i. m.*, 174–176. Balogh Jolán, nem ismerhetvén még a préposti palotában végzett kutatások eredményét, a korábbi szakirodalom alapján a „curiá”-t egy a mai ún. Istropolitana-épülethez közeli telken állott, a XVIII. században lebontott épülettel gondolta azonosnak, s a fenti megjelöléseket erre vonatkoztatta.
- 122 JANKOVIČ, *O budováč... in Humanismus a renesancia... 2. j.-ben i. m.*, 98.
- 123 Például BALOGH, 6. j.-ben *i. m.*, 176–177.
- 124 BERZEVICZY Albert, *Beatrix királyné (1457–1508)*, Bp., 1908, 205 (Magyar Történeti Életrajzok).
- 125 CSÁSZÁR, *i. m.*, 120.
- 126 BALOGH, *i. m.*, 177.
- 127 *Uo.*, 176. – Minthogy a curia és a hozzá csatlakozó kert a XVI. század derekán már a pozsonyi prépost tulajdonába ment át, ebben a kertben, az 1570-es évek költői „akadémiá”-jának színterén kellett hogy álljon Radéczy István prépost és egri püspök híres hársfája. Vö. BARLAY Szabolcs, *Radéczy püspök híres hársfája. Egy négyszáz évvel ezelőtti irodalmi kör*, in *Vigilia*, XLII, 1976, 744–748; *Hortus Musarum. Egy irodalmi társaság emlékei*, szerk. RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, Bp.,

- 1984; KLANICZAY Tibor, *Az akadémiai mozgalom és Magyarország a reneszánsz korában*, in K. T., *Pallas magyar ivadékai*, Bp., 1985, 25–26.
- 128 Lásd a 33. jegyzetet.
- 129 Az egyik adományozottnak, Dobay Györgynek János nevű fia 1505-ben sikertelenül próbálta meg a neki járó házrészt megszerezni. Vö. CSÁSZÁR, *i. m.*, 128–129.
- 130 CSÁSZÁR, *i. m.*, 130, 132. Steinről lásd: BALOGH, 6. j.-ben *i. m.*, 174, 671. – Érthetetlen, hogy a Jörg vom Stain nevet miért gondolta Császár azonosnak Georg Schönbergével (*i. m.*, 72).
- 131 CSÁSZÁR, *i. m.*, 130, 132.
- 132 Uo. 62.
- 133 A 9. jegyzetben idézett tanulmányomban feltételeztem, hogy Gabriele da Verona kancellárnak szerepe volt a pozsonyi egyetem megszűnésében. Bár az 1460-as évek végén, a hetvenes évek elején Ranganét továbbra is a magyar történet egyik kulcsszereplőjének tartom, az egyetemen kapcsolatos korábbi feltevésemet nem látom igazolva. Nagy kár, hogy mind ez ideig nem került sor életének és munkásságának, beleértve irodalmi tevékenységét is, monografikus feldolgozására.
- 134 Angelo Ranganeről lásd: Raffaello BRENZONI, *Nuovi documenti su Fra Gabriela da Verona*, in *Le Venezie Francescane*, 1933, 23–25.
- 135 Az Angelus megvendégeléséről szóló híradást, melyet a pozsonyi káptalan 1473. évi elveszett „liber rationum”-a alapján közöl a XVIII. századi *Series... Praepositorum et Canoniceorum...*, Carolus Rimely részben hiányosan, részben önkényes betoldásokkal adta közre. (RIMELY, 69. j.-ben *i. m.*, 258.) A *Series*ben olvasható szöveg másolata a következő: „Ad jussum Dominorum honoratus est Dnus Doctor Angelus et expositi pro vino XVI. den. et pro uno pane XXXVII Denarii. Item honoratus est Dom. Doctor Magr. Wolfgangus, quondam ordinarius et expositi pro piscibus V grossi minus X denarii. In praesentia Domini plebani S Martini et Domini Licentiati. – Item ad jussum Dnorum novissime honoratus est Dnus Doctor Angelus cum 6 pullis per 6 den. facien. 36 den. [...]” (Štátni slovensky ústredný archív, Arch. Cap. Posa. Capsa K. 10, 28, f. 8v.)
- 136 Közölve: *Mátyás király levelei, Külügyi osztály*, II, kiad. FRAKNÓI Vilmos, Bp., 1895, 104–110. Magyar fordítása: *Magyar humanisták levelei. XV–XVI. század*, kiad. V. KOVÁCS Sándor, Bp., 1971, 266–272.
- 137 CSÁSZÁR, *i. m.*, 138.
- 138 Hogy milyen haszonnal járt Mátyás, illetve Beatrix aulicusának lenni, azt abból látjuk, hogy Angelo lovag, miután hazaköltözött Veronába, 1482-ben mint igen jó anyagi viszonyok között élő polgár szerepel az adózók névsorában, 1492-ben viszont már jóval szegényebbnek írájk, 1502-ben pedig még szegényebbnek. Vö. BRENZONI, 134. j.-ben *i. m.*, 25.
- 139 Közölve: CSÁSZÁR, *i. m.*, 124.
- 140 Uo., 123.
- 141 Uo., 125.
- 142 PAOLETTI, 39. j.-ben *i. m.*, 701. 1473 körülre datálja Mátyás meghívását, sajnos nem közölve, honnan veszi adatát.

- 143 Lodovici CARBONIS, *Dialogus de laudibus rebusque gestis R. Matthiae*, in *Analecta monumentorum Hungariae historicorum literariorum maximum inedita*, kiad. Franciscus TOLDY, Pesthini, 1862. Hasonmásban kiadta Geisa ÉRSZEGI, Bp., 1986, 193–194 és in *Olaszországi XV. századbeli írónak Mátyás királyt dicsőítő művei*, kiad. ÁBEL Jenő, Bp., 1890, 214 (Irodalomtörténeti Emlékek II). Vö. PAJORIN Klára, *Humanista irodalmi művek Mátyás király dicsőítésére*, in *Hunyadi Mátyás...* 87. j.-ben *i. m.*, 341–344.
- 144 SCHIER, 8. j.-ben *i. m.*, 20–21. Álláspontját meggyőzőnek találta Mária Terézia kormánya is, s ezért 1780-ban a nagyszombati egyetem Budára helyezését azzal is indokolta, hogy Mátyás az ország határán lévő egyetemet a könnyebb megközelíthetőség érdekében szintén Budára helyezte át. (CSÁSZÁR, *i. m.*, 141.) A XX. századi szakirodalomban csupán Barankay Lajos osztja azt a felfogást, hogy a budai egyetem-szervezésnek is az 1465. évi pápai felhatalmazás volt az alapja. Vö. BARANKAY, 9. j.-ben *i. m.*, 326.
- 145 HARSÁNYI András, *A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt*, Debrecen, 1938, 145–146.
- 146 A római központi domonkos levéltár magyar vonatkozású regesztáiról Iványi Béla készített másolatokat, de azokat teljes egészében nem publikálta, csupán ismertetést közölt róluk: IVÁNYI Béla, *A Szent Domonkos-rend római központi levéltára*, in *Levéltári Közlemények*, VII, 1929, 1–31; Uő, *Bilder aus der Vergangenheit der Ungarischen Dominikanerordenprovinz*, in *Mélanges Mandonnet*, Paris, 1930, II, 437–478. Iványi teljes másolatanyaga alapján készült Harsányi előbb idézett könyve; Iványi ismertetései nyomán, de az eredeti római források alapján írta Banfi Florio több, a magyar Domonkos-rendet érintő tanulmányát. A közös forrásanyagból következik, hogy ugyanazok az adatok, idézetek Iványi, Harsányi és Banfi munkáiban egyaránt megtalálhatók. Ilyenkor a legkönnyebben hozzáférhető Harsányi-kötetre hivatkozom.
- 147 HARSÁNYI, *i. m.*, 147. Vö. Florio BANFI, *P. Antonio da Zara O. P. confessore della regina Beatrice d'Ungheria (sec. XV)*, in *Archivio Storico per la Dalmazia*, XXVI, 1938, 282–302.
A budai studium/universitas
 1477. szept. 8. Frater Antonius de Jadra conventus Zagrabiensis baccalaureus habuit licentiam sumendi insignia magistratualia in *universitate Budensi*, eo modo, quo a *sede apostolica ordinabitur*, et ipsis assumptionibus gaudet privilegiis magistrorum.
 (Harsányi 147. 96. jz. a Reg. canc. OP IV/3 f. 113v alapján.)
 Ismereteim szerint ez az egyetlen forrás arra, hogy a budai studiumot universitasnak nevezik, valamint arra is, hogy itt magisteri fokozatot lehetett szerezni. A kérdés kulcsszava az *ordinabitur*. Ez egy futurum alak, és nem az Antal fraterre vonatkozik, hanem az intézményre. A szöveg szerintem úgy értendő, hogy Antal frater megkapta az engedélyt a rendi előljárótól arra, hogy elnyerhesse a magiszteri fokozatot olyan módon, ahogyan a (majdani) universitas Budensis vizsgarendjét a *Szentszék szabályozni fogja*.

Mátyás király 1477 őszén lázas sietséggel szétverette a pozsonyi egyetemet. *Ugyanekkor*, korántsem olyan lázas buzgalommal, lépéseket tett a budai studium fejlesztésére. A nyüzsgő Antal frater siet magának biztosítani az első helyet. A rendi káptalan 1478-ra mint baccalaureust kirendeli a Sententia-magyarázatok tartására. Egyetemi fokozatot, ennél magasabbat nem is ér el. A királyi pár közelébe férkőzve, magasabb aspirációi támadnak. 1478 nyarán már arra kap engedélyt, hogy egy neki esetleg fölkinált püspökséget elfogadhasson. Úgy tűnik, hogy ezek után már neki se olyan fontos a studium ügye: a Corvin-egyetem lekerül a napirendről.

- 148 HARSÁNYI, *i. m.*, 152, 154.
- 149 Nigriről: *uo.*, 178–225; a generális határozata a 18. lapon.
- 150 „Instituisti namque hac civitate Buda, florentissima regni tui sede, apud Praedicatorum Ordinis fratres universale gymnasium, ubi cuncti generis discipline philosophiae, theologiae, sancteque Scripture, ubertim possit, quod quisque cupit, haurire... Preceptores namque, et qui regendo studio presidentes habentur, aurum quotannis abs tua Majestate affluenter excipiunt. Scholaribus vero ipsis, conservis meis, cibos, vestimenta, lectos, et quae hominibus per diem, ac noctem opportuna sunt, abunde largiris.” Az előszó teljes szövege közölve: BANFI, *i. m.*, 301–302.
- 151 Lásd a 104. jegyzetet.
- 152 A számításba jövő vagy feltételezhető domonkos tanárok elősorolását lásd: HARSÁNYI, *i. m.*, 153–160.
- 153 Elisabetta MAYER, *Un umanista italiano della corte di Mattia Corvina. Aurelio Brandolini Lippo*, in *Studi e documenti italo-ungheresi della R. Accademia d'Ungheria di Roma*, II, 1937, 139.
- 154 DOMONKOS, 36. j.-ben *i. m.*, 76.
- 155 Vö. BANFI Florio recenzióját Francesco EHRLE, *I piu antichi statuti della facoltà teologica dell'Università di Bologna* című könyvéről, in *Századok*, LXXI, 1937, 91–94; Uő, 147. j.-ben *i. m.*, 286–288. Hasonló álláspontot vall: L. S. DOMONKOS, *The State of Education in Hungary on the Eve of the Battle of Mohács (1526)*, in *Canadian-American Review of Hungarian Studies*, II, 1975, kny. 5.
- 156 Aurelii BRANDOLINI, *De comparatione rei publicae et regni*, in ÁBEL, 143. j.-ben id. kiad., 140.
- 157 HELTAI Gáspár, *Chronica az magyaroknac dolgairól*, Colosvarot, Heltai Gasparne, 1575, hasonmás kiadás, Bp., 1973, 177r–178v (Bibliotheca Hungarica Antiqua, VIII).
- 158 BALOGH Jolán, *A magyar renaissance építészet*, Bp., 1953, 15–16; KULCSÁR Péter, *Az óbudai egyetem Heltai Gáspár krónikájában*, in *A. Univ. Szeg. A. Hist. Litt. Hung.* X–XI, 1971, 5–7; FEUERNÉ TÓTH Rózsa, *A budai „schola”: Mátyás király és Chimenti Camicia reneszánsz ideálváros-nyegyedterve*, in *Építés – Építészettudomány*, V, 1974, 373–385.
- 159 Bartholomaeus FONTIUS, *Epistolarum libri III*, kiad. Ladislaus JUHÁSZ, Bp., 1931, 36–37 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum). Magyarul idézi: CSAPODI Csaba, *A Corvina könyvtár története*, in *Bibliotheca Corviniana*, Bp., 1967, 23.

- 160 CSÁSZÁR, *i. m.*, 133.
- 161 Ghymeszi FORGÁCH Ferencz nagyváradai püspök *Magyar históriája*, 1540–1572, kiad. MAJER FidéL, Pest, 1866, 424 (MHHS XVI). Magyarul, BORZSÁK István fordításában: *Humanista történetírók*, kiad. KULCSÁR Péter, Bp., 1977, 950 (Magyar Remekírók).
- 162 SZEKEL' Estvan, *Cronica ez vilagnac ieles dolgairól*. Craccoba, Striykoviái Lázár, 1559, hasonmás kiadás, Bp., 1960, 219r (Bibliotheca Hungarica Antiqua, III).
- 163 SZENCI MOLNÁR Albert, *Discursus de summo bono*, kiad. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., 1975, 89. (Régi Magyar Prózai Emlékek, 4.)
- 164 *Letters and Papers, Foreign and Domestic, of the Reign of Henry VIII*, IV/III. kiad. J. S. BREWER, London, 1876, 2921. A levélrészletet idézi BÉKEFI Remig, *A pécsi egyetem*, Bp., 1909, 132.
- 165 Az egyes bekezdések élén álló „Item” szócskát elhagytuk.

A VALÓDI ÉS AZ ÁL PISO-VERSEK

Jannus Pannonius után vitathatatlanul Jacobus Piso a magyarországi humanizmusnak az a következő személyisége, akit egyenrangú társként fogadott be Európa irodalmi respublikája. Erasmus Januszal együtt emlegeti, mint a két legkiválóbb tehetséget a magyarok között; „nec minor est Jano” – írja róla Francesco Arsilli *De poetis urbanis* című versezetében, mely annak a mintegy kétszáz költőnek a seregszemléje, akik az 1510-es években Rómában az Academia Romana összejövetelein, illetve Johann Goritz (Corytius) vendégszerető házában jeleskedtek.¹ Ő az egyetlen pannoniai, akit a fénykorát élő reneszánsz Rómának ez a nemzetközi humanista elitje ismert és befogadott; miként ő az egyetlen magyarországi, aki elnyerte és viselte a „poeta laureatus” címet, amely a XVI. század elején az itáliaival versenyre kelő német humanizmus elismerését jelentette. (Közbevetőleg jegyzem meg, hogy Bocatius is poeta laureatus volt, de ő ezt az epitetont még Magyarországra költözése előtt kapta.)

Mégis nagyon keveset tudunk Pisóról. Eredeti nevét sem ismerjük, csak annyit tudunk róla, hogy medgyesi származású, tehát minden bizonnyal szász volt; mindig Transsylvanusnak nevezte magát. Éppen ezért megokolatlan őt félig latinul, félig magyarul Piso Jakabnak nevezni. Ami biztos adatot életéről ismerünk, annak zömét Ábel Jenőnek köszönhetjük, aki *Magyarországi humanisták és a Dunai Tudós Társaság* című munkájában először és mindeddig utoljára összefoglalta életrajzát.² Azóta Horváth János, Trencsényi-Waldapfel Imre és Kardos Tibor írt csupán érdemlegeset róla,³ de mindhárman főleg az erasmistát, illetve a hazai humanista közélet fontos szereplőjét méltatták, a költőnek csupán Kardos, valamint korábban egy recenziójában Hegedüs István szentelt néhány bekezdést.⁴

Talán szerencse is a Piso-verseknek ez az elhanyagolása, amit ugyanis ma Piso oeuvre-jeként ismerhetünk, az ferde képet nyújt az egykor ünnepelt költő munkásságáról. Piso neve alatt jelenleg azt a 21 verset ismerjük, melyet Hegedüs István az *Analecta Nova* kötetében kiadott.⁵ Ez a mennyiségileg szerény gyűjtemény három forrásra megy vissza. Az első tíz vers az Egyetemi Könyvtárnak ama ne-

vezetes kéziratából való, mely Oláh Miklós költeményeit, illetve az ő köréhez tartozó flandriai és magyarországi verselők műveit tartalmazza. Ebben olvasható tíz vers *Jacobi Pisonis Transsylvani Schedia* összefoglaló cím alatt.⁶ Nyilvánvaló, hogy Oláh kódexébe ezek a versek Piso költeményeinek egyetlen nyomtatott kiadásából kerültek bemásolásra, minthogy ez utóbbinak a címe *Jacobi Pisonis Transsylvani oratoris et poetae excellentis schedia*. E kötet létezéséről mind ez ideig csupán Michael Denis 1782-ben megjelent *Wiens Buchdruckergeschichtéje* alapján volt tudomásunk, ugyanis a Denis által látott és leírt példány azóta eltűnt, más pedig nem bukkant elő. Denistől tudjuk, hogy a kötet Bécsben 1554-ben jelent meg, szerkesztője Piso fiatal barátja és tisztelője, Georg Wernher volt, aki a versek kéziratát azok megmentőjétől, Újlaki Ferenc egri püspöktől kapta, s ezért a könyvet neki is ajánlotta. Hogy ez a kötet az Oláh-féle kódexbe átmásolt tíz versnél többet kellett hogy tartalmazzon, az nyilvánvaló Denis rövid tartalmi ismertetéséből, melyben említést tesz Corytiushoz, Ursinus Veliushoz, Piso fivéréhez írt versekről, melyek az ismert tíz között nem szerepelnek.⁷

A *Schediából* származó versek mellett közli Hegedüs Pisónak azt a 44 soros epigrammáját, mely Zsigmond lengyel királynak az oroszok felett 1514-ben aratott győzelmét ünnepli. Ez a költemény része annak a több szerző által írt ünnepi kiadványnak, mely 1515-ben Rómában jelent meg *Carmina de memorabili cede Scismaticorum Moscoviorum per... Sigismundum regem Poloniae...* címmel.

Végül a harmadik forrás, ahonnan a fennmaradó tíz költemény szövege származik: az innsbrucki egyetemi könyvtár 664. számú kódexe. Ezek ismerete Ábel Jenőnek köszönhető, ő másolta le őket, s másolatai ma is megvannak az Akadémiai Könyvtárban az Ábel-hagyatékban.⁸ Hegedüs e másolatokat adta közre, Piso költeményeinek vélve azokat azon az alapon, hogy háromnak a címében benne van Pisónak mint szerzőnek a neve. Az egy borítékban lévő másolatokról jóhiszeműen gondolhatta, hogy azok mind ugyanannak a szerzőnek a művei, pedig – mint látni fogjuk – azokat Ábel azért rakta együvé, mert ugyanabból a kéziratból valók. Hogy ő mind a tíz verset Pisóéna gondolta volna, az nem valószínű, sőt Hegedüs is óvatosabb lett volna, ha látja magát a kódexet, vagy figyelmesen áttanulmányozza Anton Zingerlének a kódexet részletesen ismertető, s szövegének *egy részét* közzétevő kiadványát.⁹

A kérdéses kéziratnak egy kéz által másolt, 141 levélre terjedő törzsanyaga egy versgyűjtemény Johann Fuchsmagen (Joannes Fusesmannus) császári tanácsos tiszteletére. Fuchsmagen a humanizmus egyik legfőbb bécsi mecénása és szálláscsinálója, a bécsi egyetem egyik megreformálója, a Celtis-féle Sodalitas egyik patrónusa volt. Pártfogoltjai és tisztelői – részben egyenesen neki ajánlott – versei-

ből állította össze egy ismeretlen szerkesztő, vagy a Sodalitas litteraria Danubiana tagjainak egy csoportja ezt a reprezentatív humanista antológiát, nyilván a kinyomtatás szándékával, ami azonban elmaradt. A gyűjtemény összeállítását többen az 1490-es évek elejére datálják, de tévesen, mert az egyik versben szó van egy VI. Sándor pápával kapcsolatos 1500-ban megtörtént eseményről, egy másik pedig egy szentévet emleget, s a margón oda van írva az 1500-as évszám. A datálás szempontjából nem érdektelen az sem, hogy Piso a kódexben olvasható egyik versének címében már mint poeta laureatus szerepel. Ebben az elismerésben pedig 1500–1501 előtt aligha részesülhetett, hiszen – mint látni fogjuk – egyetemi tanulmányait csak 1496-ban kezdte. A legkorábbi biztos adatok e cím viseléséről 1502-ből származnak; Celtis az ebben az évben megjelent *Quatuor libri amorum* című kötete egyik versében már így emlegeti őt; s poeta laureatusnak nevezi magát maga Piso egy általa ebben az évben sajtó alá rendezett Ausonius-kiadásban.¹⁰ 1500-at mint terminus post quemet kell tehát tekintenünk, de sokkal később sem keletkezhetett a gyűjtemény, mert annak összeállításában magának Pisónak is része kellett hogy legyen, ő viszont legkésőbb 1504–1505-től kezdve már Rómában volt, ahonnan csak több mint egy évtized után tért vissza a Duna mellékére. Hogy Pisónak köze volt a vállalkozáshoz, azt abból gyaníthatjuk, hogy a kézirat vége felé lévő egyik versében felsorolja a Fuchsmagennek hódoló költőket, pontosan azokat, akik az antológiában legjelesebbek, illetve a legtöbb verssel szerepelnek, kérve az ünnepeltet, hogy fogadja utolsóként őt is ezek sorába. Mindezek alapján a Fuchsmagent ünneplő versgyűjtemény összeállítását 1500 és 1504 közé kell kelteznünk.

A kódex – kevés kivétellel – egy-egy költőnek a verseit egy csomóban, egymás után közli, a szerző nevének feltüntetésével. A névvel ellátott versbokrok közé többször néhány anonim költemény ékelődik, melyekről joggal hihető, s így vélekedik Kristeller is, hogy ezek a közvetlenül előttük megnevezett poéták szerzeményei. Joggal várható tehát, hogy Pisónak e kézirat nyomán közreadott költeményeit is egy bokorban fogjuk találni. S valóban a 136. fólió verzójától a 141. fólió verzójáig, a kódex törzsanyagának utolsó hat levelén Pisónak három, illetve öt versét olvashatjuk: Fuchsmagenhez címezve egy hosszabb epigrammát és egy elégiát, melyekhez egy különálló distichon, illetve egy tetrastichon is kapcsolódik, valamint egy százsoros Passio-elégiát. Mind a három nagyobb költeménynek a címében szerepel a költő neve, a két kisebb pedig értelemszerűen ezekhez tartozik.

Fennmarad ezek után még öt, Ábel által lemásolt és Hegedüs által kiadott vers. Ezek a következők: *Piscis hyans ad Pannonem spectatorem, Roma suo Maximiliano Romanorum regi quem in Hungariam revocat, Dum Alba Regalis caperetur* és két Mátyás-epitáfium.

Ezek a kódex más helyein, más költők verscsoportjai után besorolva, de névtelenül szerepelnek. A kódex szerkesztési rendjének ismeretében nyilvánvaló, hogy indokolatlan e verseket Pisónak tulajdonítani, hacsak valami külön nyomós érv nem szól az ő szerzősége mellett. Ábel is magyar tárgyuk miatt, nem pedig mint Piso-műveket másolta le ezeket. Különben feltűnt volna neki, hogy a kérdéses versek egyikehez-másikához szorosan hozzátartozik egy-egy másik, mellette leírt, s nyilván ugyanattól a szerzőtől származó költemény, mely azonban mentes minden magyar vonatkozástól, így a 93. fólió rektóján a *Piscis hyans ad Pannonem spectatorem* után rögtön a *Piscis alatus pendens in aere ad spectatorem* címűt olvashatjuk. Az egyikben egy tárogó, a másikban egy repülő-lebegő hal szólal meg „ad spectatorem”, csak éppen a második esetben elmaradt a csodálkozó néző pannon voltára való utalás. Hasonlóképpen a 94. fólió verzóján szereplő *Roma suo Maximiliano Romanorum regi quem in Hungariam revocat* címűt a 95. fólió rektóján a *Quidam adolescens in Polonum qui in Romanorum regem scripserat* című követi, azonos szerzőtől.

Nehogy a mondottakból valaki netán még arra következtessen, hogy akkor ezek is lehetnének Piso szerzeményei, utalnom kell még néhány további körülményre, melyek teljes mértékben kizárják költőnk szerzőségét az öt vers vonatkozásában. Nyilvánvaló, hogy a Mátyás-epitáfiumok, a Miksa magyar trónigényével kapcsolatos vers, valamint a Székesfehérvár elestéről szóló az eseményeket követően, 1490-ben, vagy alig később keletkeztek. Minthogy ezek politikailag jól tájékozott, gyakorlott verselő alkotásai, szerzőjüknek 1470 körül kellett születnie, Pisóról pedig ez teljesen valószínűtlen. A legkorábbi adat, amelyet életéből ismerünk, 1496-ból való: ennek második félévére iratkozott be a bécsi egyetemre; a Natio Hungaricába való, feltehetően egyidejű beiratkozásának a pontos dátuma pedig 1496. október 13. Ebből következően születésének idejét 1480 körülre, vagy a hetvenes évek végére tehetjük; 1490-ben tehát még csak tíz, tízegynéhány éves lehetett. Ami pedig az ötödik verset, a *Piscis hyans ad Pannonem spectatorem* címűt illeti, annak Pisótól való eredeztetését valószínűsíteni látszott, hogy a jámbor magyart megijesztő nagy hal a vers szerint a Baltikumban úszkált, Pisóról pedig tudjuk, hogy járt Litvániában, 1514-ben ugyanis a pápa követeként Vlnába érkezett, hogy közvetítsen a lengyel király és az orosz nagyfejedelem közötti viszályban. Ám mikorra odaért, már véget is ért a háború a lengyelek győzelmével, melyet mások mellett Piso is versben dicsőített, mint fentebb láttuk, így dolgavégezetlenül tért vissza Rómába; hogy közben kirándult volna a Balti-tengerhez, arról nincs adatunk. De ha így történt is, s módjában volt ott nagy halakat látni, a kérdéses verset akkor sem ő írhatta, hiszen az már jó tíz éve be volt másolva az innsbrucki kódexbe.

Így szegényebb lett Piso életműve öt verssel, s így természetesen nem érvényesek a belőlük levont következtetések sem. Pedig Kardos Tibor – Hegedüs jóhiszemű tévedésének áldozataként – főként ezek alapján igyekezett megrajzolni Piso társadalmi-politikai arculatát. A polgári származású erdélyi költő eszerint a műveletlen magyar nemest pellengérezte ki a baltikumi hal nevében, sőt meg is fenyegeti: „vigyázzon, mert mindjárt jön a nagyapja és bekapja”. Abban pedig, hogy a Székesfehérvár elestéről szóló vers Mátyást vére szomjazó vadállatnak nevezi, „benne van – Kardos szerint – a humanisták zsarnokgyűlölete”. Ne fájlaljuk, hogy ezután nem kell kimagyaroznunk e versek leplezetlen magyarellenességét, engedjük át őket, nyugodt szívvel, a Miksa környezetébe tartozó, a magyarokkal nem rokonszenvező osztrák-német verselőknek.

Inkább örvendezzünk annak, hogy Piso megcsonkított oeuvre-jét egyúttal jó néhány eddig nem ismert hiteles költeménnyel van módunk gazdagítani. Előkerült ugyanis a Wernher által kiadott *Schediá*-nak egy korábban ismeretlen példánya a krakkói Jagello-könyvtárból.¹¹ Hogy erről itt röviden beszámolhatok, azt Borsa Gedeonnak köszönhetem, tőle szereztem tudomást a kötetről, s az ő révén kaptam meg annak másolatát. A könyvecske, helyesebben inkább füzet három negyedrétt ívből, azaz 12 levélből áll. Az első három lapon Wernhernek Újlaki Ferenchez címzett előszava olvasható; ebből Denis közölte már azt a néhány sort, mely Piso életére vonatkozik, de nem kevésbé érdekes az előszónak az a nagyobb s csak most megismert része, melyben Wernher a Szalkai érsek környezetében kialakult irodalmi kör tevékenységét ismerteti. A versek gyűjteményének az élén az a tíz költemény áll, melyet bemásoltak az Oláh-féle kódexbe, s ahonnan azokat Hegedüs publikálta. Az ezután következő versek között megtaláljuk a Zsigmond lengyel király győzelméről szólót, melyet az 1515. évi római kiadvány nyomán Hegedüs szintén közölt; a *Schediá*-ban olvasható változat azonban jelentősen eltér az előbbbitől, a költő ezt utólag alaposan átdolgozta. A többi vers ismeretlen volt eddig.

Ezek részletes ismertetése nem lehet feladata e rövid írásnak. Elég, ha most csak arra utalok, hogy tárgyuk szerint e költemények egytől egyig 1500 utániak és merőben irodalmi indíttatásúak, mentesek mindenféle politikai vonatkozástól, és semmiféle rokonságot nem mutatnak ama versekkel, melyeket a Piso-életműből kiiktatnunk kellett. Van köztük vers Thurzó Elekhez, akinek az 1500-as évek elején Piso a praeceptora volt, több olyan, amely római tartózkodása során született, így az *In fratrem*, a *De poetis* és a Corytiushoz szóló. A már korábban is ismertén kívül két további költemény kapcsolatos litvániai utazásával, a legtöbb új darab azonban az 1520-as évek első feléből való, s annak a még kellően fel nem tárt virágzó irodal-

mi életnek eddig ismeretlen dokumentuma, mely Szalkai környezetében, jórészt éppen Piso közreműködésével kialakult.

Remélhetőleg mielőbb mód nyílik az újra megtalált *Schedia* teljes anyagát közzétenni, de tudnunk kell, hogy Piso munkáinak akkor is csak egy kis részét fogjuk ismerhetni. Hiszen maga Wernher írja Újlakinak, hogy ha kiadványa elnyeri majd az ő tetszését, akkor igyekszik sort keríteni Piso más, nagyobb munkáinak a kiadására is. Hogy ezek mik lehettek, arra vonatkozóan semmi értesülésünk sincs. Mint ahogy azt sem tudjuk, hogy mely művével érdemelte ki Piso – még ifjúkorában – a Miksa császár által történt költővé koronázását. Figyelemre méltó azonban, hogy a Fuchsmagenhez címzett verseihez csatlakozó *Distichon*, illetve *Tetrastichon* a szerzőnek egy könyvecskéjét (libellum), illetve verseit (carmina) ajánlja pártfogója jóindulatába. 1500 körül tehát már egész kis kötete volt. Talán ugyanerre látszik utalni a Graccus Pieriushoz, azaz Johannes Krachenberger protonotáriushoz, a korai bécsi humanizmus másik nagy szervezőjéhez címzett költeménye, melyben őt cenzornak kéri fel. Ismeretes, hogy Celtis Sodalitasában szokás, szinte szabály volt, hogy a sodalisok műveiket publikálás előtt a társaság tagjaiból választott cenzorral felülbíráltatták, tehát ez esetben is Piso valamely művéről, esetleg ugyanarról volt szó.

De ha legtöbb művét nélkülöznünk kell is, Jacobus Piso mindenképpen nagyobb figyelmet érdemel, mint amennyiben az irodalomtörténet részéről eddig részesült. A Jagelló-kori magyar humanista irodalomnak s különösen az irodalmi életnek ő a központi alakja.

JEGYZETEK

- 1 *Coryciana*. Roma, 1524. f. MM 1r–v.
- 2 ÁBEL Jenő, *Magyarországi humanisták és a Dunai Tudós Társaság*, Bp., 1880, 83–94.
- 3 HORVÁTH János, *Az irodalmi műveltség megoszlása*, Bp., 1944, 242–243. TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, *Erasmus és magyar barátai*, Bp., 1941, 44–57. KARDOS Tibor, *A magyarországi humanizmus kora*, Bp., 1955, passim, különösen 295–298.
- 4 *Egyetemes Philologiai Közlöny* 39(1915), 43–45.
- 5 *Analecta Nova ad historiam renaissance in Hungaria litterarum spectantia*, edd. Eugenius ABEL, Stephanus HEGEDŰS, Bp., 1903, 408–422.
- 6 Egyetemi Könyvtár. Budapest. Kézirattár. H 46.
- 7 Michael DENIS, *Wiens Buchdruckergeschichte*. Wien, 1782. 511–513.
- 8 MTA Könyvtára. Kézirattár Ms 336/1.
- 9 Anton ZINGERLE, *Beiträge zur Geschichte der Philologie*. 1. *De carminibus latinis saeculi XV. et XVI. ineditis*, Innsbruck, 1880, XXVI–XXXV.
- 10 DENIS, *i. m.*, 14. és 513.
- 11 Kraków. Biblioteka Jagiełłowska. Cim. 5317.

TERMÉSZETTUDOMÁNY ÉS FILOLÓGIA A KÖZÉP-EURÓPAI HUMANIZMUSBAN

Filológia és természettudomány együtt-tárgyalása a humanizmus keretében nem lehet meglepő és szokatlan. Hiszen a világ természettudományos megismeréséhez hatalmas fordulatként járult hozzá az antik szövegek tanulmányozása, azok filológiai feldolgozása. A megfigyelésen, majd később a kísérleteken alapuló tudományos kutatás is végigkíséri a humanizmus történetét, de ez majd csak a XVI. század végére kezd igazán önállósulni, a késő reneszánsznak lesz alapvető felismerése, hogy az antik szerzők, illetve az azokon alapuló filológiai munka nem alkalmas a tudományos megismerésre. Kiderült, hogy a csodált ókor tudósai nem is ismertek mindent; állításaik sokszor bizonytalanok, és a tapasztalat, a tények fényében nem állják meg a helyüket. Ennek a konzekvenciáit vonta le a nagy orvos-tudós Paracelsus, midőn 1527-ben Baselban nyilvánosan elégette az addig megfellebbezhetetlen tekintélyeknek tartott Galenusnak, valamint Avicennának a műveit – mint használhatatlanokat. Eddig azonban hosszú az út, s a filológiával összekapcsolódott természettudománynak hatalmas érdemei vannak. Az area Danubiana humanistáinak a hozzájárulása az általános fejlődéshez e téren különösen jelentős.

A két legfőbb központ e téren Közép-Európa két humanista, illetve humanistává fejlődött egyeteme, a bécsi és a krakkói. Mindkettő csak fokozatosan tette magáévá a studia humanitatis eszméjét és gyakorlatát, azonban mindkettő nevezetes volt már ezt megelőzően is a matematika és a csillagászat oktatásában és művelésében. A még középkori alapokon virágzó bécsi és krakkói matematikai iskola a humanista filológiától kapta azután az impulzust és segítséget – ennek révén egyenes út vezetett Kopernikuszhoz. A lengyel fejlődés ugyan már kívül esik témánk körén, a filológia és természettudomány összefüggésében azonban mégis gyakran leszünk kénytelenek hivatkozni rá.

A bécsi egyetemen már a XV. században kiemelkedő matematikusok és csillagászok működnek, mint például Johann Schindel, akit elsősorban az asztronómiai műszerek érdekeltek, valamint Johann von Gmunden, aki a csillagászati mérésekben jeleskedett, s fontos

kartográfiai munkákat végzett; tőle származik az első bécsi város-térkép is. A fordulatot, mégpedig a humanizmus jegyében, az előbbinek a tanítványa, Georg Peuerbach hozta, aki bécsi tanulmányai után hosszabb időt töltött Itáliában, megismerkedve ott a modern kozmológiai spekulációk nagy úttörőjével, Nicolaus Cusanusszal, valamint a kor legnagyobb asztronómusával, a ferrarai Giovanni Bianchinivel. Az 1450-es években visszatérve Bécsbe, az ott időző Enea Silvio Piccolimini hatására kezdett el antik szövegekkel foglalkozni, sőt az első egyike volt, akik ilyeneket magyaráltak. Egyúttal házi asztrológusa lett III. Frigyes császárnak és unokaöccsének, V. László magyar és cseh királynak. A fiatal magyar király környezetében ismerkedett meg annak kancellárjával, Vitéz Jánossal, a kapcsolat mindkettejük számára rendkívül gyümölcsöző lett.

Az első magyar humanista nevéhez fűződik ugyanis a Duna-völgyi humanista filológia legkorábbi, bár még elég szerény produktuma: filológiai jegyzetekkel kísért leveleskönyve. A Vitéz által már az 1440-es évek elején kialakított kis budai humanista contubernium egyik tagja lehetett az a közelebbről nem ismert Pál archidiaconus, aki 1445-ben arra biztatta őt, hogy gyűjtse össze és tegye közkinccsé leveleit azok tudós és irodalmi értéke miatt. Vitéz eleinte kitért ez elől, később mégis rászánta magát, és 1451-ben humanista korpusszá rendezte össze a részben saját, részben a király, illetve Hunyadi János kormányzó nevében írt episztoláit, egyik munkatársa, Ivanich Pál kanonok segítségével. Ez a horvát származású pap mellesleg arról volt nevezetes, hogy kitűnően megtanult törökül – ami ritkaság volt abban az időben –, s később V. Miklós pápa török tolmácsa lett. Ivanich nemcsak másolta Vitéz leveleit, de tudós jegyzetekkel, kommentárokkal is ellátta. Egyrészt tárgyi, történeti magyarázatokat ad, megnevezve, hogy a levélíró kiről ír, kire céloz, ha az nem volna világos a szövegből, rávilágít a tárgyalt események hátterére, másrészt gyakran ad nyelvi magyarázatokat, különösen kiemelve, ha a szerző valamely szót szokatlan értelemben használ. A legérdekesebbek azonban azok a jegyzetei, amelyekben rámutat, hogy Vitéz mely antik auktor mely művének a fordulatait, kifejezéseit szövi bele, az imitáció kívánalmainak megfelelően, leveleinek szövegébe. Persze, csak ha felismerte őket, mert a modern kutatás számos más helyről is kimutatta, hogy Vitéz milyen bravúrosan követi és rejti el egyes klasszikusok, különösen Livius fordulatait. Tudjuk, hogy a humanista filológia egyik fő műfaja a kommentár, Ivanich munkája ezért bátran nevezhető a humanista filológia legkorábbi Duna-völgyi jelentkezésének.

A humanista filológiai tevékenység másik fő forrása az antik szövegek emendálása. A többnyire hibás másolatokban, sok szövegromlással fennmaradt klasszikus szövegek helyreállítása a kor egyik legfőbb feladata. Vitéz János és környezete ebből is kivette a részét.

Könyvtárából, az első, időben Corvin Mátyásét is megelőző humanista könyvtárból számos kódex megmaradt, s ezek között jó néhány olyan van, melynek lapszélein ott vannak Vitéz emendálási javaslatai. Sajnos, ezek a nehezen olvasható jegyzetek nincsenek még feldolgozva. Különösen érdekes, hogy az egyik kódexbe Vitéz beírta, hogy azt Galeotto Marzióval közösen emendálták. E kódex pedig Manilius *Astronomicon* című művét tartalmazza, miként Vitéz könyvtára egyébként is nevezetes volt az ókori természettudományos munkákban való gazdagságáról. Ez a természettudományos, s különösen csillagászati érdeklődés alighanem a Peuerbachhal való ismeretség következménye. De lehettek más ösztönzések is, mert az 1440-es években hosszabb ideig Vitéz váradi püspöki udvarában vendégeskedett a lengyel Marcin Król z Zurawiczy, aki később krakkói professzor és a nagy krakkói csillagászkola megalapítója lett.

De térjünk vissza Peuerbachhoz, akinek Vitéz legfőbb mecénása volt. A magyar humanista számára több csillagászati műszert szerkesztett, azok szakszerű s később publikált leírásaival. Vitéz rendelkezésére írta meg *Tabulae Varadienses* című munkáját, mely nem más, mint a nap- és holdfogyatkozásokról készült táblázat a váradi délkör alapján számítva. S végül neki dedikálta Peuerbach fő művét, a *Theoricae novae Planetarum*ot is. Peuerbach legfőbb érdemei a csillagászati műszerek feltalálása és szerkesztése, az idő mérésével kapcsolatos kutatások, melyeknek ő volt az egyik legfőbb kezdeményezője, s amelyekkel összefügg a napórák létrehozása, valamint a Holdra vonatkozó számítások, melyek a naptár szempontjából voltak rendkívül jelentősek.

A naptárral kapcsolatos vizsgálatokban már segítőtársa volt tanítványa, egyúttal a bécsi iskola legnagyobbja, de egyáltalán, a XV. század legkiválóbb asztronómusa: a németországi származású Johannes Regiomontanus. 1436-ban született, 1447-ben már a lipcsei egyetemen tanult, s 1450-től tartózkodott és dolgozott Bécsben Peuerbach mellett. Mindkettőjük munkájában egy újabb humanista indíttatás játszott ezután nagy szerepet. Ez Bessarion kardinális 1460–1461. évi bécsi tartózkodásának köszönhető, aki ráirányította a két bécsi csillagász figyelmét az eredeti görög források fontosságára. Peuerbach egyébként is tudatában volt annak, hogy a kozmológia alapműve, Ptolemaiosz *Almagest*je csak rossz középkori fordításban ismeretes. Bessarion most rábeszélte Regiomontanust, hogy sürgősen tanuljon meg görögül, és készítsen filológiaiag pontos fordítást az *Almagest*-ről. Évégből Regiomontanus Bessarion meghívására és társaságában Rómába távozott, ahol megtanult görögül, s 1462-ben a munkát be is fejezte. Ezután a naptárreform érdekében végzett kutatásokat, anélkül is inkább, mert ennek legfőbb promotora éppen a kardinális volt,

míg azután 1467-ben Magyarországon tűnik fel, mégpedig éppen Vitéz János esztergomi érseki udvarában.

Elfogadta ugyanis a meghívást, hogy katedrát vállaljon a Vitéz által szervezett új pozsonyi egyetemen. Ezt megelőzően Esztergomban dolgozott néhány hónapig, ahol addigra Vitéz egy obszervatóriumot rendezett már be. Ugyancsak ideérkezett a kitűnő lengyel csillagász, Marcin Bylica is, aki szintén tanára lett a pozsonyi egyetemnek. Regiomontanus Vitéz megbízásából itt írta *Tabulae directionum profectioumque* című munkáját, s neki dedikálta. Ez az égitestek pályáira (orbita) vonatkozó számítások táblázatait tartalmazza, s két évszázadon át volt nélkülözhetetlen kézikönyv. Kopernikusz és Kepler használta, de különösen a tengeri hajózásban volt nagy szerepe. Fő művét, a *Tabulae primi mobilis*t Mátyás királynak ajánlotta. Ez az égitestek mozgását volt hivatva meghatározni részben saját megfigyelései, részben az antik auktorok méréseinek és adatainak a felhasználásával, vagyis az empiria és a filológia tökéletes szintézisével. Mind Regiomontanus, mind Bylica az egyetem és Vitéz mellett a király udvarában is tevékenykedtek, sőt Bylica élete végéig, Mátyást is túlélve itt maradt. Mint a király asztrológusa, igen megbecsült ember volt. Neki is köszönhető, hogy a kor egyik leghíresebb műszerkészítője, a bécsi Hans Dorn hosszú évekre Budára költözött, a király, valamint Bylica számára a különböző műszerek egész sorát készítette el. Ezek egyúttal elsőrangú műalkotások is, különösen a Dorn által Bylica számára készített astrolabium, mely ma a krakkói egyetem gyűjteményében látható. Bylica ugyanis végrendeletében minden műszerét és könyvét a krakkói egyetemre hagyta, köztük több, még Vitéz udvarából származó műszert és kódexet, így Regiomontanus műveit is. Mindezek komolyan hozzájárultak a krakkói csillagászati iskola fejlődéséhez.

Van azonban ennek a Bécs–Esztergom–Buda háromszögben formálódó csillagászati útkeresésnek még egy fontos aspektusa. Szerepe lehetett ugyanis Kopernikusz heliodinamikus rendszerének előkészítésében. Feltűnő ugyanis, hogy már Peuerbachtól kezdve központi szerepe van tárgyalásaikban a Napnak. Peuerbach még szilárdan a ptolemaioszi kozmogónia híve, s e rendszeren belül próbálta az égitestek viszonyát pontosabb méréssel tisztázni. *Theoricae novae planetarum*ában azonban meglepő újításként az égitestek leírását a Nappal kezdi. E munkáját Regiomontanus adta ki először Nürnbergben, 1475-ben. E műhöz később Albertus de Brudzewo krakkói csillagász írt kommentárt, mely azután az alapművel együtt nagy hatással volt a fiatal Kopernikuszra. Regiomontanus is még szilárdan geocentrikus álláspontot vallott, de ezt nem axiómaként, örök bibliai igazságként képviseli, hanem mert ezt látja a tapasztalat alapján a leginkább bizonyíthatónak. Ezért állandó mérésekkel igyekezett az

égitestek mozgását pontosítani, s ezzel általánossá tette azt a gyakorlatot, hogy az elvont tekintélyi elv helyett a konkrét megfigyeléseket és a tapasztalat által igazolt tényeket kell követni. De másrészt az antik források, így Macrobius *Saturnaliája* alapján kezd általánosan elismertté válni a Nap központi szerepe. Janus Pannonius a Guarino Veroneséhez írt panegyricusában a Napot „astrorum dominus”-nak nevezi, barátja, s egyben a Vitéz és Regiomontanus környezetéhez tartozó Galeotto Marzio pedig *De doctrina promiscua* című művében azt írja, hogy „Est enim sol planetarium princeps et rector”. A Nap központi szerepének az elismerése tehát egyre inkább a levegőben volt. S talán nem véletlen, hogy Kopernikusz előtt a leghatározottabb koncepciót a heliocentrikus elv mellett az a Celio Calcagnini, a híres ferrarai professzor írta, aki 1518–1519-ben, mint Ippolito d’Este egeri püspök titkára, hosszabb időt töltött Magyarországon. Ezt követően írt híres művének címe: *Quod coelum stet, terra moveatur vel de perenni motu terrae*.

Hasznosítva a bécsi iskola, valamint az esztergomi és budai csillagászok eredményeit is, a XV. század végén vitathatatlanul Krakkó lett a vezető központ a csillagászati kutatásokban, Hartman Schedel 1493-ban Nürnbergben megjelent híres *Cronicája*, a Krakkó városát bemutató metszet mellett nem mulasztja el megjegyezni: „astronomiae studium maxime viget”. De ha Krakkó átvette is a vezető szerepet, Bécs továbbra sem maradt háttérben. 1502 után egy második jelentős csillagász iskola fejlődik itt ki. Ez szorosan összefügg Conrad Celtis Bécsbe költözésével, íme, ismét egy költő és filológus humanista ad lendületet a természettudománynak. Már maga az is jellemző, hogy az általa alapított Collegiumnak ezt a nevet adta: Collegium poetarum et mathematicorum. Celtis Ingolstadtból magával hozta barátját, Johannes Stabiust, s ő lett az új matematikai-asztrolómiai iskola, valamint az ezekkel szorosan összefüggő kartográfia megalapítója. Stabiust azután Georgius Tannstetter, humanista néven Collimitius követte a bécsi egyetemen, s ő lett később a Celtis alapította Sodalitas litteraria Danubiana vezetője is.

Celtis élete fő műveként egy nagy enciklopédikus mű megalkotását tervezte *Germania illustrata* címmel, mely az általa Germániának tekintett terület földrajzi, néprajzi, történeti leírását tartalmazta volna. Sajátos Germánia fogalomról van itt szó. A német humanisták ugyanis, Tacitust követve, Germániának tekintették az ókori Itáliától és Galliától északra, illetve keletre fekvő egész területet, egészen az ortodox hitet követő orosz régióig. Ezen az alapon Germánia díszeknek tekintették a rotterdami Erasmust ugyanúgy, mint a horvát származású magyar Janus Pannoniust, vagy egyes lengyel kiválóságokat. Bár Celtis terve nem valósult meg, de hatalmas lökést adott Közép-Európában a kartográfia fejlődésének. Magyarországon és Cseh-

szágban jártában mindig igyekezett előmozdítani a térképek készítését. Halála után a bécsi humanisták legkiválóbbja, Johannes Cuspinianus, valamint a csillagász Tannstetter elkészítik azonban Ausztria térképét. Tannstetter egyik tanítványa, a magát Lazarus secretariusnak nevező magyar kartográfus pedig elkészíti a kor egyik legkiválóbb térképét Magyarországról, melyet Tannstetter javításaival Cuspinianus nyomtattatott ki 1528-ban Ingolstadtban. Lazarus térképének eredményei – a bécsi mesterektől szerzett tanultság mellett – jórészt annak köszönhetőek, hogy, mint az esztergomi érsek titkárának, módja volt felhasználni azokat a méréseket, melyeket évtizedekkel korábban még Regiomontanus végzett, aki Mátyás megbízásából annak idején bemérte a fontosabb magyar városok pozícióit. Hogy a korszerű térképek szerkesztésének milyen szerepe lehetett azután a Celtis által is igényelt új szaktudomány, az országismeret szempontjából, arra kitűnő példa, hogy a Mohács utáni évtizedek legkitűnőbb magyar humanistája, Oláh Miklós, Lazarus térképére támaszkodva írta meg 1536-ban Brüsszelben *Hungaria* című kiváló művét, mely az országnak az összeomlás előtti állapotát rögzíti, magas irodalmi színvonalon, páratlanul hiteles képet adva annak természeti, néprajzi és kulturális viszonyairól. A román származású Oláh úgy került Brüsszelbe, hogy a Mohácsnál elesett II. Lajos király özvegyének, Habsburg Máriának volt a titkára, akit bátyja, V. Károly Németalföld kormányzójának tett meg. Németalföldi hosszú időzése idején szövődött (sűrű levelezés útján) a már idős Erasmusszal való barátsága.

De lezárva a reneszánsz kori csillagászat közép-európai útjának ismertetését, s éreztetve ennek a hagyománynak a továbbélését, utalok még arra, hogy a Boroszlóba költözött magyar humanista, Dudith András 1579-ben alapvető értekezést publikált az üstökösökről *De cometarum significatione commentariolus*. Ez ugyan nem akar természettudományos mű lenni, hanem elsősorban az üstökösökről ekkor folytatott filozófiai-vallásos vitához szól hozzá, annak meggyőző bizonyításával azonban, hogy az üstökösöknek semmiféle szerepe sincs az emberi sorsok és események irányításában, vagy akár előrejelzésében, alapvető tudományos igazságokat fejt ki. És végül emlékeztetnem kell arra, hogy a század legvégén és a XVII. század elején, a minden titok iránt szenvedélyesen érdeklődő császárnak, II. Rudolfnak a prágai udvarában jött létre az akkori világ legfontosabb csillagászati műhelye a dán Tycho Brahe és Kepler jóvoltából. A csillagászat reneszánsz kori története Közép-Európában kezdődött, ott érte el tetőpontját, és ott is zárult le.

A humanista filológia eredményeit természetesen nemcsak a természettudomány előrelendítésében ismerhetjük fel, hanem a szorosabban vett irodalmi kutatások, különösen a szövegkiadások terén is. Ebből a szempontból a XVI. század elején sajátos helyzetnek lé-

hetünk tanúi. A klasszikus irodalom szövegeinek legnagyobb tárháza Budán volt, a Corvina Könyvtár; a szakemberek viszont Bécsben voltak az ekkor különösen virágzó egyetem jóvoltából. Kialakult így egy sajátos gyakorlat: a bécsi humanisták, többnyire a bécsi egyetem tanárai, akik rendszerint diplomáciai szolgálatot is elláttak Miksa császár számára, szinte állandóan úton voltak Bécs és Buda között, s a magyar fővárosban idejüket főként a könyvtárban töltötték. Legfőbb igyekezetük azonban arra irányult, hogy a tanulmányozandó, kiadni szándékozott szövegeket tartalmazó kódexeket maguknak megszerezzék. Minthogy a követeket illet megajándékozni, a királynak pedig nem volt elég pénze, szívesen oldotta meg ezt a feladatot Corvina-kódexek elajándékozásával. De gyakori volt, hogy egy-egy kódexet kölcsönkértek, s hazavitték Bécsbe, hogy azután sohase adják vissza, s végül nem volt ritka, hogy egyszerűen ellopták őket. Hozzátehetjük, hogy nagy szerencsére, mert ezek ma is megvannak, míg a Budán maradtak túlnyomó része a török hódítás során elpusztult.

Már Celtis és munkatársai is sűrűn igénybe vették a Corvina nyújtotta lehetőséget, de különösen Celtis halála után erősödött meg ez a folyamat. A bécsi humanisták ekkor legkiválóbbja, a már említett Johannes Cuspinianus mintegy hússzor fordult meg Budán, majd a húszas években különösen Alexander Brassicanus, a bécsi egyetem görög-professzora jeleskedett a Corvina Könyvtár fosztogatásában. A Bécsbe vándorolt, s addig máshonnan nem ismert szövegek ott érhető feldolgozókra és kiadókra találtak. Különösen a görög szerzők szövegeinek kiadását szorgalmazták latin fordításban, így jelentek meg Iszokratész, Zónarasz, valamint bizánci írók, mint Gennadiosz Szkholariosz stb. művei első ízben latin fordításban. De olyan világhírű klasszikusok is a Corvina által őrzött szövegüknek köszönhetik ismeretét válásukat, mint Héliodórosz *Aithiopikája*. Ez utóbbit nem tudós szándék, hanem egy zsákmányoló katona juttatta nyugatra, tőle szerezte meg Obsopaeus baseli humanista, aki azt 1534-ben ki is adta, hogy ennek köszönhetően a XVI. század második felében az egyik, sok nyelvre lefordított, legolvasottabb antik irodalmi mű legyen.

De a Corvinától függetlenül is a klasszikus szövegek nagy mennyiségét rendezték sajtó alá a bécsi humanisták, így számos latin auktort, főleg az egyetemi oktatás elősegítése céljából.

A már említett Cuspinianus és Brassicanus mellett főként még két professzor nevét kell kiemelnünk: Johannes Camersét, egy olasz minorita szerzetesét (eredeti nevén: Giovanni Ricuzzi Vellini da Camerino), valamint a svájci Joachim Vadianusét, aki mint egy nagy hatású poétika írója és mint költő is nevezetes. Hogy ők, valamint nem említett társaik, továbbá tanítványaik szinte versenyeztek a szövegek kiadásában, kiterjesztve figyelmüket az akkor modern humanista szerzőkre is, mint például Janus Pannoniusra, abban nagy része

volt annak, hogy kitűnő tudós nyomdászok és kiadók segítették őket munkájukban. 1500 körül Közép-Európában a nyomdászat fellelőre Bécs. A két legkiválóbb közöttük Hieronymus Vietor – aki később Krakkóba tette át székhelyét –, valamint Johannes Singrenius. Sőt a könyvpiar fejlettségét mutatja, hogy megjelenik a független kiadó is, akinek nincs saját nyomdája, hanem a legkülönbözőbb műhelyekkel adhatja ki az általa kiválasztott kéziratokat, s azután forgalmazza őket. Ilyenek az Alantsee testvérek, a legigényesebb bécsi humanista kiadványoknak, például Celtis verseinek kiadói, akik a helyi nyomdákon kívül a legkülönbözőbb németországi nyomdákat foglalkoztatták egészen Strassburgig.

*

Míg a XV. században elsősorban a csillagászat és a humanista filológia összefonódásáról adhattunk számot, a XVI. század második felében főként az orvostudomány, illetve az attól akkor szinte elválaszthatatlan botanika lett a humanista filológusok által is művelt népszerű természettudományi szakágazat Közép-Európában. Megvoltak persze ennek itt már az előzményei. A már többször emlegetett Galeotto Marzio volt az első, aki a dunai térségben orvostudományi-anatómiai művet írt. *De homine* című munkája 1570-ben készült, s Vitéz Jánosnak volt ajánlva. Az orvostörténet ezt a művet mint a filológiai indíttatású orvosi munkák tipikus példáját tartja számon, mert Marzio az emberi anatómiára vonatkozó ismereteket szinte teljes mértékben az antik szerzők állításai alapján, gyakran a különböző költőknél, mint Vergiliusnál, Ovidiusnál olvasható megjegyzések alapján tárgyalja. De hasonló elveket vallott a XVI. század elejének egyik legkitűnőbb olasz humanista orvosa, a ferrarai professzor Giovanni Mainardi is, aki 1513 és 1519 között II. Ulászló magyar király udvari orvosa volt Budán. Növénytani és állattani megfigyelések érdekében beutazta az ország nagy részét, s megfigyeléseiről – később kötetben is kiadott – leveleiben bőségesen beszámol, de az empiria mellett a legfontosabbnak az orvos számára a természetfilozófiában való jártasságot és a régi klasszikus görög és latin irodalom ismeretét nyilvánítja. Nem meglepő ezért, ha az említett bécsi humanisták, mint Cuspinianus vagy Tannstetter – filológiai és matematikai-asztronómiai tevékenységük mellett – egyúttal orvosok is voltak.

Általában a kor hivatásos humanistái törekedtek az orvosi diploma megszerzésére. Ennek volt egy nagyon kézenfekvő oka: így tudtak ugyanis doktori címet szerezni. Hiszen ismeretes, hogy a középkori egyetemek négy fakultása közül az artes előkészítő jellegűnek számított, elvégzésével magiszteri címet lehetett szerezni, mely feljogosított azután a három felső fakultás, a teológia, a jog, illetve az

orvostudomány elvégzésére. A kifejezetten humanista érdeklődésű diákok ritkán szánták rá magukat a teológia elvégzésére, még azok is tartózkodtak ettől, akiknek valamely egyházi javadalmuk volt. A jognak a tekintélye átmenetileg hanyatlott a reneszánsz és humanizmus korában, s szintén nem vonzotta a studia humanitatisnak elkötelezett fiatalokat. Hogy doktori fokozatot szerezzenek, erre az orvosi fakultás elvégzése látszott a legvonzóbbnak a számukra, már csak azért is, mert ezzel olyan ismeretek és oklevél birtokába juthattak, mely megélhetésüket biztosíthatta. Vagy ha sikerült pusztán humanista munkásságuk révén jó állást, például egy egyetemi professzorságot szerezniök, akkor is jól jött az orvosi tevékenység, mint fizetéskiegészítés lehetősége, így nem csodálkozhatunk azon, hogy az 1560-as–80-as években, amikor a kései humanizmus újabb közép-európai virágkoráról beszélhetünk, csaknem minden Bécsben, Pozsonyban, Prágában, Boroszlóban működő humanista a költészet, történetírás és filológia művelése mellett orvosi tevékenységet is folytatott.

Orvos volt a bécsi humanista kör vezető egyénisége ezekben az évtizedekben, a magyar Joannes Sambucus (Zsámboky János), aki udvari történetíróként való szerepe mellett az udvari orvos tisztét is betöltötte egy ideig. Ugyancsak itt működött a fél Európával levelező s nagy tekintélyű orvos, Crato von Craffheim, valamint a Padovából egy időre szintén a császári udvarban szolgálatot vállaló Girolamo Mercuriale; a közeli Pozsonyban működött várorvosként az előbbiekkal egy társaságot alkotó Georg Purkircher, valamint az időszak legkiválóbb közép-európai grecistája, a flamand Nicasius Ellebodus, aki görög filológiai munkássága mellett szintén folytatott orvosi gyakorlatot. Nem volt orvos a Magyarországról Krakkóba, majd Boroszlóba költözött filozófus és filológus, Dudith András, akinek az üstökösökről szóló munkáját már említettük, de érdeklődött az orvosi kérdések iránt is, s a betegségekkel kapcsolatos megfigyeléseit tartalmazó levelei forrásértékűek. Igen szoros kapcsolatot tartott az ekkor Boroszlóban működő humanista orvosi csoporttal, közülük is elsősorban a humanista Petrus Monviusszal. Ez utóbbi az ő ajánlatára lett 1580-ban a császár udvari orvosa, midőn másik barátja, a már említett Crato von Craffheim viszont visszatért szülővárosába, Boroszlóba, ahol Dudith éppen a szomszédságában lévő házat vásárolta meg magának. Időközben a császári székhely átkerült Prágába, s ennek a terebélyes humanista filológus és orvos körnek a működése természetesen itt is egyre jelentősebb lett. Prágában lett a kilencvenes években nagy hírű orvosprofesszor az ezoterikus filozófiai munkájáról ismert Jan Jesenský, míg Moraviában az Erdélyből, Kolozsvárról származó Jordán Tamás, a fertőző betegségek kutatója lett főorvos.

Nem folytatom a nevek további felsorolását, hiszen ennyiből is világos, hogy a század utolsó három-négy évtizedében a mondott viszonylag nem túl nagy terület főbb városaiban, egyetemi vagy királyi, tartományi központjaiban a filológia és a természettudomány iránt egyformán érdeklődő, azt művelő humanisták egész sora működött. Bár szinte mindnyájan neves és megbecsült orvosok voltak, az orvostudomány terén olyan korszakos műveket, mint a száz év előtti csillagászok, nem alkottak. Az említett körből származó legmaradandóbb mű sajátos módon egy tipikusan humanista alkotás: Zsámboky János *Veterum aliquot ac recentium medicorum philosophicorumque Icones* című, 1574-ben Antwerpenben, a Plantin nyomdában megjelent munkája. A könyv kapcsolódik a kiváló férfiak, az „uomini famosi” reneszánsz kori kultuszához, mely Petrarca e tárgyú művével veszi kezdetét. A XV. században még külön futott a híres emberek megörökítésének irodalmi és képzőművészeti kultusza. Az előbbire Filippo Villani, Bartolomeo Fazio, Giannozzo Manetti, s főként Vespasiano da Bisticci művei a példák, az utóbbira Andrea del Castagnónak a Firenzében lévő, valamint a Federico da Montefeltro urbinói studiólója számára készült arcképsorozat a példa. A XVI. században a fejlődő könyvnyomtatás és metszetkészítés jóvoltából jött divatba az arcképet és életrajzot, vagy az arcképet és az ábrázolt személyről szóló verset egyesítő kiadványtípus, melynek legrepresentatívabb képviselője talán a Paolo Giovio által kiadott *Elogi virorum* című hatalmas portrégaléria. Ezt a műfajt képviseli Zsámboky műve, mely úttörő abban, hogy elsőnek adott ki a híres orvosokról szóló metszetgyűjteményt, életrajzokkal s nekik dedikált versekkel ellátva. A Zsámboky-féle *Icones*nek rendkívüli a jelentősége az orvostörténetben, s a már addig is tekintélyes orvosi rend további rangemelkedésének a dokumentuma; immár ugyanolyan prezentáció illeti meg őket, mint az uralkodókat, hadvezéreket, nagy költőket és filozófusokat.

Mint már említettem, az orvostudományi kutatásokkal szorosan összefüggött a botanika, hiszen a kor gyógyszerei túlnyomórészt növényi eredetűek voltak. A botanika ezért kezdetben az orvostudománynak amolyan segédtudománya volt, de ebből a helyzetből éppen a XVI. század második felében emancipálódott, s vált egyre inkább önálló szaktudománnyá. Ebben a folyamatban pedig jelentős szerepe volt Közép-Európának, annak révén, hogy kutatásait hosszú ideig itt folytatta, mégpedig éppen az említett orvos-filológus humanisták körében, a kor legnagyobb botanikusa, Carolus Clusius. Clusius az 1570-es évek elején költözött Bécsbe, ahol megbízást kapott egy botanikuskert létesítésére és vezetésére. Később a kor leg híresebb botanikuskertjének, a leideninek is ő lett a megteremtője. Clusius szinte valamennyi, a fentiekben említett humanistával ba-

ráti, sőt munkatársi viszonyba került. Igyekezett a közép-európai táj flóráját mennél jobban megismerni, s ezért sűrűn utazgatott Ausztria, Magyar- és Horvátország területein barátai társaságában. Ő felel meg rőla az első alapvető mőveket, mint a *Rariorum aliquot stirpium per Pannoniam et Austriam* (1583), valamint a *Stirpium nomenclator Pannonicus* (1583). Legnagyobb teljesítménye azonban a gombákról, elsősorban pannoniai ismeretei alapján írt műve, mely e növényfajta kutatástörténetének máig klasszikusnak tartott alkotása. Botanikai kutatásával teljesen együtt járt a filológiai érdeklődés, gyűjtőútjai során felfigyelt a régészeti, numizmatikai leletekre is, s különösen érdekelte az egyes növényfajtáknak a különböző vulgáris nyelveken való elnevezése; gyűjtötte is ezeket.

Clusius jelenléte és sokéves munkássága Ausztriában és Magyarországon figyelmeztet arra a jelenségre, hogy míg a XV. században nagyszámú olasz humanista kereste fel ezt a zónát, gazdagítva annak kultúráját, addig a XVI. század második felében elsősorban Németalföldről érkeztek ide a humanista tudósok. Bár a korábban felsorolt osztrák, magyar, sziléziai, csehországi orvos-filológusok szinte mind Itáliában végezték tanulmányaikat, a század utolsó évtizedeiben kapcsolataik inkább a nyugat-európai tudós körökkel épültek ki. A bécsi központot számosan felkeresték ekkor Németalföldről, köztük a századvég legnagyobb humanistája, az akkor még fiatal Justus Lipsius is, aki Zsámbokytól kért és kapott segítséget alapvető Tacitus-kiadásához, melyet azután neki is ajánlott később.

Az itt végleg – bár korai halála miatt csak rövid időre – letelepedő németalföldiek között megtisztelő hely illeti meg az orvos-filológus Nicasius Ellebodiust. Leuveni, majd római tanulmányok után az 1550-es évek végén került Magyarországra, ahol a korábban Németalföldön, Mária királynő mellett működő, de ekkor már esztergomi érsek, Oláh Miklós tanárrá tette az általa szervezett, s egyetemmé fejleszteni tervezett nagyszombati iskolában. (Ebbe a Bécshez és Pozsonyhoz közeli városba menekült az esztergomi érsekség, miután 1543-ban a török elfoglalta Esztergomot.) 1562-től kezdve tíz évet ezután Padovában töltött, ahol Gian Vincenzo Pinelli köréhez tartozott, s ahol a görög filológiában páratlan szaktudásra tett szert. 1572-ben visszatért Magyarországra, Pozsonyban telepedett le, s alkalmas orvosi szolgálatok mellett kizárólag görög filológiai munkával foglalkozott. Fő kutatási területe Arisztotelész volt, nem kisebb volt a terve, mint a teljes Arisztotelész hiteles latin fordításának és filológiai kommentárjának az elkészítése. Több arisztotelészi mű parafrázisával és jegyzetelésével el is készült, ezek közül a legjelentősebb a *Poétika* fordítása volt. Az arisztotelészi poétika népszerűsége ekkor állt tetőpontján, s már több görög kiadás, latin és olasz fordítás állt

ekkor rendelkezésre, többek között olyan kitűnőségek tollából, mint Robortello, vagy Castelvetro. A *Poétika* azonban a legtöbb korabeli irodalomteoretikus részéről aktuális kritikai szempontok igazolásának az eszközeül szolgált. Nem az arisztotelészi szöveg mennél helyesebb megértése, az évszázadok folyamán létrejött szövegromlások kiigazítása volt a legfőbb céljuk, hanem megfellebbezhetetlen tekintélyként való felvonultatása a kor irodalmi vitáiban. Elég, ha csupán utalok itt a *Poétika* szerepére az *Orlando furioso* (Őrjöngő Lóránd), a *Gerusalemme liberata* (A megszabadított Jeruzsálem) vagy a *Pastor fido* körüli vitákban. Ellebodiust teljesen más szempontok vezették, ő egyedül és kizárólag a görög szöveg lehető legpontosabb megértésére és interpretálására törekedett, vagyis a szigorú, objektív tudományosság alapján állt, nem törődve azzal, hogy a szöveg kit vagy mit igazol. Ily módon a modern szövegkritika és filológia szempontjait előlegezte, de érdemeit sajnos csak a legutóbbi időben kezdi a klasszika-filológia meg- és elismerni. 1577-ben bekövetkezett korai halála miatt ugyanis nem volt módja sem a *Poétikát*, sem többi görög szöveggondozását és fordítását megjelentetnie, s így teljesítménye ismeretlen maradt. Kéziratai viszontagságok után a XVII. század elején a milánói Ambrosianába kerültek, ahol mintegy negyven kézirata található. A modern kutatás csak néhány évtizede kezdett rájuk felfigyelni, s az újabb görög szövegkiadásokban értékesíteni eredményeit.

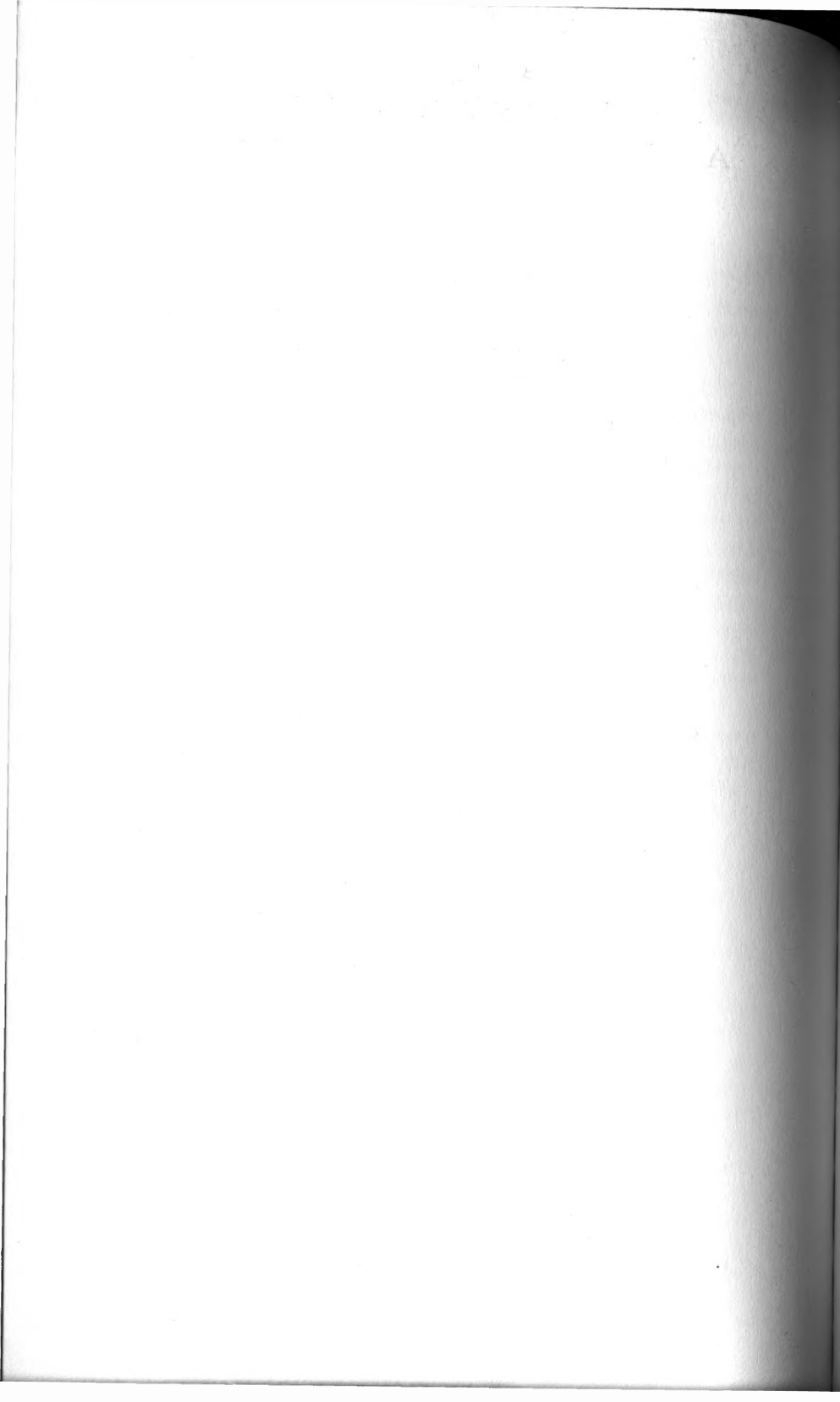
Míg Ellebodius végül is az asztalfióknak dolgozott, addig szerencsésebb volt kollégája és barátja, a közeli Bécs leghíresebb filológusa, az orvostörténeti munkája révén már említett Zsámboky. Kitűnő kapcsolatai lévén a legjobb kiadókkal, elsősorban az antwerpeni Plantin-házzal, ő egymás után jelenteti meg görög és latin szövegkiadásait, illetve görög szerzők kétnyelvű kiadásait kommentárokkal. Közöttük Platón egyes műveit, Lukianosz összes művét, és számos kisebb, addig még publikálatlan auktornak a szövegét. Legnevezetesebb filológiai teljesítményei Horatius *Ars poeticá*jának kiadása és kommentálása, valamint a *De imitatione Ciceroniana dialogi* című műve; mindkettő a kor nagy irodalomteoretikai vitáihoz való eredeti hozzájárulást jelent. Külön érdeme Zsámbokynak, hogy szövegkiadási tevékenységét kiterjeszti a humanista szerzőkre is, így neki köszönhetjük Janus Pannonius verseinek első összefoglaló kiadását, valamint Antonio Bonfini *Rerum Ungaricarum decades* című történeti művének a publikálását – e két kiadványával a magyar humanizmus két legnagyobb teljesítményét tette közkinccsé.

Végül mintegy epilógusként a humanista természettudomány és filológia közép-európai történetéhez, meg kell emlékezni Faustus Verantiusról (Verancsics Faustus), akinek munkássága, átnyúlva a XVII. század elejére, már túl is esik a humanizmus időbeli határán.

Dalmáciái horvát családból származott karrierjét nagybátyjának, Antonius Verantiusnak (Verancsics Antal), a magyar királyok szolgálatába állt diplomatának, később püspöknek, végül esztergomi érseknek köszönhetette. Verancsics Antal maga is neves humanista, mint költő és történetíró szerzett érdemeket. Faustust Padovában egy ideig az akkor ott munkálkodó Nicasius Ellebodius tanította, s később ő is szoros kapcsolatba került a bécsi, pozsonyi, prágai humanista körökkel. Élete végén Itáliába költözött és ott is halt meg. Mindössze három fontos munkát alkotott, ezek azonban együtt utoljára reprezentálják a humanista tevékenység sokoldalúságát és egységét Közép-Európában. Az egyik egy szótár, a *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum*. Az öt nyelv a latin, az olasz, a német, a horvát (melyet ő dalmátnak nevez) és a magyar, vagyis egy filológiai munka, a másik viszont a *Machinae novae* című könyve, mely a technikai tudomány körébe tartozik, tárgya a korban ismert és használt gépek s azok továbbfejlesztésének lehetősége. Verantius érdeklődése is kétirányú még: mind filológiai, mind természettudományos, de ez utóbbi munkája már nem követi a humanista gyakorlatot, nem törekszik állításainak az antik irodalommal való alátámasztására, és ez már a kezdődő Seicento újszerű tudományosságának megjelenése.

STÍLUS, UDVAR, POLITIKA
A XV–XVII. SZÁZADI EURÓPÁBAN

A RENESZÁNSZ STÍLUSA

Általánosan elfogadott, s ezért nem szorul különösebb megokolásra, hogy a reneszánsz egyike az európai kultúra nagy korszakainak, s egyúttal uralkodó stílusa az adott kor irodalmának és művészetének. Egyaránt korszak- és stíluskategória, ahol tehát nem áll fenn az az ellentmondás, melyet Alexander Flaker az általa stílusformációnak nevezett nagy történelmi stílusok és egyes történetileg adott korszakok között lehetségesnek tart (lásd: *Stylistic Formation*, in *Neohelicon*, 1975). A korstílus (Epochenstil) kérdése, ennek sajátosságai és törvényszerűségei ezért szerencsés módon tanulmányozhatók a reneszánsz mint viszonylag tiszta képlet alapján.

Bár többnyire közismert dolgokról van szó, kénytelen vagyok röviden elősorolni azokat az adottságokat, melyekben egy korstílus léteinek, megragadhatóságának legfőbb kritériumait látom. Elsőnek a stílus univerzalitását kell említenem, melyen azt értem, hogy a stílus az adott korszak irodalmának és művészetének minden ágában és szektorában jelen van. Nem korlátozódik tehát az érvénye csupán egyik vagy másik műfajra, vagy csak valamelyik művészeti ágra, hanem egyformán rányomja bélyegét az irodalom és képzőművészet valamennyi műfajára, valamint az építészetre, zenére, iparművészetre is. Másrészt nincs szocio-kulturális szempontból sem megkötve, hanem megtalálható a társadalom valamennyi osztályának és rétegének irodalmi-művészi tevékenységében, illetve valamennyi kulturális milióban, azaz az intellektuális elit, az egyház, az udvar, a népi közösségek stb. alkotásaiban.

Egy másik alapvető adottság, hogy a stílus csak egyike azoknak a jelenségeknek, melyek az adott korszak jellegzetességeit kifejezik. A stílus ilyenkor elválaszthatatlanul összefonódik, együtt jár a korra jellemző mentalitással; az eszmék, ideológiák egy ellentmondásos, de egymást feltételező, egymással korrelációban álló szövevényével; a kulturális élet meghatározott intézményrendszerével; az életmódnak, szokásoknak, erkölcsnek a korra különösen jellemző vonásaival. Létezik tehát egy korjelleg, mely az élet minden területén megnyilvánul, s melyek egyike, egyúttal a legszembeötlőbb, s leginkább

felismerhető aspektusa a korstílus. A korstílusok elnevezései ennél fogva sokértelműek, csak részben stílust jelölők, s így indokoltak azok a javaslatok, melyek a reneszánsz vagy barokk terminust „period term”-nek (Wellek) vagy „Ordnungsprinzip”-nek (Buck), vagy valami ezekhez hasonlóknak nevezik. S e tekintetben érdektelen a szó eredete, vagyis az, hogy egy eredetileg művelődéstörténeti kategória vált a stílust is jelentő korszakfogalommá, mint a reneszánsz, vagy pedig egy stílustörténeti fogalom lett a korszak egyéb jellegzetességeit is jelölő terminussá, mint a barokk.

Az egésznek a háttérben végül társadalomtörténeti összetevőket találunk, miként azt az újabb irodalom és művészetszociológiai kutatások, elsősorban Arnold Hauseré meggyőzően megmutatták. Bár korántsem osztom Hauser számos konkrét megállapítását, sőt a stílusjelenségeket közvetlenül szociológiai tényekből levezető módszerét sem követem, a korstílusok szociológiai meghatározottságának elismerését mindenképpen elengedhetetlennek tartom a művészetek fejlődésének megértéséhez. Szociológiai meghatározottságon azt értem, hogy egy-egy irodalmi-művészi korszak a társadalmi erők történeti mozgásában egy adott konstellációnak, vagy pontosabban az egyes társadalmi osztályok és rétegek erőviszonyai, hierarchiája révén kialakult struktúrának felel meg. Vagyis elhibázottnak tartom egy korstílusnak valamely társadalmi osztályhoz való kapcsolását, miként egyesek például a reneszánszt a fellendülő polgárság, illetve a barokkot az újra megerősödő arisztokrácia és nemesség stílusának nyilvánították. Ehelyett arról van szó, hogy a korstílus nagy egészében valamely társadalmi egyensúlyhelyzettel párhuzamos, így társadalmilag a reneszánsz korszakát a középkori feudális rend megrendülését követő olyan időszaknak tekinthetjük, amikor a kapitalizálódó polgárság előretörése, az abszolutizmust előkészítő fedelmi centralizáció erősödése, az arisztokrácia hagyományos elemeinek nagymérvű pusztulása és új családokkal való feltöltődése, valamint a néptömegek felkelése, a parasztháborúk egyszerre, egymás mellett, illetve egymással szemben, egymást korlátozva vannak jelen, s ha nem egyenlő esélyekkel is, de egyforma elszántsággal küzdenek a hatalomért. Ez a társadalmi-történeti konstelláció az, amely befolyásolja, alakítja a korszak kulturális, ideológiai, művészi jellegzetességeit. S ez a viharokkal teli egyensúlyhelyzet, mely a XVI. század második felében kezd átrendeződni, amikor az erőviszonyok a nemesség és az abszolutizmus javára tolnak el, s egy új autoritárius rend kezd kialakulni, miként azt Braudel és iskolája, illetve a *Past and Present* körének angol történészei oly meggyőzően kimutatták. Új társadalmi értékrend alakul ki, melynek azután új művészi korszak felel meg, a barokk.

Ami mármost a korstílust, mint az adott korjelenség művészi megnyilvánulását, megfelelőjét illeti, az elsődlegesen a formai elemek meghatározott rendszere. Azt is mondhatnánk, a korszak művészi nyelve. Nem véletlen, hogy például az újabb olasz építészettörténeti irodalom a stílus nevezet helyett szívesebben beszél az építészeti „nyelvéről” (linguaggio), mely azonban ugyanazt jelenti végeredményben. Midőn a korstílusról mint a formai elemek meghatározott rendszeréről szólok, szükséges egy fontos distinkciót tennem. Nem a korra jellemző formai elemek rendszeréről van szó. Vagyis a rendszer, a sajátos összefüggés az, ami a korra jellemző, s ami a korstílus lényegét adja. A korstílus egyes elemei önmagukban nem korhoz kötöttek, rendszerint megtalálhatók korábbi és későbbi korszakokban is. Minden történeti stílus magába foglalja korábbi stílusok számos elemét. A barokkban például könnyű kimutatni a gótikára, a reneszánszra vagy akár a hellenisztikus és késő antik művészetre emlékeztető vonásokat. S ugyanakkor nem nehéz benne felismerni a későbbi realizmus vagy a naturalizmus, vagy akár az impresszionizmus előhírnökeit. Különösen érvényes ez azokban az esetekben, amikor a korstílus más stílusrétegekkel ötvöződik. Schulz-Buschhaus az *Epochenschwellen – Epochenstrukturen* című kötetben megjelent tanulmányában érintette már ezt a kérdést, utalva arra, hogy egyes stíluselemek bizonyos műfajokhoz vagy szociális környezethez kapcsolódnak, s így beszélhetünk a korstílusokat keresztező Gattungsstil, illetve Gesellschaftsstilről. (Ehhez hozzátennék egy harmadikat: létezik bizonyos Nationalstil is, melyben egy nemzeti irodalom specifikus sajátosságai összegeződnek, s korszakokon keresztül is továbbhagyományozódnak.) Hadd említsem például a komédiának a műfaj természetéből adódó stílárius jegyeit, melyek Plautustól és Terentiusztól Molière-ig, illetve még tovább állandóan visszatérnek. Vagy másrészt az udvari-arisztokratikus költészet jelenségeit, melyeknek folyamatosága a trubadúroktól kezdve a dolce stil nuovón, Petrarcán, a petrarkizmuson, a manierista és barokk udvari költészetten át egészen a rokokóig végigkísérhető. Bizonyos formai elemeknek a műfajhoz vagy szociális környezethez, avagy nyelvhez és nemzethez kötődő efféle longue durée-je mit sem változtat azonban az egymást történetileg követő stílusformációk létezésén. Arra figyelmeztet viszont, hogy nem egyes stíluselemekben, még csak nem is azok kisebb csoportjaiban, hanem egész rendszerükben ragadható meg és jellemezhető egy-egy korstílus. Az egyik korstílus abban különbözik az előzőtől, hogy többé-kevésbé ugyanazok az elemek más rendben, más hierarchiában, megfelelő funkcióváltozással, a fontosság gyökeres felcseréléseivel rendeződnek el. Nagyon leegyszerűsítve azt mondhatnám, hogy egy kaleidoszkópra hasonlítanak: ugyanazok a kis, csillámló színes üvegdarabkák, mihelyt megrázzuk őket, más és más

rendszert alkotnak. Ugyanazokból az elemekből újabb és újabb formáció jön létre.

A korstílus esetében nem beszélhetünk azonban csupán formai elemekről. Figyelmen kívül hagyva azt, hogy a stílus mikor és mennyiben tekinthető egyáltalán pusztán formai kérdésnek, azt hiszem, nem szorul külön megokolásra, hogy valamennyi stílusfajta, stílusréteg között a korstílus az, mely a leginkább fonódik össze meghatározott mondanivalóval, tartalmi elemekkel. A reneszánsz stílusa rengeteget köszönhet például az antik irodalom és művészet példájának, imitációjának, ami viszont elválaszthatatlan része az antik kultúra újjáéledésének, s ahol az antikvitásból is táplálkozó, az antik örökségre is támaszkodó új embereszmény mint tartalmi mozzanat elszakíthatatlan azoktól a formai megoldásoktól, melyekkel a reneszánsz írói és művészei azt kifejezésre juttatták.

A korstílusok tartalmi meghatározottságát már a szellemtörténet is felismerte, amikor reneszánsz vagy barokk életérzésről beszélt, az újabb mentalitástörténeti, eszmetörténeti és társadalomtörténeti kutatások fényében pedig ezt az összefüggést még inkább szükséges hangsúlyoznunk. Igaza van Hausernak, midőn azt állítja, hogy a korstílusok igazi jellegzetességeit sikeresebben lehet az irodalom alapján megállapítani, mint a művészetek példáján, mert az irodalomtörténetet kevésbé fenyegeti a kizárólag formai princípiumok alapján történő megközelítés veszélye.

Természetesen a tartalmi momentumok esetében is fennáll – ha kisebb mértékben is –, hogy a korra jellemző egyes sajátságok más koroknak is szerves alkotóelemei. Hogy csak az imént említett példánál maradjak, a klasszikus antikvitás kultusza nemcsak a reneszánsznak a privilégiuma, megvolt az már, ha másképpen is, a középkor egyes időszakaiban is, végig megmaradt a barokk folyamán, s különös erővel jelentkezett a klasszicizmus és neoklasszicizmus idején, így amiképpen nem lehet a korstílust valamely formai elvnek a korra kizárólagosan jellemző érvényesülésével magyarázni, ugyanúgy nem lehet azt egyetlen, s csak az adott korban érvényes magatartásra, ideológiára visszavezetni. A korstílus – formai és tartalmi téren egyaránt – a legkülönbözőbb, többnyire már ismert, s az irodalomban és művészetben már korábban is meglévő jelenségek bonyolult szövevénye, melynek újszerűsége e jelenségek eddig nem ismert elrendeződésében, merőben új értékrendjében, hierarchiájában ismerhető fel.

Gondoljunk a középkor és a reneszánsz között felismert oly fel-tűnő korszakváltásra. Az utóbbinak olyan, joggal alapvetőnek tartott és meggyőzően kimutatott jellegzetességei, mint az antik kultúra újjászületése, a laikus szellem és ideológia térhódítása, a nemzeti szellem kibontakozása, a művészetben és irodalomban törekvés a

valóság megragadására és annak természethű ábrázolására, és számos további – külön-külön, a többi nélkül nem elegendő a reneszánsz lényegének megragadására. A reneszánsz létrejötté nem egy merőben új kulturális, ideológiai vagy művészi princípium érvényesülésének, uralomra jutásának köszönhető, hanem számos tényező együttes, nagy erejű és újszerű jelentkezésének. Külön-külön az említett és még tovább sorolható alapjelenségek egyike sem teljesen új; mindegyiknek megvannak a gyökerei a középkorban, összességükben mégis törést, ugrást idéznek elő a fejlődésben: a középkorral szemben egy új civilizáció, illetve a művészetben egy új stílus megszületését. Az így létrejövő reneszánsz távrolról sem lett azonban egy túlnyomórészt feudális, vallásos, univerzalisztikus, idealista, misztikus középkornak polgári, laikus, nemzeti, realista, antikizáló ellenpólusa. A királyi udvarok, az arisztokrácia, a főpapság még többet is tettek a reneszánsz kultúra fejlődéséért, mint a polgárság, de a polgári tőkét hasznosítva és laikus szellemben. A vallás háttérbe szorulása is csak látszólagos, az új korszak élharcosai kezdettől fogva egyik legfőbb céljuknak tartották a vallás és a vallásos élet megújítását, de vagy humanizált szellemben, mint a platonisták és a katolikus reformerek, vagy pedig a polgárság és a nemzetek igényeihez igazodva, mint a reformáció képviselői. A reneszánsz kor születő nacionalizmusa sem kizárólagos, de nem a középkor keresztény univerzalizmusa, hanem a humanistáknak az antikvitásból táplálkozó polgári kozmopolitizmusa áll vele szemben. A klasszikus antikvitásnak a reneszánszra oly jellemző tisztelete, vagy a hedonisztikus életszeretet sem hiányzott a középkorból, csakhogy az előbbi dekorációból most vált csupán a „studia humanitatis” életeszmenyévé, az utóbbi pedig az élvezet iránti spontán vonzódásból, Leon Battista Alberti szavaival, a „dolcezza del vivere” tudatos programjává. A reneszánsz nem diametrális ellentéte tehát a középkornak, nem tagadása a megelőző korszaknak, hanem elsősorban egy új értékrend; a kultúra összetevőinek más, újszerű elrendeződése. S ugyanez érvényes a reneszánszt felváltó barokk, illetve más művészeti és kultúrhistoriai korszakok váltása esetében is.

Az elmondottakból következik, hogy a korstílust, illetve a vele összefüggő művelődéstörténeti korszakot nem monolitikus tömbnek, hanem sokszínű, önmagán belül erősen differenciált formációnak tekintem. A stílustörténeti kutatás jelentősége azonban éppen abban áll, hogy – Hauser szavaival – nagyobb egységet ismer fel ott, „ahol láthatóan nincs egység, a jelenségek művészi összetartozása azonban erősebb, mint egymástól való eltérésük”. Ezt a feladatot azonban nem könnyű megoldani, s ezért innen ered a véleményeknek és álláspontoknak az a végtelen sokasága, mely az egyes korstílusok, közöttük a reneszánsz meghatározására, határait, érvényes-

ségi körök kijelölésére vonatkoznak. E téren a stílusvizsgálat akkor jár csak sikerrel, ha sohasem téveszti szem elől a stílust meghatározó történeti, társadalmi, eszmei, kulturális tényezőket. Ezt éppen a reneszánsz példája tanúsítja talán a legjobban.

19 Számos tudós törekedett a reneszánsz stílus ideális modelljének meghatározására, már Wölfflintől kezdve. Ezek a kísérletek végül oda vezettek, hogy a reneszánszt a harmónia, a kiegyensúlyozottság, a természetes és klasszikus arányok stb. művészetévé desztillálták, amiről azután kiderült, hogy alig néhány író és művész, például Bembo vagy Raffaello munkásságára érvényes csupán. Minden más vagy csak ezt a tetőpontot előkészítő, vagy pedig már az attól való elhajlást, dekadenciát képviselő jelenséggé degradálódott, vagy pedig mint a reneszánsz kizárólagos klasszikus megvalósulásával szemben álló, még gótikus vagy már barokk, illetve a reneszánsztól élesen elválasztott manierista művészetként és irodalomként, esetleg egyszerűen antireneszánsznak definiáltatott. Ez az út természetesen a reneszánsznak mint korstílusnak a felszámolásához vezetett, s a reneszánszt a művészetben csupán mint egy egészen rövid ideig, s csak néhány íróban, művészen, illetve azok néhány művében realizálódó epizóddá minősítette. Mindez azonban kiáltó ellentétben lenne a társadalomtörténeti és eszmetörténeti tanulságokkal. Elég a tudós humanizmusra mint a reneszánsz egész korszakán, mégpedig a XV. század elejétől a XVI. század végéig, Coluccio Salutatiól Justus Lipsiusig végighúzó egyik legfőbb eszmei és intellektuális vonulatára utalnom. Vagyis a vallásos útkeresésnek arra a rendkívül elmentmondásos, de szinte megszakítás nélkül jelen lévő tendenciájára, mely a XV. század eleji zsinati mozgalomtól a különböző előreformációk, illetve katolikus reformtörekvéseken át a reformációhoz vezet, melynek meg-megújuló hullámai a különböző eretnek és heterodox irányok révén egészen a XVI. század végéig eltartottak. Vagy a neoplatonizmusnak a hermetizmussal, s különböző ezoterikus, mágiikus elképzelésekkel összefonódott áramlatára, melynek útját Gemisthos Pléthontól Giordano Brunóig és a rózsakeresztesekig követhetjük. Az ilyen és számos hasonló, a korszak egészére érvényes jelenség ismeretében és láttán óvakodni kell a stílusnak teljesen eltérő, a történeti összefüggéseket figyelmen kívül hagyó megközelítésétől. A stílustörténetet ki kell gyógyítani a pusztán formális és ideális képletek kialakításának betegségéből, s a korstílust, Zsirmunskij találó észrevétele szerint, egy olyan makroszisztémának kell tekinteni, melyen belül számos kisebb egység írható körül, anélkül azonban, hogy ezek a korstílus nagy egységét szétrobbantanák.

Elérkeztünk ezzel a korstíluson belüli, kisebb érvényességi körű stílusjelenségek kérdéséhez, melyeket Zsirmunskij „Mikrosystem”-eknek, Flaker „stylistic group”-oknak nevez. Felfogásom a lényegét

tekintve rokon az övékével, de a részletekben kissé másképpen próbálom megközelíteni a problémát. Ezek az alárendeltebb stílusalakzatok a korstílusokhoz hasonlóan szintén szigorúan korhoz kötöttek, nemzetköziek; megvan a megfelelő tartalmi, eszmei, mentalitásbeli összefüggésrendszerük, s ezért többnyire kultúrhistoriai jelenségek is. Gyökeresen különböznek azonban a korstílusoktól abban, hogy hiányzik belőlük az egyetemesség, s így egy korszaknak nem a teljességét, hanem csak bizonyos szektorait jellemzik. Egy 1963-ban magyarul, majd később más nyelveken is megjelent tanulmányomban megpróbáltam ezeknek a korlátozottabb érvényű történeti stílusoknak két fajtáját megkülönböztetni, az egyikre a stílusirányzat (Stilrichtung), a másikra a stílusváltozat (Stilvariante) elnevezést alkalmazva.

Stílusirányzaton azokat a stílusokat értem, melyek csak bizonyos műfajokban vagy művészeti ágakban vannak jelen. Bár a régebbi századokban is kimutathatók, főként az újabb korokra jellemzőek. Példaként említhetem az impresszionizmust, mely a festészet mellett a szobrászatban, zenében, esetleg a lírában is jelen van, de a drámában vagy építészetben már nem képzelhető el. Az egyetemesség hiánya a stílusirányzatoknál összefügg azzal, hogy szigorúbb, zártabb rendszert alkotnak; többnyire tudatosan, gyakran programszerűen, manifesztumokban is megnyilatkozva jelentkeznek; rendszerint egy bizonyos művészeti ágban vagy műfajban alakulnak ki, s ezért csak azokkal rokon területekre terjedhetnek át, mint a naturalizmus az ábrázoló művészetekre; vagy pedig a szecesszió a dekorativitást igénylő művészi ágakra.

A stílusváltozat ezzel szemben sokkal nyíltabb, nem korlátozódik csak egyes művészetekre vagy műfajokra. Ugyanakkor kevésbé önálló is, nincs programja, létrejöttében nehéz tudatosságot feltételezni. Egyes nagy korstílusok időben, illetve szocio-kulturális téren elhatárolható változatairól van szó, amilyen például a style flamboyant a gótika kései szakaszában, vagy a rokokó a barokkhoz viszonyítva. De ilyennek tekinthető az ún. biedermeier, mely alighanem a klasszicizmusnak a nyárspolgári ízléshez és miliőhöz alkalmazkodó változata.

Nézzük most mindezt a reneszánsz vonatkozásában. Léteznek-e a reneszánszon belül stílusirányok? Az elmúlt fél évszázad szakirodalmának a fényében a kérdés meglehetősen bonyolult és zavaros. Elsősorban azért, mert a legtöbb kutató pusztán a kérdés formai oldalát vizsgálta, s bár igen fontos összefüggéseket tártak fel, rendszerint adósak maradtak a megfigyelt stílusjelenségek és a reneszánsz egésze közötti viszony tisztázásával. Illetve gyakran azt a megoldást követték, hogy a reneszánszt – mint fentebb már említettem – leszűkítették valamely ideális modellre, egy ún. reneszánsz-klassziciz-

musra, s ami attól eltért, azt már a reneszánszsal szembeállították, így például Max J. Friedländer, a kiváló művészettörténész 1520-tól kezdve egy új „antiklassischer Stil” uralmát próbálta kimutatni a festészetben. Ugyanezt mások a manierizmussal azonosították, vagy pedig megosztották a reneszánsz ún. klasszicizmusától eltérő jelenségeket egy manierista és egy, a barokkot előkészítő stílusáramlat között, mintegy lezárva a reneszánsz történetét már a XVI. század elején, legalábbis itáliai viszonylatban. Mások, mint például a reneszánsz stíluskérdéseivel különösen sokat foglalkozó Georg Weise, megtartva a reneszánsz kor egységét, azon belül a korszak egészén vagy legalább jó részén végigvonuló stílusáramlatokat, szóhasználatra szerint „filone stilistico”-kat próbál kimutatni, így egy klasszicizáló irány mellett egy gotizáló irányt. Ez utóbbit a Quattrocento művészetében és irodalmában éppen úgy kimutatni igyekeznek, mint a XVI. század nagy részében, különösen az udvarokhoz, illetve a lovagvilág iránt újra feltámadt érdeklődéshez kapcsolódó alkotásokban. Ez a gotizáló irány szerinte egyenesen beletorkollik a manierizmusba; ez utóbbiban az előbbinek szerves folytatását látja. Végeredményben egy finomkodó, elegáns, arisztokratikus stílusirányt tételez fel, melynek Botticelli és Castiglione, a Palazzo Schifanoia freskói és Bernardo Tasso lovagi eposza egyformán képviselői. Van ezek és a számos hasonló mű között stílusbeli rokonság, ez azonban jellegzetesen a szocio-kulturális miliőnek, a jelen esetben az udvarnak a velejárója, vagyis egy bizonyos „Gesellschaftsstil” megnyilvánulása, melynek jegyeit a reneszánsz kor előtti és utáni udvari művészetben is megtaláljuk.

E kísérletekkel szemben a reneszánszon belül stílusirányokat szorientem azokban az esetekben különböztethetünk meg, ahol valamennyire tudatos program, poétikai elképzelés ismerhető fel. Mivel a reneszánsz talán legfőbb esztétikai elve az imitáció, mely egyszerre jelenti a valóság, illetve a természet imitációját, valamint a nagy példaképek követését, sőt elsősorban ez utóbbit, a legcélszerűbb abból kiindulnunk, hogy mi a követendő modell. Ilyen alapon nemcsak mozgalomnak, eszmei és kulturális irányzatnak, hanem stílusiránynak is tekinthetjük a humanizmust, főként annak latin nyelvű alkotásai alapján, s különösen a reneszánsz első szakaszában. Humanistának – Kristellert követve – azokat a literátorokat tekintem, akik a grammatika, retorika, költészet, történelem és morálfilozófia művelői az antik hagyomány alapján és szellemében, az antik irodalmi modelleket követve. Az a tény, hogy a humanisták csaknem minden irodalmi műve, a lírai költeményeket is beleértve – legalábbis a XVI. század elejéig – elsősorban opus rhetoricum, hogy prózában szinte egyeduralkodó a cicerói stílus, hogy a művekben túlteng a mitológiai apparátus és az antik írók követéséből eredő annyi más

jelenség, együttesen azt eredményezik, hogy a reneszánsz irodalmának ez az ága bizonyos megkülönböztethető stílussajátságokkal rendelkezik. Az Itáliában a XV. század elején meginduló irodalmi mozgalom, mint tudjuk, a század második felében már más országokban is hívekre talál, így például Dalmáciában, Pannoniában; Callimachus Experiens átplántálja Lengyelországba; Rudolf Agricola bevezeti német földön, hogy azután Konrad Celtis vezetésével és szervezésével hatalmas sikereket érjen ott el, és így tovább. Nyilvánvaló, hogy ez esetben tipikusan irodalmi, de annak valamennyi műfajában érvényesülő irányzatról van szó, ez azonban nem zárja ki, hogy egyes más művészi ágakban ne lehessen esetleg humanista stílusról beszélni. Wittkower nem alaptalanul ír humanista elvek jelenlétéről az építészetben, különösen Albertinél.

A reneszánsz egy másik stílusirányzatának lehet tekinteni azt a klasszicizáló, a harmónia megvalósítására törő tendenciát, melyet – mint erre már utaltam – többen klasszicizmusnak neveznek, s a reneszánszt, szerintem helytelenül, erre szűkítik. Ennek létrejötte a vulgáris nyelvek rangemelkedésével van összefüggésben. Tudatos programja, hogy a nemzeti nyelvű irodalom is ugyanolyan kiművelt, ékesszóló, a klasszikusokkal egyenrangú műveket hozzon létre, mint az antik és humanista latin irodalom. De nem csupán a humanista iránynak a nemzeti nyelvekre való kiterjesztéséről van szó. Az ún. klasszicitást ugyanis elsősorban nemzeti nyelvű modell imitálása útján igyekeznek elérni. Ilyen modellje csak az olasz irodalomnak volt: Petrarca a lírában, Boccaccio a novellában, s ennek az irányzatnak a programja is Itáliában született meg legelőször, Pietro Bembo jóvoltából. Ugyanazt a célkitűzést, hasonló elvek alapján azután egymás után meghirdetik a többi nemzeti irodalmakban, gondoljunk Du Bellay *Défense*-ára, Sir Philip Sidney *Apologie*-jára, a nemzeti nyelvű költészetet klasszikus szintre emelő horvát, magyar, lengyel petrarkistákra és így tovább. Hogy ennek a klasszicizáló iránynak, mely tulajdonképpen ugyanaz, mint amit Hochrenaissance-nak is szoktak nevezni, milyen hatalmas szerepe volt a képzőművészetekben, az nem szorul magyarázatra.

Az imitálendő modellek között az antik irodalom és egyes nemzeti nyelvű klasszikusok mellett számításba kell végül venni a Szentírást, melynek egyetlen korban sem volt akkora irodalmat inspiráló szerepe, mint a reneszánszban, főként a XVI. században. A humanisták, mint Johannes Reuchlin, Erasmus és mások bibliakritikai munkássága, majd a reformáció által kezdeményezett hatalmas bibliafordítási tevékenység eredményeként – főként a protestáns, vagy részben protestánsná vált országokban – a legtöbbet olvasott könyvvé vált. S minthogy a reformáció terjesztői irodalmi munkásságukban tudatosan a Bibliára támaszkodtak, tömegével készítették egyes

bibliai könyvek vagy történetek népszerű parafrázisait versben vagy prózában, vagy alakították azt épületes színjátékká, a Biblia – különösen az igazán ekkor felfedezett Ószövetség – nyelve, stílusa, képek, metaforái stb. óriási hatással voltak minden nemzetnek a reformáció jegyében fogant irodalmi alkotásaira. Miként a szerelmi költészetben Petrarca, úgy a XVI. századi vallásos költészetben a zsoltár lett az imitálendő minta, egészen új hangot vezetve így be a kor költészetébe. A reformáció íróinak törekvése a közérthetőségre, a propagandahatásra, Isten ígéjének, azaz a Szentírásnak tiszta közvetítésére egy, a mozgalomból szervesen következő irodalmi programot, vagy legalábbis célkitűzést jelentettek, melynek egy erősen bibliai stílus alkalmazásával tudtak megfelelni. A reformációhoz kapcsolódó irodalmi irányzat alkotásaiban ezért feltehetően ki lehetne mutatni a stílusjegyeknek egy olyan megkülönböztető rendszerét, melynek alapján a reformáció irodalmi produktumát egy külön stílusirányként is definiálni lehetne. A reformáció költészetének a templomi közösségi énekléssel való elválaszthatatlan kapcsolata folytán ez a feltételezett stílusirány nyilván a zenében is kimutatható.

Ha ezek után most a reneszánsz stíluskérdései között leginkább vitatott manierizmusra fordítjuk figyelmünket, nyilvánvaló, hogy az előbbiektől gyökeresen eltérő természetű stílusjelenséggel van dolgunk. Ezt mutatja már az a tény is, hogy alig van olyan stílus, melyet annyiféleképpen próbáltak magyarázni, illetve meghatározni, mint éppen a manierizmust. Tekintették már a klasszicizmus ellenpárjaként a legkülönbözőbb időkben megjelenő örök stíluselvnek, mint Curtius vagy Hocke; megtették a reneszánsz és barokk között létező önálló korstílusnak, mint akár a hagyományos Stilgeschichte módszerét követő Wylie Sypher, vagy a szociológiai szempontokat érvényesítő Hauser. Georg Weise, mint láttuk, egy feltételezett gotizáló stílusirány folytatásaként magyarázta, Eugenio Battisti pedig az ún. antirinascimento egyik megnyilvánulásaként értékelte. Nem ritkák azok az álláspontok sem, különösen az irodalomtudományban, melyek a manierizmust – a reneszánsztól elszakítva – a barokk kezdeteként, korai fázisaként értelmezik, mint Hatzfeld vagy August Buck, vagy pedig mint egy, a barokkon belül létező stílusirányt fogják fel, mint Frank Warnke. Végül bőségesen vannak olyan vélemények, s ezekhez csatlakozik az enyém is, melyek a kései reneszánsz stílusát vagy pontosabban a reneszánsz kései szakaszának egyik stílusjelenségét látják a manierizmusban. Ezt a véleményt képviseli az olasz művészet- és irodalomtörténészek többsége, mint Luisa Becherucci, Riccardo Scrivano, Ferruccio Ulivi és mások, de nem egy angolszász kutató, mint például Linda Murray, vagy az orosz italianista Chlodowski is. Mindezzel csupán felvillantani próbáltam nemcsak az interpretációk sokféleségét, de a manierizmus stílustörténeti szituá-

lásának ellentmondó változatait is. Hiszen állandó stílusjelenségként éppen úgy felfogták, mint stílusorszakként; stílusirányként ugyanúgy, mint stílusváltozatként, illetve ez utóbbi két esetben nyilvánították vagy a reneszánsz vagy a barokk részének.

Nézzük meg ezek után, hogy a történeti stílusok általam vázolt három fajtája, a stílusorszak, stílusirány és stílusváltozat közül melyikbe sorolandó a manierizmus – figyelmen kívül hagyva az örök manierizmusról szóló, ma már szinte senki által sem képviselt stílustipológiai felfogást.

Manierizmusról mint korstílusról, mint művészet- és irodalomtörténeti korszakkategóriáról csak akkor lehetne szó, ha létezne az európai művelődésnek, az egész anyagi és szellemi kultúrának egy, a manierizmussal párhuzamos történelmi fázisa. Az európai civilizáció manierista szakaszáról, olyan történelmi korszakról, mely a reneszánsztól és barokktól egyaránt elkülöníthető lenne, azonban nem beszélhetünk. Mert míg a reneszánsz és a barokk, a történeti fejlődés fővonalát alkotva, koruk legfőbb, centrális kérdéseire adhattak választ, általános, egyetemes igényeket elégíthettek ki, a manierizmus kötve volt egy szűk társadalmi réteghez, nem lépett túl az intellektuális és társadalmi elit keretein, s a társadalom egésze még megfelelő módosulásokkal sem asszimilálhatta. Míg a reneszánsz és a barokk a társadalom és a kultúra valamennyi szektorának a művészetében és irodalmában jelen van, s van egy gazdag népi ága is, addig a manierista művek nem számíthattak széles társadalmi recepcióra, annál is kevésbé, mert alkotóik ezt sem nem igényelték, sem nem óhajtották. A manierizmus ezért bármennyire fontos és nagy értékekben bővelkedő jelenség is, a reneszánszhoz és barokkhoz képest történetileg alárendeltebb jelentőségű.

De azért sem lehet a manierizmust külön új művészi korszaknak tekinteni, mert a manierizmus képviselőinél nem találkozunk az újat kezdés igényével, valamilyen új korszaktudattal. Pedig egy új stílusorszak kialakulásakor ez minden esetben megfigyelhető. A reneszánsz megjelenésekor ez különösen látványos, gondoljunk akár Petrarca-ra, akár az első humanistákra, akár a XV. század első felében fellépő nagy firenzei művész nemzedékre. Ha kevésbé élesen is, de ugyanez a barokk esetében is megfigyelhető, különösen az ellenreformáció jegyében születő irodalmi és művészi alkotásokban, vagy olyan festőknek a munkásságában, mint Caravaggio vagy a Carracciak, és általában a reneszánsz, főként a kései reneszánsz ideáljaitól való tudatos elfordulás. A manieristáknál ilyenek nincs nyoma. A manierista stílus alig észrevehető módosulások felhalmozódása során alakul ki. Az az igazán jelentős manierista lírikus, Giovanni Della Casa például egyáltalán nem szándékozott valamilyen új irányt bevezetni, ő a klasszikus petrarkizmus Bembo-féle

iskolája folytatójának tudta és hitte magát, de a történeti körülmények megváltozása, s ezzel összefüggő személyes konfliktusai lehetetlenné tették a bembói kiegyensúlyozottság fenntartását, s a megváltozott életérzés diszharmóniája rákényszerítette a szonett hagyományos struktúrájának fellazítására. De ha a manierizmus olyan tipikus író-művész képviselőjét vesszük, mint például Vasari, aki a reneszánsz művészetet már történeti alakulásában is szemléli, s felismeri, hogy vannak benne fejlődési szakaszok, akkor azt látjuk, hogy míg Raffaello nemzedékében egy immár „terza maniera” jelentkezését látja, esze ágában sincs kortársait, s saját magát egy ettől gyökeresen eltérő „quarta maniera” képviselőinek nyilvánítani. S míg általában minden új korstílus kezdeti reprezentánsainak eleve van a korábbi korszakkal szemben bizonyos elutasító gesztusa, addig nyoma sincs annak, hogy manierista írók és művészek az ún. Hochrenaissance-szal szembe akartak volna fordulni. A legjelentősebb magyar manierista író, a stílus minden szélsőségét műveiben megjelenítő Rimay János, a legtisztább reneszánsz stílusú magyar költő, Balassi Bálint hű követőjének nevezi magát, s örömét nyilvánítja ki, amiért az ékesszólás uralomra jutásának a XV. században kezdődő korszakában élhet.

A manieristák nem nyitnak tehát új korszakot, de nem lehetnek egy új stílusirányzat kezdeményezői sem, hiszen egy új stílus megteremtésének az igénye teljességgel hiányzik náluk. A manierizmusnak nincs programja, nem vezet be új poétikát vagy művészetelméletet, csak éppen a megváltozó kor, a válságba jutó kor adottságaihoz módosítja a reneszánsz stílusát. Nem valamelyik műfajban vagy művészi ágban fejlődik ki, mint a stílusirányok, hanem valamennyi művészetben megjelenik, mint a reneszánsz stílus fejlődésének újabb, egyben utolsó fázisa. Weise találóan írja, hogy „a manierizmus nem érlelt ki egy saját és eredeti formai repertóriumot, hanem a „pieno Rinascimento” által megteremtett klasszikus kánon alapján fejlődött ki, „módosítva, és eltúlozva az utóbbi által rögzített stilisztikai konvenciókat”. De még a manierizmust a reneszánsztól elkülönítő, azt új korszaknak nyilvánító Arnold Hauser is elismeri, hogy „A manieristák megőrzik nagyjában és egészében a reneszánsz formanyelvét, kompozíciós sémáit, vonalritmusát, monumentális kép-építkezését, hatalmas mozgató apparátusát, nagyszabású embertípusait és nagyigényű kelléktárát, csakhogy mindez elveszti eredeti értelmét. A formák nem változnak, de ellentétbe kerülnek az új nemzedéket eltöltő mozgató lelki impulzusokkal, így hitelüket veszítik, kiürülnek és végül felbomlanak.” Ha e fogalmazást helyenként leegyszerűsítőnek érzem is, szerencsésen mutat rá a lényegre, vagyis arra, hogy a manierizmus esetében a reneszánsz stílus módosulásáról – számos régebbi vélemény szerint dekadenciájáról, torzulásáról – van szó. Vagyis

a reneszánsz stílusnak egy változatáról, mely időben is elhatárolható; az 1520-as évektől kezdődő szórványos előfordulások után nagyjából a XVI. század második felében virágozik, de az egyes országok eltérő fejlődési ritmusa miatt sok helyen csak a század végén jelenik meg, s átnyúlik a XVII. század első évtizedeibe is. Megjelenése mindenütt a reneszánsz válságának az együttjárója, következménye, amint azt már annyian kimutatták. A manierizmus azonban ennek az időszaknak is részjelensége csupán, mellette tovább élnek a reneszánsz hagyományos formái, sőt – legalábbis egyes országokban – megjelennek már a hamarosan diadalmaskodó barokk első képviselői.

Szükségtelennek tartom mindezek után, hogy érveket sorakoztassak fel arra, hogy ha stílusváltozatnak tekintjük a manierizmust, akkor az csakis a reneszánsz kései, nem pedig a barokk korai változata lehet. Bármennyire fontosnak tartom is a különböző stílusfajták megkülönböztetését, egymáshoz való viszonyuk tisztázását, s az egyes írók, művek ennek figyelembevételével való tárgyalását, ne becsüljük túl ennek jelentőségét. Csupán tájékozási pontoknak vagy hálózatnak, ne pedig merev skatulyarendszernek tekintsük a történeti stílusok szerkezetét. Az élet, a valóság ennél sokkal bonyolultabb, de miként a tudománynak feladata, hogy az egyszerűnek tűnő dolgokban feltárja azok összetettségét, ugyanígy az is kötelessége, hogy a látszólag kaotikus jelenségeket megpróbálja fővonalaikra absztrahálni. Az irodalom és művészet diakronisztikus strukturalása nélkül nem tudnánk a múltban eligazodni, s nem tudnánk egymást megérteni.

(Dubrovnik, 1985)

SZEMPONTOK ÉS JAVASLATOK A „CORTE” MEGHATÁROZÁSÁHOZ

Ha nem csupán általánosságokra és banalításokra kívánunk szorítani, akkor a „corte”, az „udvar” fogalmát egységesen, valamennyi korszak számára érvényes módon definiálni lehetetlen. Ilyen kísérletnek nem is volna sok értelme. Több sikerrel kecsegtet, ha egy meghatározott történeti időszakot ragadunk ki, s az udvar fogalmát ennek összefüggéseiben próbáljuk megragadni. Ilyen periódusnak kínálkozik a nagyjából 1450-től 1700-ig terjedő történelmi fázis, melyet Tenenti javasolt. Az udvarnak ebben a két és fél évszázadban vitathatatlanul alapvetően fontos szerepe volt az európai államok történetében. Jellege és funkciója azonban ezen az időszakon belül is sokat változott és fejlődött, az „Europa delle corti” elnevezés nem is terjeszthető ki, véleményem szerint, a periódus egészére. Az udvart történetének ebben a döntő, mondhatnánk virágzó szakaszában is állandó alakulásában kell szemlélnünk és vizsgálnunk, ami még az 1450–1700 közötti időhatárok között is nehezé teszi definiálását.

Figyelmünket egyelőre csupán az uralkodók udvaraira korlátozva, nagy egészében azt mondhatjuk, hogy az udvar ebben a periódusban a modern abszolutizmus kialakulását elősegítő, majd azt szolgáló eszköz, illetve intézmény. Bizonyos spontaneitás útján fejlődött ilyenné, s nem előre elhatározott politikai szándék folytán. Egy már a középkortól örökölt keret töltődött meg egyre több és újabb tartalommal, s hatóköre, társadalmi súlya egyre növekedett. E történelmi folyamatban három fázist világosan megkülönböztethetünk.

A reneszánsz fejedelmi udvarok általában egy-egy nagyobb egyéniség köré szerveződtek, s függvényei az adott uralkodószemélyiségnek, s nem utolsósorban jövedelmének. Az udvarnak ekkor nincs még olyan intézményes jellege, hogy a hierarchia csúcsán álló személy értékétől, hatalmától, vagyonától függetlenül is bizonyos kontinuitással, állandósággal rendelkezzen. Az új uralkodó ekkor még nem örökli feltétlenül elődjének az udvarát is. Sőt az uralkodó fényét emelő, s politikájában kiváló eszköznek bizonyuló udvar visszasüllyedhet közönséges királyi háztartássá – miként az Magyarországon Corvin Mátyás gyenge utódja idején történt. A XV. század második

felének és a XVI. század elejének Európája ezért *még nem* „az udvar Európája”. Másrészt, a XVII. században, a modern bürokrati-
kus abszolutizmusok megszilárdulása, győzelme idején az udvar, bár-
mennyire ekkor éri is el tündöklésének csúcspontját (gondoljunk
XIV. Lajosra!), már elveszti korábbi autonómiáját, s szerves részé-
vé válik az abszolutisztikus államgépezetnek. Az udvar állami intéz-
ménnyé válik, melynek életét, működését az uralkodó személyisége
befolyásolja ugyan, de amelynek már tőle függetlenül is léteznek és
érvényesülnek a szabályai, törvényszerűségei, egy egységes állami bü-
rokrácia részeként. Ennek a periódusnak az Európája ezért *már nem*
„az udvar Európája”.

Ez az elnevezés a közbülső szakaszra illik, a késő reneszánsz és
a korai barokk udvarainak, vagy ha úgy tetszik, a corte manierista
korára. Az udvar mint sajátos történeti formáció ekkor a legönállóbb,
ekkor különül el leginkább a társadalom többi részétől, s ez az az
időszak, amikor leginkább benne sűrűsödnek össze a kor uralkodó
tendenciái. Ezért ennek a periódusnak az udvarai alapján lehet meg-
rajzolni az udvar olyan modelljét, melynek ismeretében, melyhez vi-
szonyítva érthetjük meg azután az ezt megelőző, illetve ezt követő
udvartípusok szerepét és funkcióját.

Mielőtt – munkahipotézisként – megkísérelnénk e manierista ud-
var néhány jellemző vonását felsorolni, hangsúlyoznunk kell, hogy
a vizsgálatot nem korlátozhatjuk csak a szuverén államok uralkodói-
nak az udvaraira. A középkori feudalizmus továbbélésének, illetve
a XVI. század második felében bizonyos fokú újraéledésének ered-
ményeként ebben az időszakban jelentős számban léteznek nagy
önállósággal rendelkező főúri udvarok, különösen Közép- és Kelet-
Európa országaiban. Az ilyen udvarok természetesen nem az abszo-
lutizmus elősegítői, hanem ellenkezőleg, a vele való szembenállás
bázisai; egy szűkebb területen mégis a fejedelmi udvarokhoz hason-
ló funkciót töltenek be: uruk korlátlan hatalmának érvényesítését
szolgálgják. Kisebb méretben ezért hasonló sajátságokat mutatnak,
mint az uralkodók udvarai.

A reneszánsz és barokk közötti átmeneti időszakban az udvar egy,
a társadalom mellett vagy inkább felett létező, s attól elkülönülő
organizmus, önálló, zárt világ. A megelőző és a rákövetkező periódusok
udvaraitól nem utolsósorban ez a zártság, a „nem udvari”, az
udvaron kívüli világtól való elszigetelődés különbözteti meg. Ez a
körülmény elősegíti, hogy fontos politikai döntések igen szűk körben,
a hagyományos intézmények (parlament, különböző kormányzó tes-
tületek), illetve tisztségviselők megkerülésével, kizárásával szülessen-
nek meg. Szemben a kifejtett abszolutizmussal, ekkor még vannak
a társadalomban olyan erők, melyeknek van módjuk és erejük bur-
kolt vagy nyílt ellenállást kifejtteni az uralkodóval, illetve udvarával

szemben. (Jellemző példa erre Rudolf császár prágai udvara és vele szemben a cseh, osztrák és magyar rendek ellenállása, mely – ritka kivételként! – ez utóbbiak átmeneti felülkerekedésével ért véget 1608-ban.) Az ilyen erőkkal szemben az udvar kezében koncentrálódnak azok a hatalmi eszközök, melyek előbb-utóbb biztosítják az abszolutisztikus tendencia sikerét. Ez utóbbi érdekében az udvari körök nem haboznak megkerülni vagy megsérteni az állam hagyományos törvényeit, semmibe venni kiváltságokat, szerzett jogokat, önkényesen intézkedni. Létrehoznak olyan hivatalokat, intézményeket, funkcionárius-hálózatokat (például kémhálózat, titkosrendőrség stb.), melyeket az állam törvényei nem ismernek. Az udvar úton van afelé, hogy kisajátítsa magának az államot. Ha XIV. Lajos azt mondhatta, hogy „l'état c'est moi”, akkor 1600 körül nem egy esetben az az állítás lett volna érvényes, hogy „l'état c'est la cour”.

Ahhoz, hogy az udvar ezt a szerepet betölthesse, meg kellett hogy legyen a maga saját belső szervezete, rendje, életének szabályozottsága. Egy pszeudo-társadalom alakul így ki a maga belső hierarchiájával, sajátos tagozódásával. Az udvar különleges helyzete folytán idetartozni eleve előny, akár alacsony beosztásban is, hiszen az udvaron belüli értékrend nem azonos az udvaron kívüli világgal. Ebből erednek a gyakori konfliktusok is az udvari emberek életében, kik közül nem kevesen hátrat fordítanak egy szép napon az udvarnak, és lemondva fényről, érvényesülésről, uralkodói kegyről, visszavonulnak vidéki magányukba, többre becsülve emberi integritásukat.

Az udvar pozíciójának, súlyának erősödésében nagy szerepe van az intellektuális elitnek, melyet az udvarnak sikerül maga mögé felsorakoztatnia. Az udvar kezében koncentrálódó erő folytán így az udvar tud a legtöbb lehetőséget nyújtani ebben az időben művészek, írók, tudósok számára. Nagymértékben ez utóbbiaknak köszönhető azután, hogy az udvart körülvette a felsőbbrendűség nimbusza. Ugyanez a felsőbbrendűség érvényesül az udvari életmódban, mely a maga szokásaival, divatjával, viselkedéstörvényeivel, sznobisztikus műveltségével követendő példává, az érvényesülés iskolájává válik. Jellemző például, hogy a XVI. század végi Magyarországon a nagy arisztokrata családok gyermekeiket a Habsburgok udvarába küldik szolgálatra, míg a nemesi családok a nagy arisztokrata udvarokba igyekeznek bejuttatni fiaikat.

Az udvar tehát a manierizmus korában egy, az állammal és a társadalommal összefonódó, de azoktól élesen el is különülő szervezet: állam az államban és társadalom a társadalomban. Helyettesíteni kívánja az államot, s irányt kíván szabni a társadalomnak. A folyamatban lévő és a tervezett kutatások feladata, hogy ezt a bonyolult és ellentmondásos jelenséget részleteiben és sokoldalúságában megvizsgálja.

ÚJ KUTATÁSOK A RENESZÁNSZ TÁRSADALMI INFRASTRUKTÚRÁJÁRÓL: UDVAR, AKADÉMIA, EGYETEM

A megelőző, 1980. évi bukaresti kongresszuson M. August Buck alapvető áttekintést adott a reneszánszra vonatkozó kutatások újabb eredményeiről.¹ Beszámolójában azokat a legfontosabb csomópontokat, témaköröket ragadta ki s állította középpontba, melyekben az 1980-at megelőző egy-két évtizedben a legjelentősebb előrehaladás történt. Jelen előadásomban a kutatásnak egy olyan újabb tendenciájára szeretném felhívni a figyelmet, mely 1980-ban még nem szerepelhetett a mai reneszánszkutatás reprezentatív ágazatai között, minthogy jelentősége, eredményeinek akkumulációja igazában csak az utóbbi években vált felismerhetővé.

Azoknak a szervezeti formáknak, intézményeknek, társulásoknak a kutatásáról van szó, melyek a kor entellektüeljeit valamely kollektív formációba gyűjtötték, egyesítették, illetve azokhoz kötötték. Mintha előretörőben volna az a felismerés, hogy az egyes alkotók, művészek, írók, gondolkodók, humanisták munkásságának megismeréséhez elengedhetetlen azoknak a kereteknek, csoport-, intézményi, szociális kontextusoknak az ismerete, melyek működésük mozgásterét megszabták, meghatározták.

Távolról sem akarom ezzel azt mondani, hogy a kutatás mindezt eddig figyelmen kívül hagyta volna. Az egyes személyek életrajzánaál, a munkásságukat ért impulzusok tárgyalásakor természetesen mindig nagy hangsúllyal szerepelt a szociális környezet tekintetbevétel. Hiányzott azonban ezeknek a szervezeti, csoport-, intézményformáknak a maguk komplexitásában, önálló szociológiai képletként való leírása, funkcióik, mechanizmusuk vizsgálata. Úgy is mondhatnám, hogy az általam jobb híján társadalmi infrastruktúrának nevezett jelenség többnyire a személyiség- és műközpontú vizsgálat függvényeként, magyarázataként jött inkább csak számításba, semmint önálló kutatási tárgyként. Fokozottan vonatkozik ez a reneszánsz kor két különösen jelentős kultúrahordozó intézményére, az udvarra és az akadémiára.

Mindkét téma esetében a kutatás szinte robbanásszerű nekilendülésének lehetünk tanúi az 1970-es évektől kezdve. 1974-ben olasz,

holland és amerikai tudósok egy csoportja kezdeményezte egy nagy-szabású nemzetközi kutatási program napirendre tűzését „Europe and the Courts” címen, amiben bizonyára szerepe volt annak, hogy 1969-ben végre megjelent az elfeledett kiváló történetpszichológusnak, Norbert Eliasnak a harmincas években kidolgozott alapvető műve, a *Die höfische Gesellschaft*.² A felhívás első lépésként a pármai és a nápolyi udvar kutatását javasolta, s ebből a pármaié meg is valósult, sőt hamarosan Párma lett a munka központja: 1975 júliusában itt alakult meg formálisan is a Centro Studi Europa delle Corti nevű szervezet. A munka olyan dinamikusan fejlődött, hogy 1976 októberében már meg is rendezhették az első nemzetközi kollokviumot „Le corti farnesiane a Parma e Piacenza” címen.³ A szervezet élére hamarosan a reneszánsz olyan kimagasló kutatói kerültek, mint Alberto Tenenti elnökként, és Cesare Vasoli alelnökként. Ők ugyan később megváltak e tisztségüktől, de a szervezet közben egyre jobban konszolidálódott, s jelenleg Paolo Prodi mint elnök, és Amedeo Quondam mint titkár vezetésével igen komoly eredményeket könyvelhet el. 1984-ig nyolc nemzetközi kollokvium megrendezésére került sor, melyek közül kiemelkedik a Farnese-udvarról szóló már említett pármai, a Castiglione *Il Cortegiano*-járól szóló 1978. évi,⁴ a Párizsban 1980-ban megrendezett „Société et Cour” című,⁵ valamint a Federico Montefeltro udvaráról szóló 1982. évi urbinói.⁶ A római Bulzoni kiadó segítségével sikerült a Centrónak egy külön könyvsorozatot is indítania, mely 1984 tavaszáig 26 kötettel büszkélkedhet; ezek között szerepelnek az egyes konferenciák anyagai, valamint a tárgykörbe tartozó önálló monográfiák. Időközben a Centro kezdeményezésére létrejött Ferrarában az Istituto di Studi Rinascimentali, mely azóta a Centrónak amolyan bázisintézményeként szolgál. 1984 óta egyébként a szervezet végleges elnevezése: „Europa delle Corti. Centro Studi sulle società di antico regime”. Kár, hogy ez a komoly eredményeket felmutató s dinamikusan dolgozó intézmény nem tagja még Fédérationunknak.

Az eredetileg széles nemzetközi kutatásnak szánt, de azután főként Itáliára koncentrálódó kutatási program mellett különböző más országokban is voltak értékes kezdeményezések a reneszánsz és részben barokk kori udvarok sokoldalú vizsgálata terén. 1973-ban jelent meg R. J. W. Evans monográfiája, a *Rudolf II and his World*, mely első ízben adott átfogó képet a késő reneszánsz, illetve manierizmus talán legfontosabb európai udvaráról;⁷ 1981-ben jelentek meg August Buck és mások szerkesztésében az 1979-ben Wolfenbüttelben tartott kongresszus előadásai *Europäische Hofkultur im 16. und 17. Jahrhundert* címmel;⁸ 1983-ban Magyarországon tartottak „A reneszánsz udvari kultúra Magyarországon” címmel több napos kollokviumot, melynek előadásait ugyancsak kiadták;⁹ és ezen felül még számos,

az udvar kutatás tárgykörébe tartozó munka jelent meg a legkülönbözőbb országokban a hetvenes–nyolcvanas években.

Mi a gyökeres újdonsága ezeknek a kutatásoknak? Alberto Tenenti 1978-ban megjelent programadó tanulmánya szerint korábban az udvarokra vonatkozó kutatás vagy valamely uralkodó személyére koncentrált, s udvarát ennek alárendelve, mintegy személyisége kisugárzásaként tárgyalta; vagy pedig az udvar funkcionálásának valamely aspektusát (ceremóniák, zenei élet, mecenatizmus stb.) vizsgálta. Hiányzott azonban az udvar jelenség önmagában és önmagáért való organikus rekonstrukciója.¹⁰ Az új kutatások éppen ezt állítják előtérbe, hiszen az udvar, elsősorban a XVI. században, bonyolult struktúrává fejlődött, melynek kialakult a maga külön élete, funkcióinak a kontinuitása, gyakran az uralkodó személyétől függetlenül is. Az udvar és az állam feladatai többnyire összekeverednek, az udvar állam lesz az államban, sőt nemegyszer az utóbbi fölébe kerekedik. André Stegmann joggal írja, hogy „Az udvar az állam szimbolikus képe”, de egyszersmind jól körülhatárolható önálló entitás, mely a palota zárt világa révén topográfiailag, politikailag, kulturálisan, szociológiailag s gyakran spirituálisan is elkülönül a társadalom többi részétől.¹¹ Az új kutatások célja ennek az egységnek a megragadása, mely természetesen csak interdiszciplináris vizsgálattal lehetséges. Ennek során különösen fontossá válik az udvari számadások elemzése, hiszen így ismerhetjük meg a legbiztosabban az udvar politikai és kulturális hegemoniájának feltételeit. A pármai, mantovai, ferrarai udvar „költészetéseinek” az elemzése máris meglepő eredményekre vezetett. Hasonlóképpen időszerű lett az udvar személyi állományának számbavétele és szociológiai elemzése, különös tekintettel az entellektüeleknek, művészeknek, zenészeknek stb. helyzetére, szerepére, társadalmi súlyára. Új megvilágításba kerül ezeknek a kutatásoknak a tükrében a „cortegiano” fogalma és alakja; sokrétű jelentését, szerepváltozásait mélyrehatóan elemezte Cesare Vasoli *Il cortegiano, il diplomatico, il principe. Intellettuale e potere nell'Italia del Cinquecento* című tanulmányában.¹² Az Europa delle Corti által szervezett kutatások során terelődött a figyelem az egyes udvarokon belül a fejedelmi család szerepére, szerkezetére, s az arisztokrata családokkal való kapcsolataira. Ez a problémakör már 1983-ban és 1984-ben szűkebb vita tárgya volt, s idén szeptemberben Urbinóban egy nagyobb összejövettel témája lesz. Ennek során komoly új eredmények várhatók a családi politika dinamikájának és tipológiájának, valamint család-udvar-állam bonyolult és ellentmondásos viszonyának az ismerete révén.

Az udvarok kutatása természetesen nem korlátozható csak a fejedelmek udvaraira, hanem ki kell hogy terjeszkedjék a nagy arisz-

tokrata családokéra is. Különösen időszerű ez Európa keleti felén, a német nyelvterületet is beleértve, ahol az adott társadalmi és politikai feltételek következtében igen fontos szerephez jutottak a szuverenitással ugyan nem, de nagyfokú önállósággal és mozgáslehetőségekkel bíró territorialis hatalmak, illetve központok. Az északi és keleti német területek udvarai, valamint a cseh, lengyel, magyar arisztokrácia központjai igen sok további tanulással szolgálhatnak.¹³

A másik olyan szociológiai képlet, ahol a közelmúltban a kutatók látványos fellendülésének lehetünk tanúi, az akadémia. Évtizedeken át mostohagyermek volt a kutatásnak. Igaz, hogy rendelkezésre állt számos régi pozitivistá feldolgozás, köztük Maylender ötkötetes monumentális adatgyűjtése az itáliai akadémiákról,¹⁴ 1961-ben pedig megjelent a reneszánsz és barokk kori spanyol akadémiákról szóló első összefoglaló áttekintés José Sánchez tollából,¹⁵ a kérdés modern szempontú megközelítésére azonban jó ideig egyedül Frances Yates 1947-ben megjelent klasszikus műve – *The French Academies of the Sixteenth Century* – szolgáltatott példát, demonstrálva, hogy az akadémiák s a hozzájuk hasonló tudós-intellektuális csoportok vizsgálata mekkora távlatokat nyithat a reneszánsz intellektuális története számára.¹⁶ A hetvenes években végre fordulat következett ezen a téren, s azóta az akadémia történet a reneszánszkutatás egyik különösen preferált területe lett.

A kutatás jó érzékkel két különösen jelentős olasz akadémiának a vizsgálatára fordította a legtöbb energiát: az Accademia Fiorentina-ra és a rövid életű Accademia Venezianára. Az előbbire vonatkozóan Armand L. De Gaetano, Claudia Di Filippo Bareggi, valamint Michel Plaisance tanulmányai voltak az úttörők, melyeket 1976-ban De Gaetano monográfiája (*Giambattista Gelli and the Florentine Academy. The Rebellion against Latin*), majd 1980-ban Vasoli tanulmánya (*Cultura e mitologia nel principato. Considerazioni sulla „Accademia Fiorentina”*) követett. A világ első állami intézményé szervezett akadémiája különösen alkalmas volt arra, hogy a példáján be lehessen mutatni az akadémiai gondolat folytonosságát a XV. századi informális csoportoktól kezdve a szilárd szervezettel rendelkező intézményig, hogy fel lehessen tárni a hatalom és az irodalmi, illetve tudományos élet viszonyát – miként azt elsősorban Plaisance reveláló tanulmányai tették –, s hogy szemléltetni lehessen az akadémiai mozgalom döntő szerepét a lingua vulgaris uralomra juttatásában.

Az Accademia Venezianáról Lawrence Rose 1969. évi tanulmánya óta tudjuk, hogy a reneszánsz enciklopédizmus jegyében az egyik legizgalmasabb kísérlet volt a XVI. század második felében.¹⁸ A hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején Gino Benzoni, Paolo Ulvioni, Lina Bolzoni és Cesare Vasoli elemezték sokoldalúan a vállalkozást, különösen páratlan könyvkiadási és fordítói programját.¹⁹

E két legfontosabb mellett számos más itáliai akadémiáról is egymás után születtek jelentős új tanulmányok, s napirendre került a reneszánsz akadémiai mozgalom vizsgálata más országok területén is. 1981-ben jelent meg Robert J. Sealy könyve, a *The Palace Academy of Henry III*, mely részben korrigálta, részben továbbfejlesztette Yates eredményeit a francia akadémiákra vonatkozóan.²⁰ A wolfenbütteli műhely 1978-ban jelentette meg *Sprachgesellschaften, Sozietäten, Dichtergruppen* címmel egy korábbi tanácskozás előadásait.²¹ Ezek ugyan főként a XVII. századi csoportosulásokkal foglalkoztak, de a figyelem hamar ráterelődött a reneszánsz kori szervezkedésekre, elsősorban Konrad Celtis Sodalitására, melynek újvizsgálatát egészen frissen Heinrich Lutz és Moritz Csáky tanulmányai kezdeményezték 1984-ben, illetve 1985-ben.²² Előkészületben van egy monográfia a magyarországi akadémiai próbálkozásokról is.²³

Az egyes akadémiákra vonatkozó kutatások örvendetes megsza-
porodása mellett megtörténtek az első komoly lépések az akadé-
miák jelentőségének átfogó mérlegelésére is. A wolfenbütteli
könyvtár 1977-ben jelentette meg *Die Akademiegedanke im 17. und
18. Jahrhundert* című kötetét, mely August Bucknak a korai olasz
akadémiákról szóló nagyszabású összegzése jóvoltából visszatekint a
XV–XVI. századra is.²⁴ 1981-ben egy előző évi trentói kollokvium
előadásai jelentek meg „Università, accademie e società scienti-
fiche in Italia e in Germania dal Cinquecento al Settecento” cím-
mel, melyben Ezio Raimondi, Vasoli, Amedeo Quondam és mások
kísérletet tettek az akadémiák szociológiájának, általános fejlődés-
tendenciáinak és létezésformáik közös jegyeinek megállapítására.²⁵
Ezt fejlesztették tovább Vincenzo De Capriónak és Quondamnak
az Alberto Asor Rosa által dirigált Einaudi-féle olasz irodalomtör-
ténét első kötete (*Il letterato e le istituzioni*) számára írt fejezetei.²⁶
De Caprio a humanisták informális csoportosulásairól a cénacle-
ok, a contuberniumok, sodalitasok történetéről ír, Quondam a már
szervezettel rendelkező akadémiákról. Bár nézetem szerint a két
típust túlságosan elkülönítik egymástól, pedig a humanisták spon-
tán csoportosulásaitól egyenes út vezetett – különböző átmenete-
teken keresztül – a státúttal rendelkező akadémiáig, a két
szerző komoly érdeme, hogy első ízben alkalmazzák a modern szo-
ciológia szempontjait és eredményeit az itáliai akadémiai mozga-
lomra, azaz a reneszánsz entellektüelek legsajátabb és legjellegze-
tebb csoportformációjára.

Az akadémia, illetve előzményei, a humanista cenacolók, contu-
bernumok az új világi műveltségsmény és intellektuális alkotó-
munka igazi tűzhelyei lehettek a reneszánsz idején. A klasszikus stú-
diumok újjászületése nem hivatalos oktatási programként, hanem
a literátorok magántársaságaiban bontakozott ki, kialakítva az intel-

lektuális társasélet új alkalmait és formáit. Humanista intellektuális élet nem képzelhető el magányosan, hanem csak egyenrangúak szabad közösségében, illetve örökös kommunikációjában. Garin szavaival „folytonos kollokvium” a humanisták élete;²⁷ ennek megnyilvánulása a beszélgetés, a dialógus, a szimpózium, s nem utolsósorban az eszmecserét távollévőkkel is fenntartó levelezés. Keretet azonban mindezeknek a spontán társulás, majd az ebből kifejlődő akadémia ad. A reneszánsz kor egyik legfontosabb szocio-kulturális jelenségéről van itt szó, s éppen ezért nemcsak az egyes csoportok és akadémiák történetének a feltárása a fontos, hanem a jelenség általános leírása, modelljének megrajzolása is. Az utóbbi tíz-tizenöt év eredményei már jelentős előrehaladásról tanúskodnak ezen a téren; kezdjük megismerni az akadémiák kialakulásának és elhalásának törvényszerűségeit, rituáléjukat, szimbolikájukat, a szervezetség formáit; az entellektüelek szabad társulásának és a hatalomnak az összeütközését, s azt a folyamatot, amely az antik szövegek tanulmányozására alakult csoportoktól az enciklopédikus igényű korai akadémiákon át lassan a különböző irányokba (nyelv, művészet, természettudomány stb.) differenciálódó intézményekhez vezetett.

„A kulturális kohézió e legfontosabb központjai” (Vasoli kifejezése)²⁸ mellett természetesen nem hagyható figyelmen kívül a műveltség és a tudomány továbbadásának és fejlesztésének a hagyományos, de a reneszánsz korban megújuló intézménye, az egyetem sem. Ez esetben egy folytonosan művelt, megfelelő nemzetközi szervezettel bíró kutatási ágról van szó, melynél nem volt szükség olyasféle fordulatra, mint az udvar és az akadémia terén. A reneszánsz-kutatás szempontjából elégedetten regisztrálhatjuk azonban, hogy a közelmúltban igen fontos teljesítmények születtek az egyetemtörténet reneszánsz szakaszára vonatkozóan. Az elvi irányvonalat Garin tanulmánya (*La concezione dell'Università nell'età del Rinascimento*) szabta meg a S. Stelling-Michaud által szerkesztett, *Les universités européennes du XIVe au XVIIIe siècle*” (Genève, 1967) című kötetben.²⁹ Eszerint a humanizmus szempontjából a döntő lépést az artes fakultások fokozatos rangemelkedése, s idővel a többi három fakultással való egyenrangúságuk kivívása jelentette. A reneszánsz hajnalán a legtöbb egyetem – még Itáliában is – a középkori tudomány, a konzervativizmus fellegvára volt, s éppen velük szemben fejlődött ki a humanisták spontán akadémiai mozgalma. Persze már kezdetben is voltak átmeneti esetek, különösen a nagy olasz humanista pedagógusok, egy Vittorino da Feltre, Guarino da Verona konviktusai jóvoltából. A XV. század derekától kezdve, s e téren talán Bessarion bolognai egyetemi reformját tekinthetjük fordulópontnak, megindult azonban a humanizmus behatolása az egyetemekre, elsősorban az artes fakultásokra. Ennek a folyamatnak az ismeretéhez az újabb

kutatások és publikációk igen nagy mértékben járultak hozzá, szaporítva az olyan korábbi magisztrális feldolgozásoknak a számát, mint amilyen Henry de Vocht négykötetes műve, a *History of the Foundation and the Rise of the Collegium Trilingue Lovaniense* (1951–1955).³⁰ Megemlíthetem még a padovai egyetem történeti kutatócsoport nagyszámú forráskiadványát és tanulmányát;³¹ Anton Schindling írását a strassburgi főiskoláról,³² Norbert Hofmann nagy monográfiáját a tübingeni Artistenfakultátról;³³ vagy a leideni egyetem alapításának évfordulójára kiadott gazdag tanulmánykötetet.³⁴ Külön ki kell emelnem a Peter Baumgart és Notker Hammerstein szerkesztésében 1978-ban megjelent wolfenbütteli kötetet *Beiträge zu Problemen deutscher Universitätsgründungen der frühen Neuzeit* címmel, mely példamutató módszerességgel veszi számba és elemzi a reneszánsz kori egyetemalapításokat a német Reich területén, szemléletesen demonstrálva a humanista oktatás térnyerését és diadalra jutását.³⁵

Van azonban a reneszánsz kori egyetem történetnek egy olyan aspektusa, mely eddig talán nem részesült elegendő figyelemben, ez pedig a diákok vándorlásának, más országok egyetemeire való tömeges beiratkozásainak a kérdése. A jelenség már a középkorból ismert, a XVI. században, Európa ideológiai megoszlásának korában azonban különös jelentőséget nyert. Azok az országok, illetve tartományok, melyekben nem vagy csak elenyésző számban volt egyetem, illetve ahol felekezeti szempontok akadályozták a tanulni vágyók jelentős részét a helyi egyetemek látogatásában, a diákok migrációjának elsőrendű szocio-kulturális szerepe lesz. A kevés e tárgyú publikáció közül kiemelkedik František Hrubý munkája, *Etudiants tcheques aux écoles protestantes de l'Europe occidentale à la fin du 16e et au début du 17e siècle* (1970),³⁶ s figyelemre méltó az a lendületes kutatómunka, amely a szegedi egyetemen folyik a magyar diákok „peregrinatio academicá”-jára vonatkozóan. Az egész Európát behálózó peregrinációs mozgalom még eljövendő feltárása jelentősen hozzá fog járulni a reneszánsz kor társadalmi infrastruktúrájának jobb ismeretéhez.

A reneszánsz kultúrahordozó intézményeinek sorában előkelő hely illeti meg a könyvkiadókat is. Ez hagyományosan művelt, virágzó kutatási terület, különös tekintettel a könyvnyomtatásra s annak XV–XVI. századi európai diadalútjára. Jóllehet ebben a korban a nyomdász, a kiadói és a könyvkereskedői tevékenység alig választható el egymástól, megfigyelhető, hogy a kutatás figyelme az elmúlt évszázadban sokkal inkább a nyomdászat, mint a kiadás történetére összpontosult. Bár ez utóbbit sem hanyagolták el, s például Lucien Febvre és Henri-Jean Martin alapműve, a *L'apparition du livre* (1958)³⁷ érdemben elemzi az elsősorban kiadói tevékenységükkel ki-

emelkedő vállalkozók (Alde Manuce, Amerbach, Froben, Estienne, Plantin stb.) szerepét, mégis a kiadói tevékenység, a kiadói programok, a kiadók körül kialakult tudományos műhelyek vizsgálata – nem is szólva a nyomdával nem rendelkező kiadókról, mint a Giunta cég, vagy a bécsi Alantsee fivéreké – az utóbbi időben kezd a nyomdatörténetből önálló kutatási ágazattá emancipálódni. A fejlődés útját olyan kiváló monográfiák jelzik, mint Leon Voet kétkötetes monográfiája az „Officina Plantiniana”-ról (1969–1972) és az azt kiegészítő hatkötetes Plantin-bibliográfia (1980–1983),³⁸ vagy R. J. W. Evans munkája, a *The Wechel Presses* (1975), mely egyetlen cég kiadói politikájának az elemzésén át bepillantást enged a késő reneszánsz szellemi tendenciáinak zűrzavaros világába.³⁹

Az udvar, az akadémia, az egyetem és a kiadó talán a legfontosabbak a reneszánsz kultúrát hordozó szociális, illetve intézményi struktúrák között. Rajtuk kívül azonban még számos más is számításba jön és tanulmányozásra szorul. Csupán példaképpen említem meg a városi tanácsok szerepét, melyek a XV. század eleji Firenzében s a kommunális tradíciót átmentő néhány más olasz városállamban, vagy olyan német birodalmi városokban, mint az egyetemalapító Basel, Strassburg, Nürnberg, a humanista kultúra fontos bázisait jelentették. De említhetem a laikus szerzetesrendeket is, melyek például Velencében, scuoláik építése során a művészek legjelentősebb megrendelőivé léptek elő. Szándékosan nem térek ki a kimondottan egyházi intézmények szerepére, s a velük kapcsolatos kutatási eredményekre és feladatokra, mert akkor túl messzire ágazna el mondanivalóm.

Az előzőekben vázoltak nem tekinthetők valamifajta kutatási beszámolóknak, ahhoz túlságosan hiányosak. Szándékom a kutatás egy új tendenciájának, „trend”-jének a körvonalazása, tudatosítása volt. Különböző kutatási területeken, egymástól függetlenül kialakult programokban felismerhető, ha nem tévedek, egy közös törekvés: feltárni a reneszánsz kultúra intézményhátterét, szociális infrastruktúráját. Az utóbbi évek, évtized szakirodalmában különösen gyakran tér vissza az értelmiség és a hatalom viszonyának kérdése mint a kor humanistáinak, íróinak, művészeinek tevékenységét sok tekintetben meghatározó tényező.⁴⁰ Ez a viszony azonban, eltérően a középkor erősen személyi függésen alapuló rendszerétől, egyre inkább bizonyos intézményformákon keresztül érvényesül. A tárgyalt intézmények, társulási formák természetesen nem függetlenek egymástól, s különösen az egyes személyek ide-oda történő helyezkedése jelenti az állandó összeköttetést közöttük. Ugyanaz a humanista lehet udvari ember, ugyanakkor egy akadémia szervezője vagy tagja, s előbb vagy később valamely egyetem professzora, esetleg egy kiadói vállalkozás résztvevője. Az akadémia lehet udvari intéz-

mény is, mint III. Henrik esetében, de lehet a kor egy grandiózus kiadói vállalkozásának kezdeményezője, mint az Accademia Veneziana. A reneszánsz kultúrát éltető, mozgásterét biztosító, az alkotómunkát elősegítő, vagy azt hatalmi eszközökkel korlátozó szociális formációk és intézmények bonyolult és sokszorosán artikulált hálózatát kezdi felismerni az újabb kutatás. S ezt a tendenciát, úgy vélem, örömmel kell üdvözlönnünk. Persze csak akkor – mint Franco Gaeta figyelmeztet erre –, ha elkerüli a veszélyt, hogy a kulturális produkciót mechanikusan összekösse a szociális és politikai struktúrákkal, hiszen az individuális faktorok, a személyes hajlandóságok, ha társadalmilag kisebb erejűek is a kollektív formációknál, továbbra is az intellektuális alkotómunka legfőbb meghatározói maradnak.

(Stuttgart, 1985)

JEGYZETEK

- 1 August BUCK, *Überlegungen zum gegenwärtigen Stand der Renaissanceforschung*, in *XVe Congrès international des sciences historiques. Rapports III*, Bucuresti, Editura Academiei R. S. R., 1980, 33–59. Szintén megjelent: *Bibliothèque d' Humanisme et Renaissance*, XLIII(1981), 7–38.
- 2 Norbert ELIAS, *Die höfische Gesellschaft*, Neuwied–Berlin, 1969.
- 3 Lásd *Le corti farnesiane di Parma e Piacenza (1545–1622)*, I. rész: *Potere e società nello stato farnesiano*, a cura di Marzio A. ROMANI, II. rész: *Forme e istituzioni della produzione culturale*, a cura di Amedeo QUONDAM, Roma, Bulzoni, 1978 (Centro Studi „Europa delle Corti” – Biblioteca del Cinquecento, 1–2).
- 4 *La Corte e il „Cortegiano”*, I. rész: *La scena del testo*, a cura di Carlo OSSOLA, II. rész: *Un modello europeo*, a cura di Adriano PROSPERI, Roma, Bulzoni, 1980 (Centro Studi „Europa delle Corti” – Biblioteca del Cinquecento, 8–9).
- 5 Az előadások egy része megjelent a bresciai *Cheiron* című folyóirat különszámában (*La Corte in Europa*, in *Cheiron*, II[1983]).
- 6 *Federico di Montefeltro. Lo stato, le arti, la cultura*, a cura di G. CERBONI BAIARDI–C. GHIOTTOLINI–P. FLORIANI, I–III, Roma, Bulzoni, 1986.
- 7 R. J. W. EVANS, *Rudolf II and his World. A Study on Intellectual History, 1576–1612*, Oxford, Clarendon Press, 1973.
- 8 *Europäische Hofkultur im 16. und 17. Jahrhundert, I–III*, hrsg. August BUCK–Georg KAUFMANN–Blake LEE SPAHR–Conrad WIEDEMANN, Stuttgart, Hauswedell, 1981 (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung, 8–10).
- 9 *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., Gondolat, 1987.
- 10 Alberto TENENTI, *La Corte nella storia dell' Europa moderna (1300–1700)*, in *Le corti farnesiane di Parma e Piacenza*, I, IX–XIX.

- 11 André STEGMANN, *La Corte. Saggio di definizione teorica*, uo., XXI-XXVI. („La cour est l'image symbolique de l'État.”)
- 12 In *La Corte e il „Cortegiano”*, II, 173-193; ugyanez újraközölve in Cesare VASOLI, *La cultura delle Corti*, Bologna, Cappelli, 1980, 64-87.
- 13 Vö. Tibor KLANICZAY, *Gli antagonismi tra Corte e società in Europa centrale: la Corte transilvanica alla fine del XVI secolo*, in *Cheiron*, I (1983), 31-58. (Magyarul: *Udvar és társadalom szembenállása Közép-Európában [Az erdélyi udvar a XVI. század végén]*, in K. T., *Pallas magyar ivadéka*, Bp., 1985, 104-123.)
- 14 Michele MAYLENDER, *Storia delle accademie d' Italia*, I-V, Bologna, 1926-1930, reprint: Bologna, Arnaldo Forni, 1976.
- 15 José SÁNCHEZ, *Academias literarias del siglo de oro español*, Madrid, Gredos, 1961.
- 16 Frances A. YATES, *The French Academies of the Sixteenth Century*, London, The Warburg Institute, 1947; reprint: Neneln (Lichtenstein), Kraus, 1973.
- 17 Armand L. DE GAETANO, *The Florentine Academy and the Advancement of Learning Through the Vernacular. The Orti Oricellari and the Sacra Accademia*, in *Bibliothèque d' Humanisme et Renaissance*, XXX(1968), 20-52; Claudia DI FILIPPO BAREGGI, *In nota alla politica culturale di Cosimo I: l' Accademia Fiorentina*, in *Quaderni Storici*, VII(1973), 527-574; Michel PLAISANCE, *Une première affirmation de la politique culturelle de Côme 1er: La transformation de l' Académie des „Humidi” en Académie Florentine (1540-1542)*, in *Les écrivains et le pouvoir en Italie à l' époque de la Renaissance* (Première série), éd. André ROCHON, Paris, Univ. de la Sorbonne Nouvelle, 1973, 361-431 (Centre de Recherche sur la Renaissance italienne, 2); Uő, *Culture et politique a Florence de 1542 à 1551: Lasca et les „Humidi” aux prises avec l' Académie Florentine*, uo. (Deuxième série), 1974, 149-242 (Centre de Recherche sur la Renaissance italienne, 3); Armand L. DE GAETANO, *Giambattista Gelli and the Florentine Academy. The Rebellion against Latin*, Firenze, Olschki, 1976, 87-136; Cesare VASOLI, *Cultura e „mitologia” nel principato. Considerazioni sulla „Accademia Fiorentina”*, in *Revue des Études Italiennes*, XXV (1979), 41-73, ugyanez megjelent in Cesare VASOLI, *La cultura delle Corti*, id. kiad., 159-189.
- 18 Lawrence ROSE, *The Accademia Venetiana, Science and Culture in Renaissance Venice*, in *Studi Veneziani*, XI(1969), 191-242.
- 19 Gino BENZONI, *Aspetti della cultura urbana nella società veneta del '5-600. Le Accademie*, in *Archivio veneto*, CVIII, n. 143 (1977), 87-159; Paolo ULVIONI, *Accademie e cultura in Italia dalla Controriforma all' Arcadia. Il caso veneziano*, in *Libri e documenti. Archivio storico civico e Biblioteca trivulziana*, V, n. 2 (1979), 21-75; Lina BOLZONI, *L' Accademia Venetiana: splendore e decadenza di un utopia enciclopedica*, in *Università, accademia e società scientifiche in Italia e in Germania dal Cinquecento al Settecento*, a cura di Laetitia BOEHM-Ezio RAIMONDI, Bologna, Il Mulino, 1981, 117-167; Cesare VASOLI, *Le accademie fra Cinquecento e Seicento e il loro ruolo nella storia della tradizione enciclopedica*, uo., 81-115.

- 20 Robert J. SEALY, S. J., *The Palace Academy of Henry III*, Genève, Droz, 1981 (Travaux d' Humanisme et Renaissance, CLXXXIV).
- 21 *Sprachgesellschaften, Sozietäten, Dichterguppen*, hrsg. Martin BIRCHER-Ferdinand von INGEN, Stuttgart, Hauswedell, 1978 (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung, 7).
- 22 Heinrich LUTZ, *Die Sodalitäten im oberdeutschen Humanismus des späten 15. und frühen 16. Jahrhunderts*, in *Humanismus und Bildungswesen des 15. und 16. Jahrhunderts*, hrsg. Wolfgang REINHARD, „Acta humaniora“, 1984. 45–60 (Mitteilungen XII der Kommission für Humanismusforschung der Deutschen Forschungsgemeinschaft); Moritz CSÁKY, *Die „Sodalitas litteraria Danubiana“: historische Realität oder poetische Fiktion des Konrad Celtis?*, in *Die österreichische Literatur und ihr Profil, von den Anfängen im Mittelalter bis ins 18. Jahrhundert (1050–1775)*, Graz, 1985, 739–785.
- 23 Azóta megjelent: KLANICZAY Tibor, *A magyar akadémiai mozgalom előtörténete*, Bp., 1993 (Humanizmus és Reformáció, 20).
- 24 August BUCK, *Die humanistischen Akademien in Italien*, in *Der Akademiegedanke im 17. und 18. Jahrhundert*, hrsg. Fritz HARTMANN-Rudolf VIERHAUS, Bremen, Wolfenbüttel, Jacobi Verlag, 1977, 11–25 (Wolfenbütteler Forschungen, 3).
- 25 *Università, accademie e società scientifiche in Italia e in Germania...*, 19. jegyzetben id. kiad.
- 26 Vincenzo DE CAPRIO, *I cenacoli umanistici*, in *La letteratura italiana*, dir. Alberto ASOR-ROSA, I, Torino, Einaudi, 1982, 799–822; Amedeo QUONDAM, *L' accademia*, uo., 823–898.
- 27 Eugenio GARIN, *Umanesimo e Rinascimento*, in *Questioni e correnti di storia letteraria*, Milano, Marzorati, 1949, 380.
- 28 Cesare VASOLI, *Cultura e „mitologia“*, id. kiad., 159.
- 29 Eugenio GARIN, *La concezione dell' università in Italia nell' età del Rinascimento*, in *Les universités européennes du XIVe au XVIIIe siècle*, éd. Sven STELLING-MICHAUD, Genève, Droz, 1967, 84–93.
- 30 Kiad.: Leuven, 1951–1955.
- 31 Vö. a sorozat köteteit: *Fonti per la storia dell' Università di Padova; Quaderni per la storia dell' Università di Padova*.
- 32 Anton SCHINDLING, *Humanistische Hochschule und freie Reichstadt. Gymnasium un Akademie in Strassburg, 1538–1621*, Wiesbaden, Steiner, 1977 (Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte Mainz, 77).
- 33 Norbert HOFFMANN, *Die Artistenfakultät an der Universität Tübingen, 1534–1601*, Tübingen, 1982.
- 34 *Leiden University in the Seventeenth Century*, ed. Th. H. Lunsingh SCHEURLEER, G. H. M. Posthumus Meyjes, Leiden, Brill, 1975.
- 35 *Beiträge zu Problemen deutscher Universitätsgründungen der frühen Neuzeit*, hrsg. Peter BAUMGART-Notker HAMMERSTEIN, Nendeln (Lichtenstein), KTO Press, 1978 (Wolfenbütteler Forschungen, 4).
- 36 Kiad.: L. URBANKOVÁ-HRUBÁ, Brno, 1970.
- 37 Megjelent: Paris, Albin Michel, 1985.
- 38 Leon VOET, *The Golden Compasses. A History and Evaluation of the Printing and Publishing Activities of the Officina Plantiniana at Antwerp*,

- I-II, Amsterdam, 1962-1972; Uő, *The Plantin Press (1555-1589). A Bibliography of the Works Printed and Published by Christopher Plantin at Antwerp and Leiden*, I-VI, Amsterdam, 1983.
- 39 R. J. W. EVANS, *The Wechel Presses: Humanism and Calvinism in Central Europe 1572-1627*, Oxford, The Past and Present Society, 1975 (Past and Present Supplement, 2).
- 40 Vö. Peter BURKE, *Culture and Society in Renaissance Italy*, London, Batsford, 1972. (Magyarul: *Az olasz reneszánsz: kultúra és társadalom Itáliában*, Bp., Osiris, 1994.)

MANIERIZMUS SZÓBAN ÉS KÉPBN

„A költészet és a festészet egyszerre született testvérek” – írja Scipione Ammirato 1562-ben *Il Rota, ovvero delle imprese dialogo* című művében.¹ Ez az akkor már közhelynek számító állítás nála annak hangsúlyozására szolgált, hogy a költők és a festők mesés vagy fantasztikus műveikbe egyaránt „sok szép titkot foglaltak bele”, mely a tudatlanok előtt rejtve marad.² Mennyire más megközelítése ez a kérdésnek, mint az, melyet Benedetto Varchinak az Accademia Fiorentina-ban tizenöt évvel korábban elmondott *Lezionéjában* olvashatunk. Ő azt emeli ki, hogy „a költészet és a festészet célja ugyanaz..., vagyis a természet utánzása”, mégpedig „a költő a szavakkal, a festő a színekkel utánozza 'azt'”.³ A szó és az alak művészete (*l'arte della parola e della figura*) rokonságának felfogásában eltolódást figyelhetünk tehát meg egy, az utánzás (*imitazione*) elvén alapuló naturalisztikus művészettől egy intellektuális, netán ezoterikus művészet irányába, ami megfelel az érett reneszánszból a manierizmusba való áthajlásnak. Ezt a változást, fejlődést, illetve a párhuzamot az irodalom és képzőművészet között a manierizmusban eredményesen vizsgálták már stilisztikai és tartalmi téren,⁴ és történtek már kísérletek a párhuzam elméleti-fogalmi síkon való megragadására is.⁵ Előadásom ez utóbbiakhoz csatlakozik; megpróbálva szerény következtetéseket levonni a korabeli traktátus-szerzők fogalomrendszeréből.

A manierizmus esztétikájának elméleti pozícióit nem tekintem a reneszánsz elveivel ellentétesnek, bennük a reneszánsz irodalom- és művészetelmélet módosított, korszerűsített változatát látom. A reneszánsz klasszikus poétikájával és művészetfelfogásával már alig összeegyeztethető manierista művészi eszmények elméleti megfogalmazása szintén a reneszánsz gondolatvilágából veszi eredetét. Újszerűsége abban van, hogy bizonyos tételeket, gondolatokat túlhangsúlyoz, középpontba állít. Így a Cinquecento derekától kezdve polarizáció jön létre egy természetelvű, az imitáció elvét valló, az irodalom és művészet erkölcsi hasznosságát hirdető, arisztotelianus esztétika és egy, a normákat elvető, pluralisztikus, a művészi szabadságot valló, intel-

lektualisztikus, főként a platonizmus eszmevilágából táplálkozó manierista esztétika között.⁶ Az alábbiakban azt próbálom kimutatni – vállalva olykor a leegyszerűsítés veszélyét –, hogy eltérő megfogalmazásban, s gyakran más fogalmakkal ugyan, de a retorikai és poétikai, illetve a művészeti traktátusok hasonló, sőt nagyjából azonos esztétikai elveket képviseltek.

Így mindenekelőtt megegyeznek abban, hogy a szabályokkal (regola), a mesterségbeli tudással (arte), valamint a tekintélyekkel szemben az észnek (ingegno), a szenvedélynek (furore) és az invenciónak (invenzione) adják az elsőbbséget. Vasari bírálja azokat a festőket, akik körzővel dolgoznak és számítgatják az arányokat, s kijelenti, hogy „a tanulás szárazzá teszi a művészi modort”.⁷ A Michelangelo *Giudizio universaléj*át bíráló moralista Gilio viszont éppen ellenkezőleg, azt veti a nagy lángész szemére, hogy eszével igyekezett elkápráztatni nézőit, ahelyett, hogy elmélyedt volna a szent történet és az azt magyarázó doktorok tanulmányozásában és irodalmában.⁸ Francesco Patrizi már ifjúkori művében, a *Discorso della diversità dei furori poeticib*en (1553) hangsúlyozza, hogy a költőnek a Horatius által kívánt ésszel és a platóni szenvedéllyel egyaránt rendelkeznie kell,⁹ s később a *Poeticá*ban is kifejti, hogy a költészet létrejöttében a szenvedélyé a döntő szerep, és mellette a mesterségbeli tudás csak másodlagos, s akár el is hanyagolható.¹⁰ Művészeteteoretikus kortársa, Lomazzo ugyanígy foglal állást, amikor azt írja, hogy a festő csak akkor fessen, ha van benne „természettől adott szenvedély, amely a festőkben kétségtelenül ugyanúgy megvan, mint a költőkben”.¹¹ Az ész és a szenvedély terminusai tehát, függetlenül eredetüktől, a manierista teoretikusok tollán a költői és művészi alkotásokban egyformán mint a műalkotás létrejöttéhez legfontosabb adottságok ismertettek el. A harmadik említett kulcsfogalomnak, az invenciónak ugyanilyen döntő szerepet tulajdonítanak mind a költészetben, mind a képzőművészetben. Az invenció képessége teszi lehetővé, hogy az ésszel és szenvedéllyel megáldott költő vagy művész az anyagból (materia) vagy témából (soggetto) létrehozza a leendő műalkotás előképét (prefigurazione). Lomazzo szerint az invenciót is a bölcsőből kell a festőnek magával hoznia, különben hiába tanul bármennyit is.¹² Vasari pedig ebben látja annak zálogát, hogy a szabállyal szemben bizonyos szabadság (licenza) érvényesüljön.¹³ Az invenció az, mint Patrizi írja, mely az anyagból, mint a fa a gyökeréből kifejleszti a törzset és az ágakat.¹⁴ Az anyag vagy téma, mely ugyancsak Patrizi szavaival mint „alap” (fondamento) van jelen a költeményben, szintén új megvilágításba kerül a manierista teoretikusoknál. Míg az arisztotelészi poétika és követői szerint a költészet tárgya a valószínű, kizárva a tárgyaknak, a tudományos megállapításoknak, illetve másrészt a valóságban nem létező

fantasztikus dolgoknak a világát, addig a manieristák számára az anyag, a téma semmilyen módon sem korlátozott. Ezzel függ össze a költészet és festészet hallatlan tematikai kiszélesedése a manierizmus korában. Gondoljunk az oktató költészet (poesia didascalica), vagy a franciáknál az ún. tudományos költészet (poésie scientifique) nagy népszerűségére, vagy a festészetben – különösen a flamandoknál – a csendélet, az állatábrázolás, az emberi jelenlét nélküli természet tematikájának térhódítására. Bármi lehet tehát a költészet tárgya, „csak költői módon kezeljék” – miként Patrizi írja.¹⁵

Hogy ezen mit ért, az kiviláglik a *Poeticának* abból az alapvető tételéből, hogy „a költő csodálatos gondolatok [congetti] és szavak alkotója”.¹⁶ A költő tevékenysége tehát két dologból áll, ezek egyike a gondolat (conpetto) létrehozása, ami a manieristák felfogásában nem más, mint maga az invenció, vagy ha úgy tetszik, az invenció eredménye: a gondolat és a költői invenció (invenzione poetica) terminusok gyakran csupán szinonimák. De ugyanebbe a családba tartozik az *idea* kategóriája is, csak míg az absztraktabb *conpetto* a poétikáknak, a vizuálisan felidézett *idea* a művészeti traktátusok kulcsterminusa.

Azt a tételt, hogy a költő, a művész az isteni inspiráció, azaz a szenvedély nyomán elméjében megfogant *idea* alapján teremti a szépséget, már a XV. század neoplatonikus filozófusai megfogalmazták, de ez akkor elsősorban a természetben tükröződő szépség művészi újraalkotására ösztönzött. A művész akkor a természettől nyert benyomások alapján alakította ki művének prekonceptcióját. A XVI. század második felében viszont az ideára hivatkozni a művészi intellektusnak a természettel való szembeállítását jelentette. Vasari számára az *idea* a műalkotásnak a művész agyában, a természettől függetlenül megalkotott előképe.¹⁷ Lomazzo *Trattatójának* egyik fejezete, mely a *Composizioni della forma nella ideáról* szól, hangsúlyozza, hogy ehhez „magány és csend” kell, és „minden módon el kell kerülni a lármát, és különösen a látványt nyújtó alkalmakat”.¹⁸ Így jön létre a természetes ideával (*idea naturale*) szemben a fantáziában születő *idea* (*fantastica idea*), vagyis a platóni gondolatnak egy szélsőségesen intellektuális változata.

Ezzel a fantáziában születő ideával állítandó párhuzamba – noha tartalma nem teljesen azonos – a *conpetto*, a gondolat fogalma, legalábbis abban az értelmében, ahogyan azt a XVI. század végi teoretikusok használták. Mert míg a festőkről azt állították, hogy egy ideát fordítanak át rajzra, addig a költőkről úgy vélték, hogy gondolataikat fejezik ki szavakkal. Akárcsak az *idea*, a *conpetto* is a mű létrejöttét megelőző, az alkotó intellektusában megformálódó alapgondolat. Egykorú jelentését jól megvilágítja több kisebb értekezés:

Camillo Pellegrino *Del concetto poetico* című írása szerint „az intellektus elgondolása, valóságos és a valósághoz hasonlatos alakú dolgok képe a képzeletben”;¹⁹ a Giulio Cortese által írt *Avvertimenti nel poetare* szavaival pedig „meditáció, amelyet a szellem végez bizonyos, írása témáját érintő, elébe kerülő dolgokról”.²⁰ Az a tény, hogy az arisztotelianus Pellegrino a concetto meghatározását összekapcsolta az imitációfelfogással, nem változtat azon, hogy a concetto szerinte is a költői fantázia terméke, s amint Cortese mondja, a költemény lelke. Mindkét szerző szerint elsősorban a lírai versek háttérében mutatható ki a concetto jelenléte, míg a drámában és az epikában a bonyodalom, a mese felel meg neki. A fogalomnak az irodalomelméletbe való bevezetését a lírai költészet tette leginkább szükségessé, annál is inkább, mert ennek vizsgálata Arisztotelész *Poétikájából* hiányzott. Az a tény pedig, hogy a lírai költemény alapjának – az érzelmi vonatkozásokat mellőzve – a concetto merőben értelmi aktusát tekintették, összefügg azzal, hogy a manierista költők nem érzelmeik kifejezésére törekedtek, hanem meditációkat, megannyi kis esszét foglaltak versbe. A manierista concetto ezeknek a meditációknak a szervezett, sűrített, a homályosságig vagy akár érthetlenségig tömörített, s költeménystruktúrába átváltható eredménye. Csak a barokk költészetben vált a concetto a meglepetést kiváltó retorikai-stiliztikai eszközzé, s lett a metafora túlhajtott változatának elnevezése – vagy funkcionális tényezőből dekoráció, miként azt Alan Boase John Donne és Marino concettóit összehasonlítva megállapította.²¹ Ugyanezt a különbséget Georg Weise mint a manierista concetto „kiagyalt elvontsága” és a barokk metaforákat alkalmazó gondolkodás (concettismo metaforico) „érzéki tapasztalása” közti ellentétet jellemzi.²² Bármennyire távol esik is tehát egymástól az ideának mint a művészi szépség előképének az érett reneszánsz teoretikusai által kidolgozott fogalma és a concettónak legismertebb, barokk kori metaforikus-stiliztikai értelmezése, a manierizmus korában a kettő mégis találkozott, analóg funkciót töltött be az alak (figura), illetve a szó (parola) művészetében. Ezt a kortársak is felismerték. Federico Zuccari, aki egy további terminust, a „belső előkép”-et (disegno interno) vezetett be a művészi alkotás intellektuális prefigurációjának az elnevezésére, szinte egyenlőségjelet tesz az idea és a concetto fogalma közé: „Ha helyesebben és érthetőbben akarjuk kifejezni, mi a belső előkép – írja –, azt mondhatjuk, hogy ez a gondolat, az idea.”²³

Az idea és a concetto a manierizmus felfogása szerint tehát nem a valóság tanulmányozása, illetve a természet reprodukciója nyomán, hanem – Arnold Hauser kifejezésével – egy „intellektuális élmény”²⁴ következtében jön létre, s ezért megértéséhez is magas intellektus szükséges. A manierizmus ezért csak az elitnek a művészete lehet,

költői és művészei élesen elhatárolják magukat a néptől, nem is számítanak a szélesebb közönség megértésére, s gyakran, mint például John Donne, nem is hajlandók műveiket publikálni. Nagyon jellemző e tekintetben egy másik angol manierista költő, George Chapman kijelentése egyik kötetének (1595) dedikációjában: „gyűlölöm a közönséges tömeget... a nemesség megszentel.”²⁵ A nép megvevése természetesen nem új dolog; az érett reneszánsz nagy írói és művészei nem a tömegek, hanem elsősorban az arisztokratikus hozzáértők tetszésére számítottak, de mint azt Robert Ellrodt az angol metafizikusokról készített, immár klasszikus monográfiájában oly találóan írja, „miközben érzéki gyönyörűséget kínálnak, nem kívánnak az olvasótól sem különös tudást, sem szellemi éleslátást. Az arisztokrácia és a nép közötti határvonal az ízlés, és nem az intelligencia szintjén húzódik.”²⁶ A manieristák viszont nem az ízlés, hanem az intellektus elitjének az elismerésére számítanak.

Az a költészet és művészet, mely az ész, a szenvedély és az invenció szerepét tartja elsődlegesnek, s a műalkotást az ezek közreműködéséből létrejött idea vagy concetto realizálásának tekinti, eleve csak normaellenes és pluralista szemléletű lehet. Ennek igazolására a traktátusszerzők kidolgoztak egy sajátos ezoterikus spekulációt, egy, az elméletük alapjául szolgáló concettót vagy ideát. Az ún. hét kormányzóról szóló elképzelésről, képről van szó, melyet a manierizmus két legfőbb esztétikai teoretikusa, a poétikairó Patrizi és a művészeteteoretikus Lomazzo egyaránt kifejtett. A hermetikus Pimander, majd Ficino *De triplici vita* című műve nyomán Mario Equicola fejtette ki először a múzsák, a planéták és a költészet különböző fajtái közötti összefüggésekről szóló elképzelést *Istituzioni al comporre in ogni sorte di rima della lingua volgare, con uno eruditissimo discorso della pittura e con molte segrete allegorie circa le muse e la poesia* (1541) című posztumusz munkájában. A gondolatot továbbfejlesztve, Patrizi a *Discorso della diversità dei furori poetici* című, említett korai írásában már egész rendszert vázolt fel: minthogy az egyes múzsáknak az ég egyik szférája, illetve valamelyik bolygó felel meg, s mivel a platóni tanítás értelmében az égitestek befolyással vannak a lélekre s így a költői képességre is, a költői szenvedély különbözőségei abból erednek, hogy a költő vagy az egyik, vagy a másik planéta, illetve az ahhoz társított múzsa hatása alatt áll. Miként jól ismeretes, harminc évvel később Lomazzónál mint az *Idea del tempio della pittura* tér vissza ez a kép immár teljes kifejlettségében. A festészet templomát hét pillér tartja, melyek mindegyike egy-egy planétának, a kormányzóknak van alárendelve, s egyúttal mindegyik megfelel valamelyik múzsának, a hét bölcs egyikének, főként pedig a festészet valamelyik elemének, adottságának. Lomazzo szerint minden ilyen festészeti ágazatot egy-egy művész reprezentál,

így Raffaello a rajzot, Tiziano a színeket stb., vagyis nemcsak a festészet legfőbb alkotóelemei, de maguk a festőegyéniségek is valamelyik bolygó hatalma alatt állnak. Akárcsak Patrizinál, a bolygók kormányzó szerepével kapcsolatos asztrológiai hiedelem Lomazzónál is a művészi tökéletesség különböző lehetőségeinek, s ezek egyenrangúságának az elismerését jelenti. S minthogy a hét alapsajátságnak számos kombinációja, megannyi egyéni módja képzelhető el, Lomazzo ideája a művészi érték nagyfokú pluralitása melletti és mindenfajta normatív elképzelés elleni állásfoglalást fejez ki.²⁷

Az invenció szabadságáról és szinte végtelen lehetőségeiről van tehát itt szó. Robert Klein találóan írja Lomazzóról: „Vállalkozása a lullusi *ars inveniendi*hez hasonlítható: előre látni minden »fel-fedezést«, felkínálni a racionális és a minden probléma számára megfelelő megoldások elveit.” Amit Lomazzo *Ideája és Trattatója* az alak művészete számára próbál szolgáltatni, ugyanazt teszi a *Poeticában* Patrizi a szó művészete számára, miként ezt Lina Bolzoni könyve (*L'universo dei poemi possibili*, 1978) oly meggyőzően kimutatta.²⁸ A további kérdés most már az, hogy a manierizmus teoretikusai mind az irodalom, mind a képzőművészet terén milyen nézeteket képviseltek az immár megvalósult alkotásokról.²⁹

Hadd idézzem most fel újra Scipione Ammirato állítását, mellyel előadásomat kezdtem: „A költészet és a festészet egyszerre született testvérek.” Mostanáig a műveknek a fogamzásáról, illetve születésük előtti életéről volt szó, amikor a két nővér-embrió sorsa még azonos. Ezért nem volt nehéz a művek genezisére vonatkozó poétikai, illetve művészetelméleti nézetek között az azonosságokat vagy párhuzamosságokat kiemelni, illetve az ezeket meghatározó azonos vagy legalábbis egyenértékű fogalmakat megjelölni. A két megszületett gyermek azonban, bármennyire testvérek is, már különböző karakterűek, és ezért a szó, illetve az alak traktátusszerzőinek a fogalom-, illetve terminusrendszere a továbbiakban már nem felel meg egymásnak oly egyértelműen, mint az idea és concetto esetében. Mégis ki lehet talán mutatni, hogy másképp közelítve ugyan a kérdéshez, lényegében akkor is azonos esztétikai elveket vallanak a manierizmus elméletírói, amikor a megszületett művekről értekeznek.

A költői mű karakterére vonatkozóan kiindulhatunk Patrizinek abból a már idézett fontos megállapításából, mely szerint a költészet nem más, mint „csodálatos gondolatok és szavak alkotása”. Lássuk most ezt az utóbbit, vagyis a gondolat – Cortese szerint a költemény lelke – után a költemény testét. A „csodálatos szavakról” (*parole meravigliose*) szólva Patrizi a retorikus tradícióhoz kapcsolja a költemény külső formáját. Ez világosan kiderül, ha idézzük Sperone Speronit, aki szerint „a retorika nem más, mint az

a nemes mesterség [– jegyezzük meg ezt a szót! –], amellyel helyesen és könnyedén elrendezzük azokat a szavakat, amelyekkel mi emberek szívünk gondolatait kifejezzük”.³⁰ Patrizi tulajdonképpen a retorikának Speroninál megjelenő új felfogását viszi át a poétika terére. A Speroni *Dialogo della retoricájában* (1542) észrevehető szemléletváltozás szorosán összefügg a retorika Cinquecento-beli válságával, melyet Croce, majd Garin, Vasoli és mások már sokoldalúan megvilágítottak.³¹ Arról van szó, hogy a retorikának, melyet a korai humanisták minden tudományos, irodalmi, sőt közéleti tevékenység foglalatának, módszertanának tekintettek, a XVI. században megszűnt a közéleti haszna és funkciója. A retorikának, mint eredetileg a meggyőzés művészetének, ott és akkor volt jelentősége, ahol és amikor az érvek és ellenérvek szabad birkózásából születtek a lényeges döntések és elhatározások – vagyis egy demokratikus közéletben. Az 1530-ban végleg elbukott firenzei köztársasági rendszer egyik utolsó védelmezője, Bartolomeo Cavalcanti 1559-ben megjelent retorikájában nyíltan ki is mondja, hogy a meggyőzést szolgáló beszédek a szabadság bástyái voltak, szabadság híján azonban elvesztették jelentőségüket. Hasonlóképpen nyilatkozott retorikájában (1562) Patrizi is, aki szerint a retorikának akkor van jelentősége, amikor az élet nincs még teljesen törvények, szabályok közé szorítva. A XVI. század második felének tekintélyelvű, rendezett olasz államaiban a retorika szerepét átvette a jog, a politika, az etika, s számára csak a szép szavak maradtak.

Így vált, illetve szűkült a retorika a szép szavak, azaz a „csodálatos szavak” tudományává, vagyis előtérbe lépett egyetlen része, az ékesszólás (elocuzione), melyet joggal tekinthetünk a mai stilisztika ősének. Thomas Sébillet *Art poétique français* című írásában (1548) nem is habozik azonosítani a stílus és az ékesszólás fogalmát. Hogy Patrizi a költemény nyelvének és külső formájának a meghatározásához a retorikából kölcsönzi az eszközöket, az nem meglepő, hiszen ebben csak legfőbb példaképét, Giulio Camillót követte. Camillo ugyanis az 1540 körül írt, s először Patrizi által 1560-ban kiadott *Trattato delle materie che possono venir sotto lo stile dell'eloquente* és *La topica, o vero della elocuzione* című értekezéseiben,³² noha szigorúan a retorika keretei között marad, példáinak túlnyomó részét költői alkotásokból veszi, mert az ékesszólás legfejlettebb megnyilvánulását ezekben látja. „A költő szabadabban használja a képes kifejezéseket ...tehát a szónokénál sokkal díszesebb stílusban írhat.”³³ Ez a „magas intellektus” (altissimo intelletto), miként Patrizi nevezi, átviszi tehát az ékesszólás fogalmát a költői nyelvre, azonosítva azt a költői mű díszített stílusával (stile ornato). Hogy a manierista költői stílusban mekkora erővel jutnak érvényre a retorikai ékesszólásból kölcsönzött alakzatok, ahhoz talán elég

Rosemond Tuve kitűnő könyvére (*Elizabethan and Metaphysical Imagery*, 1947) utalnom, amelyben kimutatja, hogy Pietro Ramo, aki a retorikát hasonlóképpen az ékesszólásra redukálta, mekkora hatással volt a korai angol metafizikus költőkre.³⁴

Mindebből következik, hogy amikor Patrizi a költő feladatává teszi, hogy gondolatait „csodálatos szavakkal” fejezze ki, akkor tulajdonképpen ékesszólásra, vagy ha úgy tetszik, egy díszített stílusra gondol. Vagyis egy a természetestől, a normálistól eltérő stílusra, s ezért írhatja egy helyen, hogy a költői nyelv, pontosabban az általa óhajtott költői nyelv „szinte idegen nyelv”-nek tűnik az olvasó számára.³⁵ Ez az idegenség, azaz a szavaknak valamely csodálatos együttese, szerinte egy átalakítás vagy átformálás eredménye. A költő átalakítja „anyagát kezdeti formájából egy új alakba”, mégpedig „csodálatos alakba”.³⁶ Ezzel az eljárással, melyet ő leginkább kitalálásnak (*finzione*) nevez, a költészetet tulajdonképpen – mint Lina Bolzoni találóan megállapítja – „az alakváltoztatás művészete”-ként fogja fel, illetve mint „a végtelen metamorfózisok művészetét”. Az „alakváltoztatás művészete” (*arte trasmutatoria*) kifejezés egyébként szintén Camillo találmánya, aki az ékesszólás mellett az alkímiát és az építést sorolja ebbe a kategóriába.³⁷ A metamorfózis pedig a manierista (fantázia)képnek (*immaginazione*) egyébként is egyik pregnáns jelensége, annak ellenére, hogy Jean Rousset a francia barokkról szóló klasszikus könyvében a színpadiaság (*ostentazione*) mellett a metamorfózist nyilvánítja a barokk alapjellegzetességének, amit híres tétele, a „*Circe et paon*”³⁸ (Kirké és páva) is kifejezésre juttat. A német tudós, Kurt Reichenbergen azonban találóan mutatott rá arra, hogy a manierizmus kategóriáját nem használó Rousset a metamorfózisra általában az általa barokknak tartott periódus elejéről veszi a példákat, míg a színpadiaságra inkább a későbbi időkből. Azokat a műveket, melyekben a metamorfózis gondolatának döntő szerepe van, s melyek többsége a XVI. század végéről való, az újabb kutatás a manierizmushoz sorolja, noha természetesen a metamorfózis varázsa nem szűnt meg később sem, miként azt például Bernini *Dafnéja* mutatja.³⁹

A kitalálás tehát egyfajta metamorfózis, melynek során létrejön a természetestől eltérő költői forma, illetve stílus, mely mennél ékeesebb, annál jobb. A verses forma már önmagában is mesterkéltséget (parlare finto), vagyis egy átalakult, új formát magára öltött nyelv Patrizi szerint, s ezért ő a verses formát a költői mű egyik alapfeltételének tartja. Az ő terminusát használva, a prózában is lehetséges azonban mesterkéltséget, vagyis a normális beszédnek egy az ékesszólás jegyében átalakult formája. S erre éppen a manierizmus írói szolgáltatnak nagyszámú példát. Robert Ellrodt találóan mutatott rá arra, milyen szoros kapcsolat van az új költői stílus

és a prózában érvényesülő anticiceroniánus mozgalom között.⁴⁰ Mindegy, hogy ennek képviselői ázsziainak, attikainak vagy senecainak, tacitusinak, lipsiusinak nevezik prózastílusukat, mert megegyeznek abban, hogy felcserélik az érett reneszánsznak a mondatok egyensúlyán alapuló, biztonságot sugalló ciceroniánus stílusát egy mesterkéltné, túldíszített, a közönséges nyelvhasználattól tudatosan eltérő ékesszólással.⁴¹ Nem véletlen, hogy az irodalmi műfajok között a manierizmusban az elbeszélő próza van a leggyengébben képviselve, hiszen itt van meg a legkevesebb lehetőség az ékesszólás, a díszített stílus vagy – ha úgy tetszik – az alakváltoztatás művészete érvényesítésére.

A fentiekből levonhatjuk tehát azt a következtetést, hogy az irodalmi manierizmust képviselő teoretikusok és kritikusok a művek genezisének fessegetése mellett az irodalmi alkotások stílusára összpontosították figyelmüket. Egészen más módon, de valamiképpen a stílus keresése és felfedezése foglalkoztatta a művészeteteoretikusokat is. Ez a kérdés bujkál ugyanis a stílusnak, a *manierának* a manierista művészetelmélet legfontosabb kategóriájaként való felismerésében.

Hogy a XVI. században mit neveztek manierának, s hogy mi a fogalom eredete, azt az utóbbi évtizedek szakirodalma, többek közt Weise és Scrivano írásai bőségesen megvilágították, így nem szükséges ezt részletesen ismertetni.⁴² Csupán a stílus fogalmával való összefüggését kell itt fokozatosan hangsúlyoznom. A szónak már az eredeti jelentésében is benne volt az, amit egész általánosan stílusnak nevezünk, mégpedig kettős értelemben is. Egyrészt jelentette a művészetben a kivitelezés módját s egyben stílusát, másrészt – a francia udvari-lovagi szóhasználatban gyakori *maniere* hatására – a finom, előkelő viselkedés módját, illetve stílusát is. Ekkor még a finom, tökéletes ízlés megnyilvánulásának tekintették, s nem értettek bele semmiféle mesterkéltséget, miként Castiglione is azt tekinti az igazi udvari manierának, mely egészen természetes, s melyen nem látszik meg, hogy ez az előkelőség és elegancia gondos tanulás eredménye. Fontos megjegyezni, hogy akár művészlől, akár udvari hölgyről volt szó, a maniera mindig egy személynek vagy esetleg személyek csoportjának a stílusát jelentette, sohasem egy művészi alkotását vagy tárgyát. Ilyen értelemben vált azután esztétikai kategóriává, elsősorban Vasari tollán. A reneszánsz művészet gazdagsága, sokfélesége tudatosította ugyanis a különböző művészek, iskolák vagy nemzedékek közötti karakterbeli különbségeket, vagyis felismerhetővé tette a művészek eltérő stílusait. Vasari azt is felismerte, hogy a legkiválóbb stílus (*ottima maniera*) akkor valósul meg egy művésznél, ha a képességeinek, hajlamainak leginkább megfelelő módon, invencióját szabadon érvényesülni hagyva alkotja meg művét. Scrivano találó

megfogalmazása szerint a maniera nem más, mint „a magát a művészetben kifejező művész szelleme”.⁴³ Vagyis az az egyéni alkotásmód, stílus, melynek révén a művész megvalósítja szándékát. A stílusfogalomnak (*conchetto di stile*) tehát itt egy másik arculatáról van szó, mint az irodalmi traktátusok esetében. Míg az ékes-szólás körüli megfontolások a költői *mű* stílusának a kérdését fessegették, addig a maniera fogalmával az alkotó *művész* stílusára irányították a figyelmet.

A költészet és képzőművészet formájára, stílusára vonatkozóan tehát a kor traktátusírói nem alakítottak ki azonos vagy egyenértékű fogalmakat. Találkoztak mégis abban, hogy végső fokon ugyanarról beszéltek, csak ugyanazon dolog két különböző aspektusáról; szó esetében a műről, alak esetében a művészről. S egyeznek abban is, hogy ugyanabban az irányban s ugyanazon ízlésnek a jegyében mozdulnak el a klasszikus reneszánsz esztétikai eszményeitől. Hiszen a maniera, vagyis az individuális stílus felértékelése éppúgy elfordulást jelent bizonyos hagyományos kánontól, s ellenséges szembenállást mindenféle normával szemben, mint az irodalom terén a természetesnek a metamorfózisával létrejövő „csodálatos szavak”. A saját stílusukat érvényre juttató művészek, illetve a maniera fontosságát hangsúlyozó kritikusok éppúgy elvetik az imitáció elvét, mint hasonlóan gondolkodó poétika-író kortársaik. Hiszen a saját stílus (*propria maniera*) szabad kifejlesztése megkívánja, hogy a művész belső sugallatait kövesse, vagyis fantáziája nyomán, egy idea alapján, azaz a fantáziában születő ideát követve alkotson. Miként Patrizinél gondolat (*conchetto*) és „csodálatos szavak” (*parole meravigliose*), úgy a művészeti írásokban a fantáziában születő idea (*fantastica idea*) és stílus (*maniera*) összetartozó fogalmak lettek: maniera szerint, illetve idea nyomán festeni a természet utánzásától elforduló szuverén művészi teremtést kezdte jelenteni. A klasszicista elveket valló Bellori pontosan fogalmazott, amikor a manierizmussal szembeni ellenszenvét így fejezte ki: a Raffaello utáni festők „elhagyván a természet tanulmányozását, megrontják a művészetet a stílussal, azaz a fantáziában születő ideával”.⁴⁴

Ékesszólás és stílus, ha nem állíthatók is tehát úgy párhuzamba egymással, mint a gondolat és az idea, a manierizmus azonos eszményeit és törekvéseit fejezik tehát ki a költészet, illetve a festészet területén. Ez azért is lehetséges, mert a kettőnek a viszonya az érett reneszánsz képeste ekkorra erősen megváltozott. Leonardo da Vinci még azt írta, hogy „a festészet néma költészet, s a költészet vak festészet”, s azért ítéli a pálmát az elsőnek, „mert a szemnek szolgál, amely nemesebb a fülnél”.⁴⁵ A manierizmusban azonban már a költészet is a szemnek szól, csupán hallomás alapján nem élvezhető s nem is érthető – s míg a természetes prózastílus mindig olyan,

mintha egy előadás számára megformált szöveg leírt változata lenne, addig a manierista próza többnyire csak olvasva követhető, igazi „írott ékesszólás” (elocuzione scritta). Sőt az ékesszólás még a festészetbe is behatol; a nagy manierista freskókompozíciókról, Vasari, Salviati, Zoccari nem egy monumentális alkotásáról joggal írhatta André Chastel, hogy azok „legalább annyira tudós értekezések”, vagy Robert Klein kifejezésével „piktografikus értekezések” (discours pictographiques).⁴⁶

Ha azt a közös stíluseszmenyt keressük, melyre az ékesszólás és a stílus fogalma egyaránt utalni látszik, akkor talán leginkább egy bizonyos mesterkéltségben jelölhetjük meg. Nagyon jellemző, hogy a már többször emlegetett Giulio Camillo, akit joggal tekinthetünk a manierista spekulációk előfutárának, retorikájában megváltoztatja a rest et verba hagyományos distinkcióját, s a kettő közé bevezet egy harmadik elemet: a mesterkéltséget (artificio). Így alakul ki nála az anyag–mesterkéltség–szó hármassága, melyben a két utolsó együtt alkotja az elbeszélés művészetét (l'arte delle locuzione).⁴⁷ A mesterkéltség tehát elengedhetetlen része a „csodálatos szavak” művészetének. Hiszen a Patrizi által emlegetett kitalálás, azaz a költészetben jelentkező átformálás vagy átalakítás, metamorfózis tulajdonképpen a természetesnek művivé változtatását jelenti. Nem véletlen, hogy egyes kritikusok, így például Edoardo Tadeo a petrarkizmus kései manierista szakaszát a „mesterkélt petrarkizmus” (petrarchismo artificioso)⁴⁸ terminussal jelölik.⁴⁹ Hogy pedig a festészetben, éppen a maniera jegyében mennyire általánossá vált az ábrázolás mesterkéltté alakítása, vagyis a természetes arányok tudatos megváltoztatása, azt nem kell külön hangsúlyozni. A manierában és az ékesszólásban egyaránt kifejeződő mesterkéltségnek a kultusza egyébként szorosan összefügg a művek genesiséről valló imitációellenes állásponttal, amint azt már Bellori is észrevette a XVII. században. Ha ugyanis a művész és a költő, az ész birtokában, irracionális szenvedély hatására alkot, akkor csak eredetiségre törekedhet, akkor nem dolgozhat valamely elődjének a stílusában. S minthogy az érett reneszánsz költői és művészei kimerítették a szóval vagy alakkal való ábrázolás és kifejezés normális forrásait és lehetőségeit, a manieristák, ha eredetit akartak alkotni, kénytelenek voltak a természetestől, a valóságban láthatótól, illetve a dolgok egyszerű kimondásától elfordulni. Ezért írhatta Góngora: „Természetesség: a szellem mekkora szegénysége! Világosság: mekkora gondolatnélküliség!”⁵⁰

A természetessel szemben a mesterkélt preferálását mutatja a manierista művészek és teoretikusok szépségeszménye is. A reneszánsz művészet tapasztalatai alapján Benedetto Varchi az 1540-es években írt *Libro della beltà e grazia* című írásában világosan meg-

különbözteti a szépség két fajtáját. Az egyik a testi szépség, mely „a végtagok arányaiban”-ben jelentkezik, s melyet bárki élvezhet az öt érzékszervével; a másik a szellemi szépség, amely „a lélek erenyeiben és viselkedésében”, s melyet csak a művelt és spekulációra hajlamos emberek értékelhetnek.⁵¹ Ennek az utóbbinak az elnevezése a báj (grazia), melyet eredetileg – akárcsak a manierát – mint az előkelő viselkedés egyik elengedhetetlen kellékét kívánták meg az udvari embertől, elsősorban a hölgyektől. Agnolo Firenzuola szerint a grazia a léleknek a testi formákon való átragyogása, melyben a spirituális tökéletesség „rejtett arányossága” jut kifejezésre.⁵² Az eredetileg és Varchi felfogása szerint két egymást kiegészítő szépségeszmény közül a manieristák egyértelműen az utóbbinak ítélték a pálmát, megbontották a természetes és spirituális szépség közti egyensúlyt, sőt, ez utóbbit elkülönítették, majd szembe is állították vele. Mindezt kellően megvilágította már többek között Vasoli, Paola Barocchinak a művészeti traktátushoz írt kommentárjai, Carlo Ossola *L'autunno del Rinascimento*-jének megfelelő fejezete és mások. Ezek alapján nyugodtan tekinthetjük a bájat a manierista művészet szépségeszményének, mely tehát nem magától értetődő, érzékileg azonnal felfogható, hanem rejtett, enigmatikus, s amely ezért az egyik traktátusszerző, Vincenzo Danti szavaival „az intellektuális erőről ismerzik meg”.⁵³ Ettől a szépségeszménytől szükségképpen idegen minden, ami naiv, természetes és mesterkéletlen, kedvelni viszont elrejtését, annak akár a torz mögé bújtatását. Mint Robert Klein írja: „la beauté n'existait alors que pour une analyse rationnelle”.⁵⁴

Az irodalmi traktátusokban nem találkozunk a bájnak megfelelő fogalommal, de ha a grazia spirituális, vagy akár intellektuális szépség, akkor nyilvánvaló, hogy a költészetben is ugyanerről van szó, akkor is, ha nem nevezik néven. A manierista költészet nem plaszticitásával, az arányok harmóniájával tűnik ki, nem érzéki hatásra törekszik, hanem az intellektust foglalkoztatja, s így szépségről is elsősorban intellektuális értelemben lehet az esetében beszélni. Bár az egykorú retorika- és poétikaírók nem szoktak rá hivatkozni, tanulságos ezzel kapcsolatban Girolamo Cardano *De subtilitate* (1550) című munkájára utalni, melyre a manierista szépségeszmény szempontjából a lengyel esztétikatörténész, Tatarikiewicz hívta fel a figyelmet.⁵⁵ Cardano ugyanis kifejti, hogy a dolgok annál szebbek, mennél világosabbak és érthetőbbek, de annál szubtilisebbek, mennél nehezebb észrevenni és megérteni őket. Ez a „subtilitas”, mely „decoris omnis mater”, lényegében ugyanaz a láthatatlan, intellektuális szépség, mint amilyenné a grazia érlelődött a manierista művészetkritikusok tollán. A gondolat és az ékesszólás révén előidézett intellektuális élvezettel, az intellektuális szépség keresésével van összhangban

a csodálatra méltónak (mirabile) a költészet céljaként való megjelölése is. Patrizi csak járulékosnak tekinti a költészet egyrészt pedagógiai, másrészt gyönyörködtető, vagyis a természetes tetszésre törekvő funkcióját, és helyettük a csodálatra méltó megvalósítását kívánja a költőtől. S minthogy ez a hihető és hihetetlen logikai szintjeinek a keveredéséből áll elő, a csodálatra méltót hordozó, megvalósító mű szépsége sem lehet más, mint intellektuális természetű. A szó és az alak manierista teoretikusai tehát a mű szépségének a kérdésében is hasonlóan gondolkodnak, ha másként fogalmazták is meg álláspontjukat.

Ezzel befejeztem egy séma felvázolását, melyet könnyen érhet az a vád, hogy egy, a maga korában senki által ki nem fejtett esztétika utólagos és önkényes rekonstrukciója. Annál is inkább, mert a költészetéről és képzőművészetről szóló kritikai írások hallatlan bősége, az ezekben kifejtett nézetek kaotikus szövevénye, s maguknak a manierista irodalmi és művészi alkotásoknak a végtelen sokfélsége inkább arra indítana, hogy elvitassuk bármiféle szintetizálásnak a lehetőségét. Vannak is sokan, akik éppen ezért manierizmus helyett szívesebben beszélnek manierizmusokról. Mégis, úgy vélem, hogy a manierista traktátusszerzők munkáiból kihámozhatók egy esztétikai koncepciónak a körvonalai, egyforma érvénnyel a szó és az alak művészete számára. Ennek az esztétikának persze súlyos elmentmondásai vannak. Aláértékeli a tanulmányozást az ésszel szemben, de ugyanakkor a költőtől és művésztől a legmagasabb intellektuális igényeket kielégítő tudást kíván. Lebecsüli a mesterséghez tartozó pedáns ismereteket, de ugyanakkor törekszik a mesterkéltiségre, mely csak a művészi eszközök fölényes kezelése esetén valósítható meg. A költői, illetve művészi variációk, lehetőségek végtelen voltát hirdeti, mégis megpróbálja a rendszerezhetetlent rendszerbe foglalni, mint Patrizi vagy Lomazzo teszi. A manierista esztétika ezért előbb-utóbb vagy egy száraz akadémizmusba kellett hogy torkolljon, vagy pedig el kellett jutnia az értékek tagadásához, olyan relativisztikus és anarchisztikus szépségesszményhez, mint amelyet Giordano Bruno képviselt, különösen *De vinculis in genere* című munkájában. A manierizmus azonban így is az esztétikai gondolat történetének egyik legizgalmasabb és legprovokálóbb fejezete marad.

(Ottawa, 1985)

- 1 Idézi Bernard WEINBERG, *A History of Literary Criticism in the Italian Renaissance*, Chicago, University of Chicago Press, 1961, 1, 281. („La poesia et la pittura sono sorelle tutte nate in un parto.”)
- 2 Uo.
- 3 *Lezione... della maggioranza delle arti* [1547], in *Scritti d'arte del Cinquecento*, I, ed. Paola BAROCCHI, Milano-Napoli, Ricciardi, 1971, 263-264 („il fine della poesia e della pittura [è] medesimo..., cioè imitare la natura”: mégpedig „il poeta l'imita colle parole et i pittori co' colori”).
- 4 Willie SYPHER, *Four Stages of Renaissance Style*, Garden City, NY, Doubleday, 1955; Frederick B. ARTZ, *From the Renaissance to Romanticism. Trends in Style, in Art, Literature and Music*, Chicago, University of Chicago Press, 1962; Arnold HAUSER, *Der Manierismus. Die Krise der Renaissance und der Ursprung der modernen Kunst*, München, Beck, 1964; Georg WEISE, *Il manierismo. Bilancio critico del problema stilistico e culturale*, Firenze, Olschki, 1971 [Accademia Toscana di Scienze e Lettere „La Colombaria”, Studi, 20]; Wolfgang DROST, *Strukturen des Manierismus in Literatur und bildender Kunst*, Heidelberg, Carl Winter, 1977.
- 5 Carlo OSSOLA, *Autunno del Rinascimento. „Idea del tempio” nell' arte dell' ultimo Cinquecento*, Firenze, Olschki, 1971; Ferruccio ULIVI, *I trattati dell'arte fra Manierismo e Controriforma e i rapporti de lettere e arti, in Letteratura e critica. Studi in onore di Natalino Sapengo*, Roma, Bulzoni, 1974, I, 341-359.
- 6 L. Tibor KLANICZAY, *La théorie esthétique du maniérisme*, in *Littérature de la Renaissance*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1978, 327-384 [„Studia Humanitatis”, 3].
- 7 Giorgio VASARI, *Le vite de' più eccelenti pittori, scultori e architetti, nelle redazioni del 1550 e 1586*, IV. Testo, ed. Rosanna BETTARINI, Paola BAROCCHI, Firenze, 1976, 6 („lo studio insecchisce la maniera”).
- 8 Giovanni Andrea GILIO, *Due dialogi... Nel secondo si ragiona degli errori e degli abusi de' pittori circa l'istorie, con molte annotazioni fatte sopra il Giudizio di Michelangelo [1564]*, in *Trattati d'arte del Cinquecento fra manierismo e controriforma*, II, ed. Paola BAROCCHI, Bari, Laterza, 1961, 60-89 [Scrittori d'Italia, 221].
- 9 WEINBERG, *i. m.* I, 272.
- 10 Francesco PATRIZI DA CHERSO, *Della poetica*, ed. Danilo AGUZZI BARBAGLI, Firenze, Istituto Nazionale de Studi sul Rinascimento, 1969-1971, II, 29-30.
- 11 Giovanni Paolo LOMAZZO, *Trattato dell'arte della pittura, scultura ed architettura*, Roma, 1844, II, 465-466 („un natural furore, il quale non è dubbio che così corre ne' pittori come ne' poeti”).
- 12 LOMAZZO, *Idea del tempio della pittura*, Milano, 1590, 39. Repr. Hildesheim, Olms, 1965.
- 13 VASARI, *i. m.* 5.

- 14 PATRIZI, *i. m.* III, 197–208. – Vö. Lina BOLZONI, *L'universo dei poemi possibili. Studi su Francesco Patrizi da Cherso*, Roma, Bulzoni, 1980, 132–133.
- 15 PATRIZI, *i. m.* II, 163 („pure che poeticamente sieno trattati”).
- 16 Uo, II, 284. („il poeta facitore di concetti e di parole meravigliose. E da ciò agevol cosa è a vedersi che la poesia, sua fattura, sia fattura di concetti e di parole meravigliose.”)
- 17 L. Erwin PANOFKY, *Idea, ein Beitrag zur Begriffsgeschichte des älteren Kunsttheorie*, Leipzig–Berlin, 1924.
- 18 LOMAZZO, *Trattato...* 459–462 („e necessario ad ogni modo fuggire gli strepiti, e massime le occasioni di vedere”).
- 19 Idézi WEINBERG, *i. m.* I, 243 („un pensiero dell'intelletto, immagine e simiglianza di cose vere e di cose simili al vero formato nella fantasia”).
- 20 Uo., I, 235 („quella meditazione che lo spirito fa sopra alcuno obietto che se gli offerisce di quello c'ha da scrivere”).
- 21 Alan M. BOASE, *The Definition of Mannerism*, in *Actes du IIIe Congrès de l'A.I.L.C.*, S'Gravenhage, Mouton, 1962, 154.
- 22 Georg WEISE, *Manierismo e letteratura*, Firenze, Olschki, 1976, 197–200.
- 23 Federico ZUCCARI, *L'idea de' pittori, scultori ed architetti* [1607]. I, 5 [ed. facsimile: *Scritti d'arte di Federico Zuccari*, ed. D. HEIKAMP, Firenze, 1961]. – Vö. Emma SPINA BARELLI, *Teorici e scrittori d'arte, tra manierismo e barocco*, Milano, 1966, 30. („Se vogliamo piu compiutamente e communemente dichiarare il nome di questo Dissegno interno, diremo ch'è il concetto, e l'Idea.”)
- 24 HAUSER, *i. m.* 42.
- 25 *The Poems of Georges Chapman*, ed. P. Brooks BARTLETT, New York, 1942, 49. – L. Tibor KLANICZAY, *La crisi del Rinascimento e il manierismo* [Premessa di Riccardo SCRIVANO], Roma, Bulzoni, 1973, 57 („lo odio la folla volgare e dedice le mie singolari e la nobilita consacra”).
- 26 Robert ELLRODT, *L'inspiration personnelle et l'esprit du temps chez Les Poètes Métaphysiques Anglais*, II, Paris, Corti, 1960, 136. („voulant offrir un plaisir voluptueux ils n'exigeront du lecteur ni science singulière ni pénétration d'esprit. La barrière entre cette aristocratie et la plèbe est de l'ordre du goût et non de l'intelligence.”)
- 27 Lásd R. P. CIARDI és R. KLEIN bevezetőjét in Giovanni Paolo LOMAZZO, *Scritti sulle arti*, I–II, ed. Roberto Paolo CIARDI, Firenze, Marchi e Bartolli, 1973–1974; Giovan Paolo LOMAZZO, *Idea del tempio della pittura*, I–II, ed. Robert KLEIN, Firenze, Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento, 1974.
- 28 Robert KLEIN, *Les sept gouverneurs de l'Art selon Lomazzo*, „Arte Lombarda”, 1959, 283. („Son entreprise est celle d'une ars inveniendi lullienne: prévoir tous les 'cas', toutes les 'inventions', fournir les principes des solutions rationnelles et convenantes pour tout problème possible”).
- 29 A 14. jegyzetben *i. m.* 97–115.
- 30 *Scritti d'arte del Cinquecento*, I, ed. Paola BAROCCHI, Milano–Napoli, Ricciardi, 1971, 261 („la retorica non è altro che un gentile artificio

- d'acconciar bene e leggiadramente quelle parole onde noi uomini significhiamo l'un l'altro i concetti di nostri cori").
- 31 Benedetto CROCE, *Francesco Patrizio e la critica della retorica antica*, in B. C., *Problemi di estetica e contributi alla storia dell' estetica italiana*, Bari, Laterza, 1910, 297–308; Eugenio GARIN, *Discussioni sulla retorica*, in E. G., *Medioevo e Rinascimento*, Bari, Laterza, 1954, 124–149; Cesare VASOLI, *La dialettica e la retorica dell' Umanesimo. „Invenzione” e „Metodo” nella cultura del XVe XVI secolo*, Milano, 1968.
- 32 Edizione moderna: *Trattati di poetica e di retorica del Cinquecento*, I, ed. Bernard WEINBERG, Bari, Laterza, 1970, 319–407 [Scrittori d'Italia, 247]. („Il poeta è più libero – írja – nell'uso delle espressioni figurate, ... può dunque scrivere in uno stile molto più ornato di quella dell'oratore.”)
- 33 Uo., 622.
- 34 Chicago, 1947, 311–353.
- 35 PATRIZI, *i. m.*, II, 250.
- 36 Uo., III, 19 – Vö. KLANICZAY, *i. m.* (lásd 6. jegyzet), 123 („la materia della sua prima forma in una nuova”, mégpedig „in una forma mirabile”).
- 37 A 14. jegyzetben *i. m.*, 1963, 205.
- 38 Jean ROUSSET, *La littérature de l'âge baroque en France*, Paris, Corti, 1953.
- 39 Kurt REICHENBERGER, *Der literarische Manierismus des ausgehenden, 16. und beginnenden 17. Jahrhunderts in Frankreich*, in *Romantisches Jahrbuch*, XIII [1962], 76–86.
- 40 A 26. jegyzetben *i. m.*, II, 388–389.
- 41 L. MORRIS–W. CROLL, *Style, Rhetoric and Rythm*, ed. J. M. PATRICK et alii, Princeton University Press, 1966.
- 42 Georg WEISE, *Maniera und pellegrino. Zwei Lieblingswörter der italienischen Literatur der Zeit des Manierismus*, in *Romantisches Jahrbuch*, III [1950], 321–403; Uó, *La doppia origine del concetto di manierismo*, in *Studi Vasariani*, Firenze, Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento, 1950, 181–185.
- 43 Riccardo SCRIVANO, *Il manierismo nella letteratura del Cinquecento*, Padova, Liviana, 1959, 44–45 („l'ingegno stesso di un artista che si esprime in arte”).
- 44 Giovanni Pietro BELLORI, *Le vite de' pittori, scultori e architetti moderni*, Roma, 1967; ed. facsimile, Genova, 38 („abbandonando lo studio della natura, vizarono l'arte con la maniera, o vogliamo dire fantastica idea”).
- 45 *Scritti d'arte*, *i. m.*, I, 241–242 („la pittura è una poesia mutta, e la poesia e una pittura cieca”, s azért ítéli a pálmát az elsőnek, „perche serve a l'occhio, seno più nobile che l'orecchio”).
- 46 André CHASTEL, *La crise de la Renaissance*, Genève, Skira, 1968, 36; Robert KLEIN, *La forme et l'intelligible*, in *Manierismo e simbolismo*, ed. Enrico CASTELI, Padova, 1958, 104.
- 47 L. *Trattati di poetica*, *i. m.* (lásd 32. jegyzet), 622.
- 48 *Il manierismo letterario e i lirici veneziani del tardo Cinquecento*, Roma, Bulzoni, 1924.

- 49 La „locuzione artificiosa”. *Teoria ed esperienza della lirica a Napoli nell'età del Manierismo*, Roma, 1973.
- 50 Idézi HAUSER, *i. m.* (lásd 4. jegyzet), 40.
- 51 *Trattati d'arte del Cinquecento fra manierismo e controriforma*, I, ed. Paola BAROCCHI, Bari, Laterza, 1980, 89 [Scrittori d'Italia, 219].
- 52 Cesare VASOLI, *L'estetica dell'umanesimo e del Rinascimento*, in *Momenti e problemi de storia dell'estetica*, I, Milano, Marzorati, 406-407.
- 53 *Il primo libro del trattato delle perfette proporzioni* [1567], in *Trattati d'arte, i. m.*, I, 229 („si fa conoscere per mezzo delle potenze intellettuali”).
- 54 KLEIN, *i. m.*, in n. 46, 104.
- 55 Władisław TATARKIEWICZ, *L'esthétique de la Renaissance et son déclin, in Italia, Vénèzie e Polonia tra Umanesimo e Rinascimento*, Wrocław-Warszawa-Kraków, Ossolineum, 1967, 4.

A MANIERIZMUS POLITIKAI FILOZÓFIÁJA: PARUTA ÉS LIPSIUS

Meghökkenítő dolog talán manierista politikai filozófiáról beszélni. Ha azonban manierizmuson nemcsak egy művészeti és irodalmi stílust értünk, hanem egy annak háttérben lévő, azzal összefüggő mentalitást és gondolkodásmódot is, miként azt a kérdés számos kutatója újabban teszi,¹ akkor megengedhető, sőt szükséges, hogy a politikai gondolkodás szférájában is megkeressük azokat az eszméket, illetve szerzőket, amelyek/akik megfelelnek az európai kulturális fejlődés manierista fázisának. Hogy a manierizmus időben a reneszánsz és a barokk nagy civilizációs korszakai között helyezkedik el, bizonyos fokig átmenetet alkotva, azzal nagyjából ma már mindenki egyetért, vita inkább csak akörül van, hogy vajon az előbbihez vagy az utóbbihoz kötődik-e szorosabban.² A manierista jelenségekkel harmonizáló politikai gondolkodás meghatározásakor azonban ennek a kérdésnek nincs különösebb jelentősége.

A XVI. század viharos politikai viszonyai közepette a hatalom Európa legtöbb államában vitatottá vált: egyes esetekben a hatalom megszerzése, máskor a meglévő hatalom bármely eszközzel való erősítése, illetve kiterjesztése volt napirenden. Az európai történelem egyik legvéresebb századában ezért a politikai gondolkodást erős voluntarizmus jellemezte, s az elmélet, mindenekelőtt Machiavellié, ehhez szolgáltatott igazolást, illetve praktikus útmutatást. A véget nem érő háborúk és konfliktusok azonban lassan megérlelték azt a felismerést, hogy miután Európa politikai térképe nagymértékben átrajzolódott, az erőviszonyok további megváltoztatására nincsen már sok esély; az erőszak további fokozása csupán az emberi és kulturális értékek további pusztulását eredményezheti anélkül, hogy számottevő politikai haszon járna vele együtt. Kitzúzott hatalmi célját egyik erő sem érte el: sem a katolikusok, sem a protestánsok, sem az egymással versengő államok, sem a század végén új erőpróbát kikényszerítő török birodalom, illetve a vele szemben álló közép-európai keresztény hatalmak. Bizonyos fokig mindenki vesztes maradt – talán az egy Angliát kivéve –, s kezdett előnyösebbnek tűnni a megmentett pozíciók megtartása, mint további áldozatokat hozni az el-

veszettek visszaszerzésére. A hatalmi célok erőltetésének a helyébe így a kompromisszum keresése lépett, a status quo fenntartása, a béke biztosítása, akár komoly megalkuvások árán is. Ez a történelmi helyzet a politika teoretikusai részéről teljesen más megközelítést igényelt, mint amelyet a politikai filozófia történetének fővonalát alkotó elméletírók képviseltek: mint Machiavelli, mint az abszolutizmus elméletírói, mint a jezsuita politikai filozófusok vagy mint az államrezon XVII. századi hirdetői. Ők mindnyájan a Machiavellivel létrejövő politikatudomány pozitív fejlesztői, előbbrevivói voltak, akik a politika nagy elméleti kérdéseinek megoldásán fáradoztak. Tőlük eltérően jelenik meg a reneszánsz végső szakaszában az az elméleti útkeresés, mely a túlélést, a békét helyezi előtérbe még akkor is, ha az csak megalkuvás, illetve a politikai célok feladása árán lehetséges. Az ilyen, a klasszikus politikai gondolkodástól elváló elméletnek a fő képviselőit vélem Paolo Parutában és Justus Lipsiusban felismerni. Nem véletlen, hogy Pierre Mesnard a reneszánsz kori politikai filozófiáról szóló klasszikus művében még az említés erejéig sem esik róluk szó.³

A reneszánsz kori politikai gondolkodásban jelentkező eme mentalitásnak a kezdeteit, Federico Chabod nyomán a politikai illúziókkal leszámoló Guicciardininél, elsősorban a *Ricordi*ban jelölhetjük meg. A Chabod által „a század morális atyjá”-nak nevezett Guicciardini az, aki bizonyos melankóliával felismeri az ún. politikai értékek relativitását, elhárítja a nagy kérdések végső konzekvenciáinak levonását, és keresi a belenyugvás erkölcsi igazolását.⁴ Ezt a vonalat folytatja Paolo Paruta, az egyetlen szabadnak megmaradt olasz állam, a velencei köztársaság politikusa.⁵ Velencének ebben az időben a spanyol Habsburgok, valamint az ellenreformáció révén megerősödött pápaság szorításában kellett megőriznie pozícióit és hagyományos társadalmi-politikai rendjét, lemondva az olasz államok közötti erőegyensúly fenntartása érdekében folytatott korábbi aktív politikájáról. Paruta írja a *Discorsi politici*ban, hogy a köztársaság a jelenlegi helyzetben „ha nem diadalmaskodhat a hatalom és az egyetemes szabadság érdekében, legalább élvezzi a nyugalmat”.⁶ A „nyugalom” és a „béke” az ő szemléletében az emberek és a társadalom egyedül igazságos és helyes állapota, el kell tehát kerülni minden változást, mert csak így válik lehetővé a megvalósult értékek fennmaradása. Politikai filozófiájának a célja ezért nem lehet más, mint különböző kompromisszumok árán igazolni azt a szociális státust, melyet állampolgárai számára Velence biztosított.⁷

Ezt a feladatot végezte el fő művében, az 1579-ben megjelent *Perfezione della vita politica* (A politikai élet tökéletessége) című háromrészes, terjedelmes dialógusában. A szerző ebben egy beszélgetést rekonstruál, mely a tridenti zsinat utolsó éveiben, Trident környékén,

a zsinaton részt vevő velencei fennhatóság alá tartozó püspökök, a velencei követek és kíséretük tagjai között zajlik le. Paruta állítása szerint valóságos beszélgetések emlékére támaszkodik, amit el is hihetünk neki. Jellemző, hogy végképp semmit sem érezni a zsinat légköréből, még csak utalás sincs rá: a velencei politikusok, egyháziak és világiak egyaránt nem látszanak tudomást venni azokról a történelmi horderejű eseményekről, melyek beszélgetésük idején történtek, jelölve annak, hogy Velence éli tovább a maga életét, igyekszik izolálni magát az európai és itáliai politikától, illetve igyekszik elhíttetni önmagával és másokkal, hogy bármi történjék a világban, a velencei állam annyira tökéletes, hogy nincs mitől tartania. Mi ugyan tudjuk, hogy a velencei nagyhatalomnak – ha nem is órái és évei, de – évszázadai már megvoltak számlálva az újkor eleji nagy gazdasági-politikai változások miatt, maguk az érintettek azonban ezt még nem érezhették a bőrükön, ellenkezőleg, a XVI. század második fele a legnagyobb prosperitás időszaka Velencében. Ekkor élnek fel az előző évszázadokban begyűjtött vagyont, a kereskedő-arisztokrácia úgy él, ahogyan azt Veronese lakomaképein láthatjuk, de a középpolgárság is ekkor építetteti és festeti ki a legnagyobb mesterekkel a híres „scuolá”-kat. Miközben a demokratikus Firenze elbukott, az arisztokratikus velencei köztársaság mindent túlél, őt igazolta az idő, legalábbis a kortársak tudatában.

Ebben a kontextusban Parutának a „politika” fogalmát át kellett értelmeznie. Míg Machiavellinél a politika dinamikus jelenség, addig nála statikus állapot, az ő értelmezése szerint nem más, mint „umana e civile felicità” (emberi és civilizált boldogság).⁸ Magának a műnek a címét (*Perfezione della vita politica*) ezért tulajdonképpen így kellene visszaadni: a civilizált emberi élet tökéletessége – vagy: a tökéletes civilizált emberi élet. A *civile* itt a barbár, állati léttől, az *umana* az istenitől választja el az embert, az ember szférája tehát a barbár és az isteni között helyezkedik el. Helyét pedig ezen a szinten akkor találja meg, a civilizált emberi lét tökéletességét akkor érheti el, ha egyrészt „az élet kényelmére”, másrészt „az erények [virtù] gyakorlására” törekszik.⁹ Az előbbiekhöz az szükséges, hogy az emberek maximálisan kihasználják azokat az előnyöket, melyeket a velencei, a prosperitást lehetővé tevő intézmények és törvények biztosítanak. S ezt akkor éri el, ha gyakorolják a *virtù*-t, amely mindennek a kulcsa.

Híven Machiavelli, s általában a reneszánsz szelleméhez, a *virtù* Parutánál is aktív tevékenységet jelent, s ezért dialógusa első részében főként azt fejtegeti, hogy az embernek a cselekvő életet kell követnie a szemlélődő élettel szemben, mely utóbbi, miként Machiavellinél, nála is az „ozio” (henyélés) szférájába tartozik. Noha a kontemplatív életformát ő is elutasítja, nem ítéli el, sőt elvben ma-

gasabb rendűnek nyilvánítja, hiszen azt követve az ember az istenség természetéhez kerül közel. De mivel azt úgysem érheti el, helyesebb arra törekednie, ami megvalósítható, vagyis az erényes cselekvésre. Igazán pedig akkor erényes a cselekvés, ha sokak javára történik.¹⁰ Itt megint a humanista etikának, illetve Machiavelli gondolati sémájának az örökségéről van szó: a cselekvés primátusa érvényesül a passzivitással, azaz a *virtù* fölénye a henyéléssel szemben; a *virtù* működésében, a cselekvésben viszont a közjó szolgálatának az elsőbbsége az egyéni érdek érvényesítésével szemben.

Bár a szerkezet ugyanaz, Paruta *virtù*-központú politikai etikájának a tartalma teljesen más, mint a Machiavellié. Nála nincs szükség egy, a társadalmat dinamikusan átformáló energiára, hanem csupán a meglévő mechanizmus tökéletes működtetésére. Paruta *virtù*-fogalma ez utóbbinak a szolgálatában áll, s ezért alig különbözik egy, a nikomakhoszi etikán alapuló laikus erény-fogalomtól. A dialógus második részét Paruta teljesen ennek az erény-fogalomnak, illetve ösztetevői kifejtésének szenteli, amolyan erkölcsfilozófiai vezérfonalat ad az állampolgár, illetve az államférfi számára. Azokat az erényeket tárgyalja, melyek birtokában, illetve amelyek aktív gyakorlása által a tökéletes intézményekkel és tökéletes törvényekkel rendelkező állam biztosíthatja polgárainak jólétét és életük kényelmét. A politika így végső fokon teljesen alárendelődik a morálnak, valósággal felszívódik benne. De hogy Paruta erkölcsfilozófiája mégis politikailag determinált, azt az erények általa vallott hierarchiája mutatja. Az állampolgár és államférfi számára fontos erények csúcsára ugyanis a „prudenzá”-t (megfontoltság) állítja, s végső fokon ennek érvényesülésétől várja a „vita civile” fennmaradását. Itt érhető leginkább tetten a parutai morális politika vagy politikai morál elkülönülése egyrészt a *virtù* történelemátalakító funkcióját való machiavellista állásponttól, másrészt a politikát az isteni törvényeknek, illetve az azokat képviselő egyháznak alárendelő, az ellenreformáció szellemében fogant elméletektől. A civilizált emberi élet tökéletességének a záloga a status quo fennmaradását biztosító okos, józan emberi belátás és megfontoltság.

A velencei teoretikus végül is meglehetősen egyszerű képletet állít fel: az emberek legyenek mennél erényesebbek, ezt kamatoztassák a köz javára, s mennél erényesebb valaki, annál többet vállaljon magára a közügyek intézéséből. A mű harmadik részéből megtudjuk azonban, hogy azért mégsem ennyire egyszerű a dolog. Mert bármennyire megvan is valakiben a *virtù* s a készség arra, hogy ezt gyakorolja, ez nem sokat ér, ha bizonyos külső körülmények nehezítik, gátolják, vagy egyenesen megakadályozzák az ember erényes cselekvését – íme, itt lappang valahol a Machiavelli-féle fortuna, bár ezt a fogalmat Paruta egyáltalán nem használja. De nem is olyasféle

determináltságra gondol, mint amilyenről Machiavellinél van szó, hanem sokkal hétköznapibb dolgokra. Így például megakadályozza az embert az erényes cselekvésben a betegség, a rövid élet vagy a szegénység, amely a létfenntartásért való küzdelemben felőrli erejét stb. Önmagában tehát nem elég az erény, szükség van bizonyos külső javakra is, melyek lehetővé teszik, megkönnyítik gyakorlását. E javakat Paruta a *virtù* ornamentumainak nevezi, s egy szellemes hasonlatot használ: miként a drágakövek is csak tompán fénylenek, ha ólomba foglalják őket, nem pedig aranyba, ugyanúgy az erények sem ragyoghatnak ornamentumaik nélkül.¹¹ Melyek ezek? A már említett hosszú élet, a jó egészség; azután meglepő módon, a testi szépség: mert mint írja, a szép testű ember jobban törekszik lelkének a virtussal való nemesítésére, hogy így kívül-belül hasonló legyen, s nehogy méltatlannak mutakozzék a természet ajándékára.¹² Azután ezek közé tartozik az „onore”, vagyis hogy meglegyen a társadalmi megbecsülése, elismertsége; azután a nemesi származás, mert az ősök jóvoltából így megvan „az erényre való jó diszpozíciója”,¹³ és természetesen az egyik legfőbb ornamentum a gazdagság, hiszen ez esetben anyagi gondok nem akadályozzák a *virtù* gyakorlásában, s még egy sor más, mint például, hogy legyenek az erényes embernek gyermekei és unokái, mert akkor több felelősséggel és ambícióval törekszik hasznos tevékenységre. Mindenesetre csábító perspektíva: legyünk egészségesek, hosszú életűek, szépek, gazdagok, legyenek dicső őseink és derék gyermekeink, övezzen a társadalom megbecsülése – s akkor maximálisan kifejtethetjük áldásos tevékenységünket a társadalom, a haza javára.

A műnek ez a harmadik része árulja el, hogy Paruta egy merőben arisztokratikus életeszmenyt képvisel, teljes ellentétben az „igazi nemesség”-nek a reneszánszban oly népszerű elvével. Mivel ugyanis az erény az érvényesülését megkönnyítő feltételek nélkül nem elégséges a kormányzáshoz, Paruta szerint a közügyek intézéséből ki kell zárni azokat, akik kezük munkájából élnek, valamint a nőket és a szolgákat, ők ugyanis tevékenységük során a maguk hasznát nézik, nem pedig a másokét.¹⁴ Nyilvánvaló tehát, hogy a köztársaság vezetésére csak a nemesek és gazdagok alkalmasak.

Bármennyire riasztó is mindez, ne feledjük, hogy Paruta, alkalmazva és átértelmezve a reneszánsz politikai elméletének bizonyos alapelveit, az évszázadokon át sikeres velencei tapasztalat fedezetében fejti ki álláspontját. A velencei kereskedő arisztokrácia sikeresen tartotta fenn és gyarapította a „serenissima repubblicá”-t, itt tehát valóban az volt a kérdés, hogy ez a hagyományos vezető osztály képes-e továbbra is szolgálni a közjót. Paruta igyekezete arra irányult, politikai és erkölcsi útmutatása azt a célt szolgálta, hogy ez

a vezető osztály, melyhez ő maga is tartozott, továbbra is be tudja tölteni addigi pozitív társadalmi funkcióját.

Bár Paruta szeme előtt mindvégig saját állama, a velencei köztársaság lebegett, politikai elgondolásainak legfőbb konklúzióját általános érvennyel is megfogalmazta. Teljes ellentétben a megelőző és az utána következő kor politikai ambícióival, egyértelműen elítéli a hatalom gyarapítását és kiterjesztését, mint amely veszélyezteti „az állampolgárok kényelmes és erényes életét”. Mondanivalójának a lényegét a következőképpen fogalmazta meg: „Háború és béke idején egyaránt olyan rendnek kell uralkodnia a városban, hogy az – biztonságban mind a külső ellenségektől, mind a belső viszalyoktól – hosszú ideig megőrizhesse a szabadságot, és élvezhesse a béke édes gyümölcseit. A béke az a cél, melyre valamennyi intézkedésnek és háborús cselekménynek irányulnia kell. Az a fejedelemség és az a köztársaság ugyanis, amely minden törekvését és gondolatát a háborúra fordítja, egyiket a másik után kezdve el, hogy birodalma határait kiszélesíthesse, nagyon messze kerül a boldogsághoz vezető egyenes úttól. Ez ugyanis nem a más népeken való uralomban keresendő, hanem az igazságos kormányzásban és az alattvalók békéjének és nyugalmanak megőrzésében.”¹⁵

Hogy Paruta nézetei nemcsak a kivételes helyzetben lévő Velencében voltak időszerűek, azt jól szemlélteti, hogy a politikai elmélet terén legjelentősebb olasz kortársa, Giovanni Botero is számos esetben hasonló álláspontot képvisel. Fő műve, a *Della ragion di stato* (Az államrezen) szintén a prudenzát nyilvánítja a legfőbb politikai erénynek, Boterónak is a status quo fenntartása, illetve a nyugalom és a béke az ideálja. Ezért csodálja a fallal körülzárt Kínát, melyet mozdulatlanság jellemez, mely nem terjeszkedik, nem törekszik változásokra.¹⁶ Művének fő tendenciája, vagyis a politikának az egyház és a vallás érdekeinek való alárendelése azonban már elkülöníti őt a politikai elméletnek előadásunkban tárgyalt fajtájától.¹⁷

Ez utóbbinak Paruta mellett másik, nála jóval nagyobb hatású képviselője az európai késő humanizmus talán legnagyobb személyisége, Justus Lipsius (1547–1606) volt.¹⁸ Más történelmi körülmények között, s teljesen más alapokból kiindulva alakított ki a fő kérdésekben Parutáéval rokon vagy azonos politikai elveket. Míg a velencei politikusnak egy még virágzó, de lassan elmúlásra ítélt prosperitás fenntartása érdekében kellett politikai tanítást kidolgoznia, addig Lipsius egy felkelésektől, forradalmaktól, háborúktól két évtized óta sújtott országban jutott el az erők egyensúlyán alapuló, a kompromisszumot elfogadó, s ezzel a lakosság békés életét biztosító államrend gondolatához. Míg Paruta politikusként jutott el az erkölcsfilozófiáig, Lipsiust az erkölcsfilozófiai bölcsekedés vezette el politikai elmélete kidolgozásához.

Ismeretes, hogy Lipsius leideni professzorsága alatt, 1584-ben adta ki az újsztoikus filozófia alapművét, a *De constantiá*t (Az állhatatosságról), melyben a sztoikus etika sarkpontjává az akkor legidősebb erkölcsi kérdést tette, azt, hogy miképpen őrizheti meg az ember belső függetlenségét és morális erejét a külvilág szorongató nyomásával és a szerencse kiszámíthatatlan változásaival szemben. Állhatatosság-fogalma azt az erkölcsileg megalapozott életenergiát jelenti, mely képessé teszi az embert integritása és méltósága megtartására. A reneszánsz válságának egyik legszembeötlőbb jelensége, hogy a korábbi virtù–fortuna ellentétpár helyébe most a constantia–fortuna ellentéte lép. Miként Eugenio Garin szellemesen írta, a reneszánsz leáldozását az jelzi, hogy a fortuna végérvényesen diadalmaskodott a virtù felett: a körülmények megváltoztatásának, az akarat megvalósításának a képessége, vagyis a *virtù* nem mutatkozott elég erősnek a kedvezőtlen adottságok leküzdésére; a pusztulás vak erői erősebbnek bizonyultak.¹⁹ Ezért lett idősebb a fortunát ugyan legyőzni nem tudó, de vele szemben legalább a védekezést erősítő állhatatosságnak a hirdetése. A *De constantiában* Lipsius az egyes embert bensőleg helytállásra, de a társadalomban engedelmességre, az adott helyzet elfogadására tanítja. Erkölcsi felmentést ad a küzdelmet nem vállalóknak, és egyúttal erőt ad az elvtelen behódolás elutasításához.

Mínt hogy a belső tartását megőrző állhatatos ember is társadalomban él, Lipsius nem térhet ki erkölcsi tanításának a politikára való kiterjesztése elől, s így születik meg 1589-ben *Politicorum sive civilis doctrinae libri* (A politikának, vagyis a civilizáltság tudományának a könyvei) című munkája, fejedelmek, politikusok, államférfiak számára írt kézikönyve. Tanításának lényege a békére való törekvés a meglevő körülményekkel való megalkuvás alapján, az adott társadalmi, politikai, vallási viszonyok konzerválása s az ellentétek elsimítása útján. Parutához hasonlóan elítél minden erőszakot, különösen az állam kiterjesztésének, a hatalom gyarapításának a gondolatát. A békés, biztonságos élet, a „*vita civilis*” – mert ő is ezt a kifejezést használja – zálogát őnala is a vezetőik, elsősorban a fejedelem erényei szolgáltatják. Szemlélete éppolyan arisztokratikus, mint Parutáé, szerinte is a nemesek, de csak a származásukat érdemeikkel, műveltségükkel hitelesítő nemesek feladata a vezetés. A lipsiusi *Politica* így végső fokon erénytan az állam kormányzói, főként a princeps perfectus (tökéletes fejedelem) számára. Az erénynek, a virtusnak az összetevői jobbára ugyanazok, mint Parutánál, s abban is egyezik vele, hogy ő is a prudentiát emeli a legmagasabbra. A prudentia „magának az erénynek az irányítója, valósággal igazgatója. Prudentia nélkül mivé válna az erény?”²⁰ Ennek a „prudentia civilis”-nek vannak alárendelve a békés kormányzáshoz szükséges többi erények,

mint a probitas (becsületesség), fides (hűség), modestia (szerénység), iustitia (igazságosság), clementia (engedékeny kegyesség) stb. Ettől „politikus” és természetesen laikus ez az etika, hiszen az egyes erények gyakorlásának mértékét a józan politikai belátásnak, mérlegelésnek kell szabályoznia. Az alattvalók constanciája és a vezetők prudentiája tehát az a két morális pillér, melyre Lipsius politikai vízióját felépíti.

Eppen ezért, véleményem szerint, némileg módosításra szorul Gerhard Oestreichnek, Lipsius politikája legjobb ismerőjének az álláspontja, mely szerint Lipsius az újkori „Machtstaat” (hatalmi, abszolutisztikus állam) ideológusa. Mert igaz ugyan, hogy a németalföldi filozófus az erős monarchikus államot tartja alkalmasnak a vita civilis biztosítására, s ezért művéből sokat profitálnak a XVII. századi abszolutizmusok hívei is, legfőbb tanítása mégis az ellentétek elsimítására, a hatalom mérsékelt gyakorlására, a szemben álló felek közötti megegyezésre irányul. Ezt sugallja az a számtalan, ókori klasszikusokból vett idézet, mely valósággal elárasztja a *Politikát*. „A csendes hatalom véghez viszi azt, amit az erőszak nem tud elérni” – olvassuk Claudianusnál; „A birodalmat jobban meg lehet őrizni jótettekkel, mint fegyverrel” – idézi Senecától, hogy csak néhányat említsek.²¹ Ez nem annyira a Machtstaat, mint inkább a rendekkel, a pártokkal, a felekezetekkel kompromisszumot kötő mérsékelt abszolutizmus szelleme. Ezért lehetett Lipsius tanítása annyira népszerű IV. Henrik Franciaországában, számos német államban, például Schleswig-Holsteinben vagy akár Magyarországon.²²

Az a politikai filozófia, melyet Lipsius elméletté rendezett, nem csupán egy magányos gondolkodó elszigetelt útkeresése volt. A kor számos más kiemelkedő elméje, ha nem fejtett is ki rendszeres államelméletet, hasonló nézeteknek adott hangot, így például Montaigne, akinek szemében az egyéni életben követendő bölcs megfontoltság s a társadalomban a béke és rend fenntartása volt a személyiség autonómiájának és a lelkiismeret szabadságának a záloga. Ő is elítélt minden erőszakot, híve volt a vallási tolarenciának és a társadalmi-politikai kompromisszumnak.²³

Montaigne sem állt távol a sztoikus erkölcsfilozófiától, Epiktétosz, Plutarkhosz, Seneca állandó kedvelt olvasmányai voltak; környezetében, baráti körében pedig valóságos kultusza volt Senecának. Montaigne mestere és később barátja, Marc-Antoine Muret volt a kiadója Seneca filozófiai műveinek, melyeket azután Montaigne sógora, De Pressac fordított franciára, míg unokatestvére, Martin-Antoine Del Rio Seneca tragédiáit rendezte két ízben is sajtó alá.²⁴ Justus Lipsius fő műveinek megjelenése után, melyeket azonnal lefordítottak franciára, a sztoikus morál és az ezzel összefüggő poli-

tikai irány egyre szélesebb körökben terjedt el Franciaországban, s Guillaume Du Vair, valamint Pierre Charron személyében önálló továbbfejlesztőkre is talált.²⁵

Az állhatatosság mintaképeként tekintett Seneca mellett a kor másik nagy felfedezettje Tacitus volt, elsősorban Muret és Lipsius szövegkiadásainak jóvoltából. Ezzel – akaratlanul is – elindítói lettek az ún. tacitizmusnak, mely – különösen a XVII. században – a hatalom emberei számára a gyakorlati politika módszertana lett, az államrezon szolgálatában.²⁶ Lipsiusnál és kortársainál azonban még szó sem volt erről, ők Tacitusban a zsarnokok leleplezőjét, s egyúttal az állhatatosság számos példaképeként, többek között Senecának a megörökítőjét értékelték. Az 1581-ben megjelent első politikai Tacitus-kommentár szerzője, a Franciaországban élő Carlo Pasquali, az ókori sztoikusok, s különösen Seneca tisztelője, a Tacitus *Annales*-éből kivont politikai axiómával nem eszközöket akar adni a fejedelmeknek a törvénytelen eljárásokhoz, hanem ellenkezőleg, ilyenektől igyekszik őket távol tartani.²⁷ Hasonló tanulságokat von le Tacitus műveiből II. Fülöp bukott minisztere, a börtönből emigrációba menekülő Antonio Pérez, Lipsius nagy csodálója. A tacitusi *Annales* modorában írt, *Relaciones* című, félig kortörténeti, félig pedagógiai művében, illetve az azokból kiemelt s igen népszerűvé vált aforizmákban a fejedelmek és miniszterek számára a lipsiusi *Politica* szellemében ad tanácsokat.²⁸

A kompromisszumnak az a morálközpontú politikai elmélete, melyet Lipsius kidolgozott, szorosan összefüggött tehát egy humanista-filológiai genezisz világnézeti mozgalommal, melynek csillagai Seneca és Tacitus voltak. Nem véletlenül írta Lipsius önmagáról egyik levelében: „ego ex philologia philosophiam feci” (a filológiából csináltam filozófiát).²⁹ A Parnassusra is Seneca és Tacitus vezetik Lipsiust – legalábbis Traiano Boccalini *Ragguagli di Parnasója* (Parnaszusi tudósítások) szerint.³⁰ Egyébként Parutánál is megfigyelhető a sztoicizmus jelenléte, bár nem politikai erkölcsfilozófiájában, hanem *Soliloquia* című augustinusi meditációiban.

Most nem ismertetve azt a kiterjedt államelméleti irodalmat, mely Lipsius *Politica*-ja nyomán s az ő elveinek szellemében a XVII. század elején Európa-szerte keletkezett, az elmondottak alapján is megállapíthatjuk, hogy van a politikai filozófiának egy sajátos jegyeket felmutató iránya, vagy inkább fajtája, amely a reneszánsz végső szakaszára, a manierizmus idejére jellemző.³¹ Míg a XVI–XVII. századi politikai elmélet fő kérdései a hatalom és a szuverenitás voltak, s ezek a kérdések álltak a politikai filozófia olyan klasszikusai érdeklődésének a középpontjában, mint Jean Bodin, Suarez, Mariana, Althusius, addig a Paruta és Lipsius nevével fémjelzett irány e kérdéseket alárendeli az emberek biztonságá, nyugalma, békéje

ügyének. Elítélnék minden békebontást és erőszakot, történjék az valamely egyház vagy bármely világi hatalom részéről, amiképpen elítélik azokat a mozgalmakat is, melyeket az elégedetlenek, a jótól, jóléttől megfosztottak szítanak. A kompromisszumok árán nyert békére azoknak volt elsősorban szükségük, akiknek volt félténnivalójuk, akik menteni, megőrizni akarták meglévő értékeiket. Paruta és Lipsius elvei ezért a társadalmi elit érdekeit fejezték ki, az elit kezében felhalmozódott, illetve megmaradt értékek átmentését hivatottak biztosítani. Ez a mélyen arisztokratikus, s a vulgusszal, a plebsszel szemben bizalmatlan szemlélet teljes összhangban van a manierizmus egyéb megnyilvánulásaival, különösen a művészet és irodalom merőben elitista felfogásával, a szélesebb közönség számára érthetetlen stílusával, tudományban, filozófiában az ezoterikus bölcsességek keresésével. Lipsius, valamint általában Seneca és Tacitus követői prózastílusukkal is szervesen beletartoznak a századforduló manierista irodalmának történetébe.³² Ez a politikai filozófia epizódszerűnek bizonyult, a fejlődés hamar túlhaladt rajta, a hatalmi, felekezeti, nemzeti érdekek erősebbnek bizonyultak, mint az értékek védelmének toleráns, kozmopolita igénye. De miként annyi más területen, a manierizmus talán ezen a téren is szerencsésen dobott felszínre olyan nézeteket, melyek a távoli jövőt előlegezték, melyek az emberiség később talán megvalósítható vágyait fogalmazták meg. Hiszen az erőszakra való lemondás; a békének, az emberi és kulturális értékeknek a védelme – politikai kompromisszumok árán is – ma időszerűbb, mint valaha, csak immár nem a kevesek, hanem mindenki érdekében.

(Wolfenbüttel, 1985)

JEGYZETEK

- 1 Például: Arnold HAUSER, *Der Manierismus. Die Krise der Renaissance und der Ursprung der modernen Kunst*, München, Beck, 1964; Tibor KLANICZAY, *Renaissance und Manierismus. Zum Verhältnis von Gesellschaftsstruktur, Poetik und Stil*, Berlin, Akademie Verlag, 1977.
- 2 Vö. Tibor KLANICZAY, *Wandlungen der Manierismus- und Barockauffassung*, in *Acta Litteraria*, 26(1984), 117–128.
- 3 Pierre MESNARD, *L'essor de la philosophie politique au XVIe siècle*, Paris, Vrin, 1936.
- 4 Federico CHABOD, *Scritti sul Rinascimento*, Torino, Einaudi, 1967, 316–317; Vö. Emanuela Lugnani SCARANO, *Guicciardini e la crisi del Rinascimento*, Roma–Bari, Laterza, 1973 (*Letteratura italiana Laterza*, IV, 23).

- 5 A gazdag szakirodalomból elsősorban az alábbi munkákra támaszkodom: Enrico ZANONI, *Paolo Paruta nella vita e nelle opere*, Livorno, Giusti, 1904; Arturo POMPEATI, *Le dottrine politiche di Paolo Paruta*, in *Giornale storico della letteratura italiana*, 46(1905), 285–358; Angelo BAIOCCHI, *Paolo Paruta: ideologia e politica nel Cinquecento veneziano*, in *Studi Veneziani*, 17–18(1975–1976), 157–233; Mario ROSA, *La Chiesa e gli stati regionali nell'età dell'assolutismo*, in *Letteratura italiana*, ed. Alberto ASOR ROSA, Torino, Einaudi, 1982, I, 293–295; Maria Sereno SAPEGNO, *Il trattato politico e utopico*, 1984, III, 992–995; Paruta műveinek kiadása: *Opere politiche*, I–II, ed. Cirillo MONZANI, Firenze, Le Monnier, 1852.
- 6 *Opere politiche*, II, 398.
- 7 Baiocchi, *i. m.*, 167, 221, 229–230.
- 8 *Opere politiche*, I, 128.
- 9 Uo., I, 89.
- 10 Vö. Pompeati, *i. m.*, 301.
- 11 *Opere politiche*, I, 280.
- 12 Uo., I, 291.
- 13 Uo., I, 320–326.
- 14 Uo, I, 309, 335, 377. – Vö. POMPEATI, *i. m.*, 323–324.
- 15 *Opere politiche*, I, 403.
- 16 CHABOD, *i. m.*, 318–321.
- 17 Uo., 324.
- 18 A legfontosabb újabb irodalom: Jason L. SAUNDERS, Justus LIPSIUS, *The Philosophy of Renaissance Stoicism*, New York, Liberal Arts Press, 1955; Gerhard OESTREICH, *Justus Lipsius als Theoretiker des neuzeitlichen Machtstaates*, in *Historische Zeitschrift*, 181(1956), 31–78, és in G. O., *Geist und Gestalt des frühmodernen Staates*, Berlin, Duncker und Humblot, 1969, 35–79; Uő, *Politischer Neostoizismus und Niederländische Bewegung in Europe und besonders in Brandenburg-Preußen*, in *Geist und Gestalt...*, 101–156; Uő, *Justus Lipsius als Universalgelehrter zwischen Renaissance und Barock*, in *Leiden University in the Seventeenth Century. An Exchange of Learning*, ed. Th. H. Lunsingh SCHEURLEER, G. H. M. Posthumus Meyjes, Leiden, Brill, 1975, 176–201; Leonard FORSTER, *Lipsius and Renaissance Neostoicism*, in *Festschrift für Ralph Farrell*, hrsg. A STEPHENS, H. L. HILL, B. COGHLAN, Bern–Frankfurt am Main, Lang, 1977, 201–220; Günter ABEL, *Stoizismus und Frühe Neuzeit. Zur Entstehungsgeschichte modernen Denkens im Felde von Ethik und Politik*, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1978, 67–113.
- 19 Eugenio GARIN, *Umanesimo e Rinascimento*, in *Questioni e correnti di storia letteraria*, Milano, Marzorati, 1949, 391.
- 20 Pol. I, 7. – Vö. ABEL, *i. m.*, 82.
- 21 Uo, II, 13; IV, 8.
- 22 Ernst HINRICHS, *Fürstenlehre und politisches Handeln im Frankreich Heinrichs IV. Untersuchungen über die politischen Denk- und Handlungsformen im Späthumanismus*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1969 (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 21); ABEL, *i. m.*, 272–310; Heinz SCHNEPPEN, *Niederländische Universitäten*

- und deutsches Geistesleben von der Gründung der Universität Leiden bis ins späte 18. Jahrhundert, Münster, Aschendorfsche Verlagsbuchhandlung, 1960, 117–120 (Neue Münstersche Beiträge zur Geschichtsforschung, 6); OESTREICH, *Politischer Neustoizismus...*; KLANICZAY Tibor, *A magyar későreneszánsz problémái. Sztoicizmus és manierizmus*, in K. T., *Reneszánsz és barokk*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1961, 303–339.
- 23 Vö. Frieda S. BROWN, *Religious and Political Conservatism in the Essais of Montaigne*, Genève, Droz, 1963 (Travaux d'Humanisme et Renaissance, 59).
- 24 Alberto GRILLI, *Su Montaigne e Seneca*, in *Studi di letteratura, storia e filosofia in onore di Bruno Revel*, Firenze, Olschki, 1965, 303–311; Franco SIMONE, *Seneca morale nella cultura francese tra Rinascimento e Barocco*, in Franco SIMONE, *Umanesimo, Rinascimento, Barocco*, Milano, Mureia, 1968, 246–247.
- 25 Léontine ZANTA, *La renaissance du stoïcisme au XVIe siècle*, Paris, Champion, 1914; ABEL, *i. m.*, 114–227.
- 26 Giuseppe TOFFANIN, *Machiavelli e il „tacitismo”, la „politica storia” al tempo della Controriforma*, Padova, Draghi, 1921; Jürgen VON STACKELBERG, *Tacitus in der Romania. Studien zur literarischen Rezeption des Tacitus in Italien und in Frankreich*, Tübingen, Niemeyer, 1960; Else-Lilly ETTER, *Tacitus in der Geistesgeschichte des 16. und 17. Jahrhunderts*, Basel–Stuttgart, Helbing und Lichtenhahn, 1966; Kenneth C. SCHELHASE, *Tacitus in Renaissance Political Thought*, Chicago–London, University of Chicago Press, 1976.
- 27 Arnaldo MOMIGLIANO, *The First Political Commentary on Tacitus*, in A. M., *Contributo alla storia degli studi classici*, Roma, Storia e letteratura, 1955, 37–59; ETTER, *i. m.*, 37–40.
- 28 Gustav UNGERER, *Die politischen Aphorismen von Antonio Pérez*, in *Der Aphorismus*, übers. Gerhard NEUMANN, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1976, 427–451.
- 29 Idézi ETTER *i. m.*, 12.
- 30 Traiano BOCCALINI, *Ragguagli di Parnaso e Pietra del paragone politico*, I, ed. Giuseppa RUA, Bari, Laterza, 1910, 87–88 (Scrittori d'Italia, 6).
- 31 Vö. OESTREICH, *Lipsius als Universalgelehrter*; lásd 18. jegyzet.
- 32 Vö. Morris W CROLL, *Style, Rhetoric and Rhythm*, ed. J. M. PATRICK et alii, Princeton University Press, 1966.

AZ ARISZTOKRÁCIA ÉS JUSTUS LIPSIUS POLITIKAI GONDOLKODÁSA

Lipsius válogatott levelei I. Centuriéjét 1586-ban adta ki, nagy tudatossággal választva ki a leveleket és a címzetteket. Helyesen írja M. Jean Jehasse, hogy ebben a kötetben „Lipsius szobrot állít magának, felülemelkedvén pártokon, hitvallásokon, hazákon”, és hogy „az Irodalom Köztársaságának jelentős [alakja]”.¹ Nem közbömbös ennél fogva a címzettek összetétele: Európa intellektuális elitjét látjuk itt viszont, felekezetektől, nemzetektől függetlenül. A túlnyomó többséget humanisták, tudósok, professzorok, vagyis kollégák – gyakran használja is ezt a megjelölést – alkotják. Ha a címzett Pieter van Egmont, akkor Lipsius megválaszolja filológiai kérdéseit, ha püspök, mint Laevinus Torrentius, akkor mint tudós barátal levelez vele irodalmi kérdésekről.² A nemesség, az arisztokrácia képviselői, pontosabban azok, akikkel Lipsius mint e társadalmi minőség reprezentánsaival kommunikál, alig fordulnak elő a levelek címzettjei között. Ilyen Heinrich von Rantzau, a dán király művelt Schleswig-Holstein-i helytartója, akire még visszatérek,³ ilyen Henri de Mesme, seigneur de Roiasym, aki 1584-ben tisztelgő levéllel kereste fel a leideni professzort, alkalmat szolgáltatva neki, hogy válaszában kifejezze az elit iránti elismerést – anélkül, hogy ebbe társadalmi vonatkozásokat vegyítene: „vulgarem et a vulgo nihil moror, bonam et a bonis numquam contemnam”⁴ (a közönséggel és azzal, ami a köznéptől jön, nem törődöm, azt, ami a jóktól jön, soha nem kerülöm). De különösen ilyen az igen korai, 1578. április 3-án kelt levele, melyet Philippe de Lannoynak, a „nobilissimo iuveni”-nek, Andreas Schottus tanítványának írt.⁵ E híressé vált terjedelmes levelet *Epistola de peregrinatione Italica* címmel külön is számos ízben kiadták, többek közt angol és francia fordításban. Talán a leginkább ebből a levélből derül ki az a didaktikus célkitűzés, melyet Lipsius az I. Centurie előszavában is megfogalmazott, s melyre M. Jehasse külön is felhívja a figyelmet: „Ertekezéseink, tanácsaink, intéseink főként az ifjúságnak szólnak, állandó gondom, hogy őket a hasznos, s ne csupán a kellemes felé vezéreljem; hogy a közönségesnél emelkedettebb szellemben és alakban neveljem.”⁶

A Lannoyhoz szóló levélben írottakat, vagyis az idegen országokban peregrináló fiatalokhoz adresszált intelmeket Lipsius nagyon fontosnak tarthatta. Hasonló szellemben óvta az idegen város rossz társaságától 1584. március 2-án a Londonban tartózkodó Georgius Benedicti Werteloot, a fiatal leideni költőt is.⁷ Ugyanez a Georgius Benedicti három évvel később, heidelbergi tartózkodása során két ott tanuló diáknak, a holland Johannes Duytnak és a skót John Johnstonnak a figyelmét hívta fel az I. Centuriében publikált, Lannoyhoz szóló levélre. Mindketten Georgius Benedictusra, mint Lipsius familiárisára, hivatkozva keresték fel a leideni mestert levelükkel.⁸ Az Itáliába készült Duystius utal is a peregrináló ifjak számára adott lipsiusi tanácsokra, s ajánlóleveleket is kér tőle. Lipsiust impresszionálhatta a két ismeretlen diák levele, mert mindkettőre válaszolt. Duystiusnak írt levelében meglepéssel nyugtázza, hogy levelezőpartnerének soraiból kiderül a Lannoyhoz írt levél ismerete, s egyúttal aláhúzza annak egyik fontos gondolatát: „Ruinae e monumenta veterum heroum nos commovent aspectu, quidni istae vivae imagines virtutum?” (A romok és a régi hősök emlékei már látványukkal is megindítanak – ezeket vajon nem az erény élő képmásainak kell tekintenünk?)

A Lannoyhoz írt, a peregrinációról szóló levél gondolatai közül éppen ez az utóbb említett mozzanat ragadta meg egy másik, ezúttal Wittenbergben tanuló fiatal diák, a magyar Forgách Mihály figyelmét. Magyarország egyik legrangosabb családjának ez a fiatal sarja 1586-ban kezdte el külföldi tanulmányait Strassburgban Sturm vezetése alatt, s itt került kezébe a friss könyvújdonság: Lipsius leveleinek I. Centuriéje. S hogy azt figyelmesen olvasta, annak jele, hogy midőn egy év múlva Wittenbergben folytatta tanulmányait, 1587. augusztus 3-án az ottani magyar diákok egyesületében előadást tartott „Oratio de peregrinatione et eius laudibus” címmel, melyet ugyanott még abban az évben nyomtatásban is kiadott.¹⁰ E beszédben a strassburgi retorikai iskolában szerzett képességeit kamatoztatva visszhangozza és továbbfejleszti azt a lipsiusi gondolatot, melynek a tanulást és utazást illetően az a lényege, hogy a tudás részben a könyvekből, részben a tudós férfiak felkeresése s a velük való személyes megismerkedés útján szerezhető meg.

A kiváló férfiakkal való megismerkedés vágya vezette azután arra, hogy miután Wittenbergből Itáliába vezetett az útja, s így nem nyílt alkalma Lipsiust személyesen felkeresni, levélben forduljon hozzá. Ez az 1588. november 14-én kelt, s egyelőre csak egy kis példányszámú budapesti kiadványból ismert levél méltán keltette fel a nagy humanista figyelmét.¹¹ Kovács Sándor Iván ismerte fel, hogy a tizenkilenc éves Forgách, anélkül, hogy utalást tenne rá, Lipsius Lannoyhoz írt levelének nemcsak gondolatait, de kifejezéseit és stílárís fordulatait is

beleszövi levelébe, s így címzettjének mondatait ügyesen átformálva és sorrendjüket is megváltoztatva fejezi ki saját mondanivalóját.¹² „Omni arte irripe, vi irrumpere” (Férkőzz be minden eszközzel, törj rá erőszakkal) a kiváló férfiakra – tanácsolta Lipsius Lannoy-nak, hiszen „nusquam meliore damno frons ponitur” (sehol nem teszi ki magát egy fő áldásosabb veszedelemnek). Te tanítottál arra – kezdi levelét Forgách –, hogy „nusquam meliore damno frontem poni, quam in appellatione et accessu magnorum virorum, quo in numero nostri saeculi vei summus es, si non potius unus” (sehol nem teszi ki magát egy fő áldásosabb veszedelemnek, mint amikor nagy férfiakat szólít meg, s nagy emberek elé járul, akiknek sorában a lehető legnagyobb, ha nem inkább az egyetlen vagy századunkban). A Lannoy által felkeresni készült „felix regio”-ról, „boldog vidék”-ről, vagyis Itáliáról írja Lipsius, hogy „omnia ingenia includat, ...sua cuique terrae velut gemmula quae illustret. Hanc adi, hanc audi, et e sacris illis pectoribus, hiante ore bibe abditae doctrinae fontes.” (itt minden tehetség megvan, mely földjét saját ékköve gyanánt ragyogja be. Ehhez menj, ezt hallgasd, s e szent keblekből szomjazó szájjal idd a rejtett tudás forrásait.) Az a hely, ahol most tartózkodsz, hozzáférhetetlen számomra – írja Forgách, majd így kiált fel: „O felices, quibus gemmulam illam, quae terram Batavorum illustrat, adire licet, audire et e sacro illo pectore hianti ore haurire abditae doctrinae fontes!” (Ó, boldog emberek, akik odajárulhatnak az ékkőhöz, mely a Batávok földjét beragyogja, akik hallgathatják, s e szent kebelből mohó szájjal nyelhetik a rejtett tudomány forrását!) És így alkalmazza tovább a Lannoy-nak írt lipsiusi tanácsokat önmagára, visszafordítva azokat Lipsius dicséretére. Ez a rafinált laudatio szolgál captatióként mondanivalója lényegéhez: „Hoc itaque unum mea hac scriptione, ... quaeritur, ut noscas esse etiam in gente nostra Martis potius quam Palladis studiosa, qui te colant, admirentur, suscipiant.” (Jelen írásom azt az egy célt szolgálja tehát, ... hogy tudjad, a mi inkább Mars, mint Pallasz irányában elfogult nemzetünkben is vannak, akik tisztelnek, csodálnak és elfogadnak.)

A leideni mesterre nem maradt hatástalan az ifjú magyar arisztokrata levele, és szokatlan melegséggel válaszolt rá 1589. június 5-én.¹³ Viszonzva fiatal csodálója gesztusát, ő most Forgách szövege egy részének adja parafrázisát, mégpedig éppen a kulcsmondátát: „Etiamne ille vester remotus, et vere Martialis tractus, educat ac profert Palladius istas proles? (Vajon a ti távoli, s valóban Marsnak hódoló vidéketek is nevel és szül Pallaszhoz méltó sarjakat?) – és hozzáteszi: – gratulor tibi hanc indolem, te patriae, quae profecto praesidium grande et lumen exspectat ab ejusmodi alumno.” (– gratulálok neked ezért a sarjadért, érted a hazádnak, mely nyilván nagy védelmet és világosságot vár egy ilyen gyermekétől.) De

még fontosabb ennél, hogy éppen ezt a proles Hungariae Palladist tartotta Lipsius méltónak arra, hogy neki adresszálvá, de nyilván már eleve a széles nyilvánosságot szem előtt tartva, megfogalmazza a nemességről való álláspontját. A levél így folytatódik: „Ha a te rendedből többség a dicsőségnek és erénynek ezt az útját választaná, Európánál lenne-e boldogabb? Pedig most nyomorultan, minden ízében polgárháborúk fegyvereitől sebzetten hever. De egyszer még majd lábra kap (és ebben biztosan reménykedem), ha ilyen gyámolítókra és támaszokra lel. Te pedig haladj tovább, szenteld magad előbb az irodalom és a bölcsélet (sapientia) tanulmányozásának, azután pedig hazádnak, s mutasd meg, mi a különbség a tanult és művelt nemesemberek és azok között, akikre csak őseiktől verődik vissza fény. A barátságot, melyet tőlem kívántál, oly örömet kínálok fel neked, hogy még inkább kívánom azt, s a maga idejében bizonyítani is fogom. Munkáimról azt írod, hogy gyönyörködtetnek, bárcsak segítenének is! Az a munka, melyet most készülök kiadni, remélem, majd erre is megfelel; fejedelmet mintázok benne, s az állam kormányzására hivatott férfiakat. Bevallom, írása sok fáradságomba került, de nektek írtam, nektek, s nem a tömegnek, amely nem fogja azt megérteni, s ha megérti, hasznát nem veszi, mert a tanítás nem rá tartozik. A kormányzás és parancsolás tiszte titeket illet, a köznépek – mint ez megmondatott – az engedelmesség dicsősége jut.”

Ezeket a sorokat *Politicájának* befejezésekor, közvetlenül annak kiadása előtt írta. A levélben elmondottak természetesen összhangban vannak a *Politicában* kifejtett állásponttal, de bizonyos fokig ki is egészítik azt. Ilyen világosan és határozottan ugyanis sem a chef-d'oeuvre-jében, sem más írásában sem nyilatkozik arról a szerepről, melyet a született nemességnek szán a társadalomban. Korábban, művei és levelei tanúsága szerint, nem is törődött ezzel a kérdéssel, időszerűvé ez csak akkor lett, midőn az 1580-as évek második felében szembe kellett néznie a politika elméleti és gyakorlati kérdéseivel.

Arra természetesen találunk példákat már az idézett levél előtt is, hogy Lipsius nagyra értékelte, ha az arisztokrácia tagjai tudós tevékenységben jeleskedtek. 1585. szeptember 1-jén Janus Dousának Londonba írt levelében üdvözetét küldi lord Burghleynek, akinek egy tudós írását nemrég alkalmá volt olvasni, valamint Sir Philip Sidneynek és az ugyancsak költő Sir Edward Dyernek. Majd hozzáteszi: „Felix hac quoque dote Anglia, quod nobilitas in ea vere nobilis, culta studiis virtuti et doctrinae.”¹⁴ (E tehetséggel is szerencséje van Angliának, mivel az erény és a tudomány iránti buzgóság által kiművelten, a nemesség itt valóban nemes.) Azt pedig különösen nagyra értékelte, ha a társadalmi elit részéről érkezett elismerés. Jó példa erre a Heinrich von Rantzaual való évtizedes kapcsolatának

kezdete. Az európai késő reneszánsz nagy személyiségeinek sorába tartozó, de a nemzetközi kutatásban sajnos méltatlanul figyelmen kívül hagyott Schleswig-Holstein-i helytartó 1584. november 4-én kereste fel a leideni professzort levelével.¹⁵ Ebben a *De constantiá*hozatulál, melyet David Chytraeus jóvoltából olvashatott. Lipsius nagy meglepetéssel fogadta a tudós államférfi elismerését. 1585. február 13-án kelt válaszlevelében kiemeli, hogy műve dicsőítői között különösen fontosnak tekinti őt: „Inter eos autem, quis ante Ranzovium mihi sit? Genus tuum intueor? nobilissimus es. Famam? clarissimus. Virtutem et doctrinam? utraque maximus.”¹⁶ (Ki volna számomra Rantzaunál előbbre való közülük? Származásodat nézem? a legelőkelőbb nemes vagy. Híredet? a legragyogóbb. Erényedet s tudományodat? mindkettő a legnagyobb.) Ime, már itt világosan megfogalmazódik Lipsius fokozott vonzódása az olyan személyhez, aki nobilissimus a genus tekintetében és maximus a virtus és doctrina vonatkozásában. Rantzaunak arra a megjegyzésére pedig, hogy alighanem lesznek olyan Tribuni és religionis Censores (tribunusok és vallási cenzorok), akiknek a mű nem fog tetszeni, egy másik levelében így reagál: „Tribuni illi, quos indicas, absterreant? [jellemző, hogy a religionis censores nem említi!] nihil: iacent se apud suam plebem; mihi adfatim satisfacitur, si eques hic plaudat et Senatus.”¹⁷ (A tribunusok, akikre utalsz, elretentenenek? nem: pöffeszkedjenek a maguk népe előtt; nekem bőven elég, ha a művelt hallgatóság és a Szenátus itt tapsol.) Jól kiegészíti mindezt Lipsius 1587. január 3-án kelt levele. Ebben reagál Rantzau 1586. május 11-én írt levelére, melyben Rantzau megköszönte a Lipsius levelei I. Centuriéjét tartalmazó kötetét, melyet a szerző neki megküldött, s melybe a Rantzauhoz intézett legelső levelét is felvette. „Heros ille Ranzovius, qui quid vera nobilitate dignum esset...” (Hérosz eme Rantzau, aki [jól tudja], hogy mi méltó a valódi nemességhez...) – írja róla az 1587. évi levélben, majd felkiált: „Atque utinam Germania vei Europa nostra talium virorum feracior!”¹⁸ (Bárcsak több ilyen férfit teremne Germánia vagy a mi Európánk!) Ez már ugyanaz a gondolat, melyet két évvel később a Forgáchnak írt levélben világosabban megfogalmazott. Maga Lipsius is az ez utóbbiban foglalt formulázást tartotta fontosabbnak és érettebbnek, mert Forgách levelét felvette a II. Centurie 1590-ben megjelent kötetébe, míg a Rantzauhoz szóló utóbb idézett levelet nem.

A nemesek, arisztokraták jelenléte a levelek II. Centuriéjében egyébként éppen olyan minimális, mint az elsőben. A Forgáchnak írt levél mellett voltaképpen csak a fiatal Henri de Bourbon herceghez írt levelet említhetjük, melynek éppen a dátuma nem ismeretes.¹⁹ Lipsius levelén érezhető, hogy a királyi házból származó ifjú iránti

udvariasság vezérli eléggé szürke sorait, melyekben figyelmezteti, hogy előkelő születése sokra kötelezi. Hasonló szellemű megfogalmazások későbbi leveleiben is gyakorta előfordulnak. 1597-ben a spanyol Lopo Dionisio de Castillát, 1603-ban a nápolyi Giulio Cesare Caracciólót figyelmezteti arra, hogy az „illustre genus”-t, illetve a dicső őseket ne tekintsék jövőjük egyedüli zálogának, hanem maguk váljanak az igazi nemességre méltónak.²⁰

1591-től kezdve egyre több előkelő úr és fiatalember kereste fel a közben Louvainbe átköltözött nagy tudóst. Hiúságának hízelgett is a társadalmi elit hódolata, s többnyire válaszolt is a levelekre, bár eleinte nem vette fel ezeket levelei további kötetéibe. Később, a XVII. század első éveiben azonban már egyre inkább tetszelegni próbált az uralkodókkal, hercegekkel, kardinálisokkal, püspökökkel, lovagokkal, tanácsosokkal s egyéb nagyurakkal való kapcsolataival. Megfigyelhető így egy bizonyos fejlődési tendencia. Míg kezdetben Lipsius keveset törődött a társadalmi elismeréssel, és bizonyos távolságot tartott az uralkodó nemesi, arisztokrata körökkel szemben, addig később fokozatosan felismerte ez utóbbiak nélkülözhetetlen funkcióját saját kora viszonyai között, s ezért igyekezett őket jó irányban befolyásolni. Az idő haladtával azonban megszokta, hogy vele levelezni szinte státusszimbólummá vált Európa előkelő köreiből, s türelmesen olvasta különböző urak leveleit, melyben családi ügyeiről értesítik, vagy valami dilettáns munkájukat küldik meg neki. Lassan beépülve a korabeli „establishment”-be, rendületlenül válaszolt – gyakran semmitmondó sorokkal, s nem mentesen némi sznobizmustól – ezekre a levelekre, de hogy igazából ez már csak rutin, s csak a presztízs fenntartása végett teszi, azt elárulja Charles Croy herceghez 1603. január 18-án írt udvariaskodó levelének zárószakasza: „(Alia in publicis non habeo;) in meis totus in Philosophia sum, sed in Stoica: et Senecam utilem vitae magistrum, conor illustrare.” ([Más, nyilvánosságra tartozó ügyem nincsen;] ami a magam dolgait illeti, teljesen a filozófiában élek, mégpedig a sztoikus filozófiában: Senecát, az élet hasznos tanítómesterét próbálom megvilágítani.) Elmerülve a sztoikus filozófia problémáiba, ekkor már kevésbé érdeklődött a társadalmi-politikai kérdések iránt. Hiszen nem utolsósorban azért húzódott át Louvainbe, hogy kivonja magát a politika nyomása alól.

Kanyarodjunk azonban most vissza a politikus Lipsiushoz. Ebben a minőségben úgy ismeri őt a világ, s úgy tárgyalja a szakirodalom, mint a monarchia, a pouvoir d'un seul elméletíróját. A kiváló Lipsius-kutató, aki sajnos már nem lehet köztünk, Gerhard Oestreich őt egyenesen az újkori „Machtstaat” ideológiájának tekinti.²¹ Véleményem szerint mindez fennáll ugyan, de nem fejezi ki a teljes igazságot. Kétségtelen, hogy a *Politica* második könyvében Lipsius teljes határo-

zottsággal kiáll a monarchia mint a legrégebb és legbiztosabb kormányzati forma mellett. Sőt helyesli az uralkodó abszolút hatalmát is – igaz, a virtus és a prudentia által szabott korlátok között. Mindez elsősorban a reálpolitikai felismerés eredménye. Lipsius helyesen látta, hogy az egy fő uralma alatti egységes állam létrejött és megszilárdulása van a történelem napirendjén. Ezért is vallotta, minden toleranciája ellenére is a Coornhert által annyira támadott vallási egység gondolatát. Rokonszenve azonban egy arisztokratikus társadalomhoz vonzza. De miként a republikánus Machiavelli is kénytelen volt, a történelem parancsát követve, lándzsát törni a fejedelemesség mellett, ugyanúgy Lipsius is elég bölcs volt ahhoz, hogy lássa a monarchikus uralom szükségességét, és mindenfajta polyarchia – hogy az ő kifejezését használjam – veszedelmes voltát.

Az elkerülhetetlen monarchikus rendszerbe azonban igyekezett Lipsius mennél többet átmenteni az általa megformált arisztokratikus eszményből. Ennek lényegét, programját foglalta össze mesteri tömörséggel a Forgáchnak írt, idézett levélben: a kormányzás tiszte az olyan született nemeseké, akik nemcsak őseik fényében sütkeznek, hanem a „littararum ac sapientiae studiis” (az irodalom és a bölcsélet tanulmányozásával) érdemlik ki a „vera nobilitas”-t (igazi nemesség). Az ilyen férfiakból képzelet az ideális állam vezető politikai rétegét, azt, amely a virtus és prudentia jegyében kormányzó egyeduralkodó támaszát, szükség esetén morális és politikai egyensúlyát is alkotja. Végső fokon mindez sokkal inkább egy központosított Ständestaatnak, mint egy abszolutisztikus Machtstaatnak az eredménye.

Jellemző kettősséget figyelhetünk meg Lipsius arisztokráciavíziójában. Egyrészt kifejeződik benne a közönséggel, a plebejussal szembeni mély ellenszenv, igénye, hogy az alulról jöttek, a parvenük ne szólhassanak bele az állam ügyeibe. A hatalommal való visszaélés veszélye ugyanis az ő esetükben foroghat fenn leginkább; sokkal kevésbé kell ilyesmitől tartani azok részéről, akik számára a hatalomban való részesedés már megszokott, már hagyomány, akik számára természetes, magától értetődő dolog a társadalmi elithez való tartozás. De másrészt ez az örökölt adottság mit sem ér szerinte, ha nem párosul az egyénileg megszerzett műveltséggel és tudással, a studia humanitatis gyümölcseivel. Ez utóbbinak a megszerzése persze korántsem a nemesek monopóliuma. A szellem arisztokráciájának a világa mindenki előtt nyitva áll. Lipsius barátainak, levelezőpartnereinek túlnyomó többsége, mint már mondtam, nem a társadalom privilegizált köreiből került ki. Ha valaki irodalmi érdeklődéssel, figyelmet érdemlő intellektuális produkcióval jelentkezett, nem volt rá kíváncsi, honnan jött. De azok számára, akik az irodalomnak, a tudománynak szentelik életüket, azt

javasolja, hogy tartsák távol magukat a politikától, a közszerepléstől, miként azt ő maga is tette Lovainbe való visszavonulásakor. A politikai feladatok vállalása az arra hivatott művelt arisztokraták kötelessége.

Nem tanulság nélküli felhívni arra a figyelmet, hogy pontosan tíz évvel a *Politica* megjelenése és a Forgáchnak írt levél megírása előtt, teljesen hasonló szellemben nyilatkozott az arisztokrácia funkciójáról és szerepéről a velencei Paolo Paruta *Perfezione della vita politica* című, 1579-ben megjelent munkájában. Ő a sikeres velencei tapasztalatok birtokában és ismeretében foglal állást az arisztokratikus kormányzás mellett, de mondanivalójának egyik lényege az, hogy az előkelő származás és vagyon csak bizonyos diszpozíciót biztosít a politikai életben való részvételre, melyben azonban csak a megfelelő *virtù* birtokában állhat helyt valaki sikeresen.²² Semmi jele sincs annak, hogy Lipsius ismerte volna Paruta munkáját, a velencei példa azonban nem került el a figyelmét. Két hónappal a Forgáchhoz írt levél és pár héttel a *Politica* megjelenése után figyelemre méltó sorokat olvashatunk Lipsiusnak Casper Vosbergenhez írt levelében.²³ Ebből megtudjuk, hogy Lipsius megküldte neki a *Politica* egy példányát, melyet az szívesen is fogadott és levélben köszönte meg. Sajnos, levele nincs meg. Lipsius válaszából azonban kiderül, hogy Vosbergen szóvá tette az arisztokrácia kérdését. „Hortaris mé – írja – ad reliquam et praesertim ad Aristocratiam, quam ego quoque probo mi Vosbergi, sed bene compositam, et qualis illa Spartanorum fuit, aut hodié Venetorum. O quis deus eam dabit!” (Sürgetsz a többivel, s különösen az arisztokráciával kapcsolatban, amelyet én is jónak tartok, Vosbergenem, ám csak akkor, ha helyesen elrendezett, amilyen a spártaiaké volt, vagy manapság a velenceieké. Ó, bárcsak ilyet adna egy isten!) Íme, itt is világosan megfogalmazódik az igénye egy – a velenceihez hasonló – államvezetésre képes arisztokrácia iránt. A jelek szerint szándékában állt erre vonatkozó nézeteit bővebben is kifejteni, illetve a *Politica*hoz utólag még egy kiegészítést írni erről a tárgyról. A levél ugyanis így folytatódik: „Tamen illam (aristocratiam) quoque conceptam in mente habeo, et unius omnino libri res erit. Sed priusquam aggrediar, certum mihi audire et libare judicia de toto hoc genere scribendi, et si uniuersam displicebit, silére (cur enim véla faciam adversis ventis?)...” (Mégis, ezt [az arisztokráciát] is kigondoltam már, s mindössze egy könyvet fog kitenni. De mielőtt nekilátnék, feltett szándékom, hogy meghallgassam s megízleljem, ki mint ítél erről a fajta írásról, s ha senkinek nem tetszik, elhallgassak [miért feszíteném a vitorlát ellenszélben?]...)

E sorok olvastán világosabbá válik a Forgáchhoz írt levél egy homályos passzusa. Midőn arról ír, hogy bárcsak segítenének is mun-

kái, így folytatja: „Spéro tamen id facturum opus quod admoventur.” (Remélem, ezt teszi majd a munka, amelyen most dolgozom.) Nyilvánvaló, hogy itt a befejezés előtt álló *Polliticáról* van szó. A *Politica* hat könyvének a tárgya azonban a princeps perfectus modellje csupán, nem pedig egyúttal a kormányzó férfiaké is. Hacsak nem a tanácsosokkal foglalkozó harmadik könyvre gondolt a szerző? A Vosbergennek írt levél fényében valószínűbb azonban, hogy eredetileg Lipsius a *Politica* egy meg nem írt további könyvében az arisztokrácia szerepével szándékozott foglalkozni, s erre utal a Forgáchnak írt levél idézett helye, s ezt kérte számon tőle Vosbergen, s ennek későbbi megírását tette függővé Lipsius a megjelent könyv fogadtatásától. Tudjuk, hogy a fogadtatás nem elégítette ki a szerzőt, bosszantották és elkésérítették a bírálatok, különösen Coornhert támadása, így azután nem került sor az arisztokráciáról szóló könyv megírására sem. Talán e soha meg nem született mű téziseit, gondolati magvát őrizte meg számunkra a Forgáchnak írt levél. Mindezt persze csupán feltevésnek tartom, mely még alapos mérlegelést kíván.

Az azonban aligha lehet ezek után kétséges, hogy fennállott a nagyfokú affinitás Lipsius társadalmi és politikai víziója és egy humanista műveltséggel rendelkező s morális tartású arisztokrácia között. De volt-e ilyen arisztokrácia, volt-e ilyen nemesség ekkor Európában? S ha igen, akkor vajon Lipsius nemességeszemélye, s általában egész morális-politikai gondolatrendszere befogadásra talált-e nála? Sajnos, még nem áll rendelkezésünkre olyan átfogó munka, mely képet adna a XVI. századi nemesség felsőbb, egyetemi tanulmányairól. Azt azonban könnyű megállapítani, hogy az előkelő családok sarja, bármely országról legyen is szó, egyre növekvő számban jelenik meg az egyetemeken, s hogy a század második fele a nemesi, arisztokrata diákok egyetemi peregrinációjának valóságos virágkora. Társadalmi státusuknál fogva e diákoknak nincs szükségük arra, hogy valamely kenyérkereső hivatásra készüljenek fel. Egyházi pályát ritkán választanak, s legfeljebb érdeklődésből – főként protestánsok – hallgatnak teológiai előadásokat; orvosnak inkább a polgári származásúak mennek; legfeljebb jogi képzést igyekeznek egy részük szerezni, hiszen ez hasznos leendő közéleti szereplésükhöz. Fő céljuk azonban a studia humanitatis magasabb fokon való elsajátítása. Lipsius korában ennek birtoklása a társadalmi elit életében immár illő volt, a politikai érvényesülés szempontjából pedig igen hasznos. S az uralkodók számítottak is az ilyen arisztokraták szolgálatára. Ott találjuk őket IV. Henrik környezetében éppúgy, mint II. Rudolf császárában. Nem az udvaroncok életét élik – óvja is őket Lipsius az udvari szolgálattól! –, és még nem is a megszilárdult abszolutizmusok hivatali gépezetének gyakran szolgálalkú, konformista funkcionáriusai. Akik közülük politikai szerepet vállaltak,

többnyire rangjukhoz méltó magas tisztséget töltenek be valamely monarchia szolgálatában, anélkül, hogy feladnák önálló gondolkodásukat, emberi méltóságukat. A morális helytálláshoz szükséges életenergiát éppen a lipsiusi constantia biztosítja számukra. A politikában pedig a nyugodt, békés életet garantáló kompromisszumokat keresik a *Politica* tanításait kamatoztatva.

Az egyes országok különböző történelmi-társadalmi adottságai folytán nem beszélhetünk itt valamilyen szociológiailag egynemű rétegről. De valamiféle formában a Lipsius-hoz vonzó és tanításait követő művelt arisztokrata politikusok jelenléte és fontos szerepe csaknem minden országban kimutatható. Elnevezésükre Lipsius egyik levelezőpartnere, Willem Beeckman, egy szerencsés kifejezést alkalmaz: „senatores litterati”-nak nevezi őket, Lipsiusnak azokra a francia híveire utalva, mint De Thou, Du Vair és mások, akik Ernst Hinrichs kifejezésével az ún. Parlamentsaristokratie-t alkották IV. Henrik idejében.²⁴ Ami Spanyolországot illeti, ott nemrég Theodore G. Corbett mutatta ki érdekes tanulmányban egy ilyen réteg jelenlétét és fontos szerepét a XVII. század első évtizedeiben.²⁵ A lipsiusi elveket képviselő politikusok szerepét a brandenburgi fejedelemségben pedig Gerhard Oestreich mutatta be posztumusz könyvében.²⁶

De érdemes újra említenünk Rantzaut, aki valóságos megtésetítője a lipsiusi politikus ideáljának. Tíz évet töltött tanulmányokkal Wittenbergben, s azután több mint negyven évig intézte a gondjaira bízott tartományok ügyeit, távol tartva azokat a háborútól. Rendezte a belső konfliktusokat is: apja még katonai akciót vezetett a parasztok ellen, neki sikerült prosperitást biztosítani a nemesség, a városok és a parasztság számára egyaránt. S közben 6000 kötetes könyvtárat gyűjt az átépített késő reneszánsz stílusú breitenbachi kastélyban, s amikor csak ideje van rá, egymás után írja munkáit: országa első szakszerű leírását, családja genealógiáját, hadtudományi elmélkedéseit, dilettáns latin verseit stb.²⁷

Rantzau példája azt is mutatja, hogy mennél inkább a humanista Európa perifériái felé közeledünk, vagyis azokhoz a régiókhöz, ahol a nemesség pozíciói sokkal erősebbek, mint a polgárosodó Nyugat-Európában, a Lipsius tanításaira fogékony arisztokrata politikusok szerepe egyre jelentősebb, így volt ez Csehországban, ahol Vojtech Lobkovic kancellár Lipsius szorgalmas olvasója volt, s ahol a morva nemesség nagy tekintélyű vezetője, az irodalmi munkásságot is folytató Karel Zerotin személyesen is megismerkedett Lipsiusszal leideni tanulmányai során.²⁸

De még inkább utalhatok itt a Lipsiusszal kapcsolatot tartó lengyel arisztokratákra, közöttük is elsősorban a kor vezető politikusára, Jan Zamoyski kancellárra.²⁹ És hogy mennyire termékeny talajba hullottak Lipsiusnak a nemességet a műveltség megszerzésére ösz-

tönző szavai, azt különösen jól szemlélteti a krakkói vajda fiának, Jan Teczynskinek az esete. A fiatalember 1601-ben Belgiumba készült, hogy a spanyol hadseregben katonai jártasságot szerezzen. A krakkói egyetemen tanára, Andreas Schoneus a lelkére kötötte, hogy ne mulassza el tiszteletét tenni a nagy Lipsiusnál, s *Fidus Comes* címmel egy hosszú latin versezetet, amolyan parainesist is írt tanítványához, különösen arra figyelmeztetve őt, hogy a kiváló emberek, mint például Nagy Sándor, a harcok közben is figyeltek a műsákra. 1601. július 11-i kelettel egyúttal levélben ajánlotta tanítványát a nagy mester figyelmébe. Az ifjú Teczynski valamikor 1601–1602 telén kereshette fel Lipsiust Louvainben, átadva neki az ajánlólevelet és a verset is. A gesztust – szokásához híven – egy-egy levéllel honorálta mind a tanárnak, mind tanítványának, örvendezve azon, hogy a távoli országban is hódolnak a műsáknak, és rutinszerűen ismételve a nemesség hivatásáról már sokszor mondottakat. A két levelet, hozzájuk csatolva saját versét, a *Fidus Comest*, Schoneus azon nyomban kinyomtatta Krakkóban.³⁰ Hogy ebben saját fontosságának kiemelése mellett Schoneust a nemzeti büszkeség is vezette, azt Christophorus Falencknak a kis füzet elé írt ajánlólevele mutatja. Schoneus azért adta ki ezeket a leveleket, „ut omnes intelligent, quam praeclare et honorifice de nostris hominibus vir doctissimus sentiat” (hogy mindenki megtudja, mily ragyogó és megtisztelő véleményvel van az igen tudós férfiú a mieinkről) – írja.

A magyar nemesek Lipsius-kultusza szempontjából döntő jelentősége volt annak, hogy a németalföldi mester levelei II. Centuriéjének kiadásába felvette Forgách Mihályhoz írt levelét. Mint az imént a lengyel Teczynski későbbi esetéből is láthattuk, kitüntetésnek számított és tekintélyt kölcsönzött az a tény, ha valakit Lipsius levélre méltatott. Jellemző, hogy mikor a korán elhunyt tehetséges német humanista, Valens Acidalius 1592-ben Bolognából levéllel kereste fel a nagy Lipsiust, azzal is igyekezett biztosítani a címzett jóindulatát, hogy barátjára, a Hortus Lipsianusba már befogadott Forgáchra hivatkozott.³¹ Még inkább értékelhette Lipsius gesztusát a Forgáchhoz hasonló többi magyar nemes, akik joggal úgy érezték, hogy a tudós világ fejének elismerése és biztatása nemcsak a címzettnek, de annak nemzetének is szól.³²

Hogy maga Forgách kézhez kapta-e Lipsius levelét, azt nem tudjuk, mikor a levél íródott, ő már úton volt Itáliába. A II. Centuriéből azonban nemcsak ő, de mások is tudomást szerezhettek róla. Ő maga 1592 júliusában tért haza Itáliából Magyarországra, miközben rablók támadták meg, megsebesült, és lábadozni nagybátyja, a szintén Lipsiust olvasó, művelt Forgách Imre trencsényi várába húzódott. Vele egy időben tért haza strassburgi tanulmányairól rokona és barátja, Révay Péter, később jeles államjogi és történeti művek

szerzője, aki magával hozta a válogatott levelek első két Centuriéjének 1590. évi kiadását is. Az őt holicsei várában nyomban felkéréső Rimay János, Lipsius leglelkesebb magyar híve itt és ekkor ismerhette meg a II. Centuriében kiadott Forgáchnak írt levelet. Révay minderről, s az ennek alkalmából Lipsius műveiről folytatott tudós beszélgetésükről július 27-én magának Lipsiusnak számolt be levelében.³³ Majd együtt felkerekedve a közeli Trencsénbe siettek a két Forgáchhoz, ahonnan augusztus 20-án viszont Rimay fordul hosszú levélben Lipsiushoz, beszámolva arról – Lipsius szavait variálva –, hogy „ex remoto et afflicto hoc orbis angulo, ille Martiali tractu” (a világ e távoli és szorongatott szögletéből, e Marsnak áldozott vidékről) immár híveinek egy egész kis csapata fordul csodálattal feléje.³⁴ Számuk ezután egyre bővült, valóságos kis tudós kört, akadémiafélélt hoztak létre, s önmagukat büszkén keresztelték el Lipsius szavaival „proles Hungaricae Palladis”-nak (Pallasz magyar ivadéka). Programjuknak a Forgáchhoz írt levelet tekintették, annyira, hogy az ekkor itt népszerű neolatin költővel, Johannes Bocatiusszal verses parafrázist is írtak róla.³⁵ Íme Lipsius egyik sora Bocatius distichonjaiban:

Ergone Pieriis longe qui distat ab oris.
Castraque nil praeter Martis tractus habet.
Ergone Palladias, pia ceu nutricula, proles
Educat ac taleis fert simul orbe viros?

A XVII. század elejére azután már Pallasz magyar ivadékaiból verbuválódott az ország vezető politikai garnitúrájának jelentős része. Az 1604 és 1606 között dúló polgárháború ugyan átmenetileg szétválasztotta őket, de végül a tárgyalóasztalnál a két felet a magas arisztokráciának két olyan tagja, Thurzó György és Illésházy István képviselte, akik mindketten közel álltak Rimay köréhez, s maguk is a *Constantia* és a *Politica* olvasói voltak. Sikerült is olyan kompromisszumot létrehozniuk, mely a török fenyegetettség közepette is csaknem egy félszázadra többé-kevésbé biztosítani tudta a maradék Magyarországon a békés fejlődés feltételeit.³⁶

Az elmondottakkal csak jelezni szerettem volna, hogy Justus Lipsius társadalmi, politikai elképzeléseiben jelentős hely jut a humanista műveltségű nemeseknek és arisztokratáknak, s hogy ez utóbbiak viszont őt tekintették iránytűnek az 1600 körüli évtizedek viharai közepette. Teljes képet erről a rétegről és Lipsiusszal való kapcsolatáról azonban csak akkor alkothatunk, ha majd rendelkezésünkre áll a levelezés teljes kiadása.

Belgium nagy szülötte olyan társadalomról álmodott, melyben a virtus és prudentia által vezérelt központi hatalom és a senatores literati bölcs kormányzása biztosítja mindenki számára a békét, a szel-

lem emberei, a tudósok, a professzorok számára pedig a nyugodt alkotó munka lehetőségét. Talán ez illúzió volt, de tanítása, erkölcsi és politikai útmutatása így is elősegítette, hogy a korabeli Európa kevesebbet szenvedjen, s hozzájárult ahhoz, hogy népei több értéket mentsenek meg és több újat hozzanak létre.

(Brüsszel, 1987)

JEGYZETEK

- 1 M. Jean JEHASSE, *La Renaissance de la critique, l'essor de l' Humanisme érudit de 1560 à 1614*, Saint-Etienne, Université de Saint-Etienne, 1976, 270. („Lipse sculpte sa statue, s'élevant au-dessus de partis, des confessions, des patries”, és hogy „significatif de la République littéraire.”)
- 2 *Cent. misc.*, I, 100 (*ILE II*, 85 10 22), *Cent. misc.*, I, 97 (*ILE II*, 84 05 06).
- 3 *Cent. misc.*, I, 88 (*ILE II*, 85 02 13 R¹).
- 4 *Cent. misc.*, I, 87 (*ILE II*, 84 09 28).
- 5 *Cent. misc.*, I, 22 (*ILE I*, 78 04 03).
- 6 *I. m.*, 270. („Nous délibérons – írja Lipsius –, nous conseillons, nous mettons en garde en particulier sous lex yeux de la jeunne; mon souci constant est de la diriger sur l'utile, et non pas seulement sur l'agréable; de l'élever en esprit et en forme au-dessus du vulgaire.”)
- 7 *ILE II*, 84 03 02.
- 8 *ILE II*, 87 01 22; *ILE II*, 87 09 14.
- 9 *ILE II*, 87 06 01 D.
- 10 *Oratio de peregrinatione et eius laudibus: cum ex insigni Argentoratensi quo ante missus fuerat in celeberrimam Witebergensem Academiam venisset: in inclyto nationis Ungaricae Coetu Witebergae scripta et habita a Michaele Forgacz, Libero Barone in Gymes, Witebergae*, 1588.
- 11 *Forgách Mihály és Justus Lipsius levélváltása*, szerk. KLANICZAY Tibor és mtsai, Bp., 1971.
- 12 KOVÁCS Sándor Iván, *Justus Lipsius és a magyar késő-renaisszansz utazási irodalom*, in *Helikon*, XVII(1971), 428–435.
- 13 *Cent. misc.*, II, 81.
- 14 *ILE II*, 85 09 01.
- 15 *ILE II*, 84 11 04.
- 16 *ILE II*, 85 02 13 R¹.
- 17 *ILE II*, 85 02 13 R².
- 18 *ILE II*, 87 01 03 R.
- 19 *Cent. misc.*, II, 58 (Inventaire BOU).
- 20 *Cent. ad Italos et Hispanos* 54 (Inventaire 97 08 02); *Cent. misc.*, IV, 79 (Inventaire 03 09 05).
- 21 Gerhard OESTREICH, *Justus Lipsius als Theoretiker des neuzeitlichen Machtstaates*, in *Historische Zeitschrift*, 181(1956), 31–78 és in G. O., *Geist und Gestalt des frühmodernen Staates*, Berlin, Duncker und Humblot, 1969, 35–79.

- 22 Tibor KLANICZAY, *Die politische Philosophie des Manierismus: Paruta und Lipsius*, in *Das Ende der Renaissance. Europäische Kultur um 1600*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1987, 23–35.
- 23 *Cent. misc.*, II, 88 (Inventaire 89 08 20 V).
- 24 Vö. Antoine CORON, *Juste Lipse, juge des pouvoirs politiques européens à la lumière de sa correspondance*, in *Théorie et pratiques à la Renaissance*, Paris, Vrin, 1977, 453; Ernst HINRICHS, *Fürstenlehre und politisches Handeln im Frankreich Heinrichs IV. Untersuchungen über den politischen Denk- und Handlungsformen im Späthumanismus*, Göttingen, Vandenhoeck und Rupprecht, 1969, 334.
- 25 Theodore G. CORBETT, *The Cult of Lipsius: a Leading Source of Early Modern Spanish Statecraft*, in *Journal of the History of Ideas*, XXXVI (1975), 139–152.
- 26 Gerhard OESTREICH, *Neostoicism and the Early Modern State*, ed. Brigitte OESTRICH, H. G. KOENIGSBERGER, Cambridge University Press, 1982, 118–131.
- 27 Karl JORDAN, *Heinrich Rantzau als Wegbereiter des Humanismus in Schleswig-Holstein*, in *Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa*, hrsg. Johannes IRMSCHER, Berlin, Akademie-Verlag, 1962, I, 235–241.
- 28 Sa lettre à Lipse: ILE II, 87 05 01.
- 29 Vö. Inventaire 04 11 08 Z, 05 05 29.
- 30 *Iusti Lipsi viri doctissimi Epistolae duae, ad illustrem Dominum D. Ioannem Comitem in Tenczin, et ad Andream Schoneum, Theologiae et I. V. Doctorem. Audiunctus est his Fidus Comes, eiusdem Andreae Schonei auctor*, Cracoviae, 1602. (Vö. Inventaire 01 07 11 S, 02 03 16 S, 02 03 16 T; a krakkói kiadásban a két utolsó levél Lipsiusé, melyek a „postridie Idus Maii” dátumot viselik.)
- 31 J. IJSEWIJN, *An Admirer of Justus Lipsius, the German Neo-Latin Poet and Philologist Valens Acikalitus*, in *Academiae Analecta, Medelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren*, 45(1983), Nr. 1, 185–206.
- 32 L. Tibor KLANICZAY, *Le mouvement académique à la Renaissance et le cas de la Hongrie*, in *Hungarian Studies*, II(1986), 13–34.
- 33 Antoine Coron, *Justus Lipsius levelezése a magyarokkal és Révay Péter kiadatlan levele Lipsiushoz*, ItK, LXXX(1976), 490–496 (levélközléssel). L. Inventaire 92 07 27 R.
- 34 A levelet közli: Petrus BURMANNUS, *Sylloges epistolarum a viris illustribus scriptorum*, Leiade, 1727, I, N° 594. VARGHA Anna, *Justus Lipsius és a magyar szellemi élet*, Bp., 1942, 121–127; Rimay János *összes művei*, Eckhardt Sándor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1955, 223–226. L. Inventaire 92 08 20 R.
- 35 *M. Ioannis Bocatii Hugaridos libri poematum V*, Bartphae, 1599, 292–294.
- 36 Tibor KLANICZAY, *Probleme der ungarischen Spätrenaissance (Stoizismus und Manierismus)*, in *Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa*, hrsg. Johannes IRMSCHER, Berlin, Akademie-Verlag, 1962, II, 70–73.

TARTALOM

Előszó (<i>Jankovics József</i>)	5
--	---

RENEZSÁNSZ, REFORMÁCIÓ ÉS BAROKK – NEMZETI KONTEXTUSBAN

Irodalom és nemzetiség	9
Humanizmus és reneszánsz a magyar irodalomban	22
A magyar reneszánsz – nemzeti kontextusban	33
A reformáció és a magyar művelődés	48
Mivel gazdagította a magyar irodalom az európai reneszánszt?	56
Hungaria és Pannonia a reneszánsz korban	70
A <i>Szigeti veszedelem</i> és a barokk	93

EGYETEM ÉS HUMANIZMUS KÖZÉP-EURÓPÁBAN

Egyetem Magyarországon Mátyás korában	105
A valódi és az ál Piso-versek	157
Természettudomány és filológia a közép-európai humanizmusban	163

STÍLUS, UDVAR, POLITIKA A XV–XVII. SZÁZADI EURÓPÁBAN

A reneszánsz stílusa	179
Szemponatok és javaslatok a „corte” meghatározásához	192
Új kutatások a reneszánsz társadalmi infrastruktúrájáról: udvar, akadémia, egyetem	195
Manierizmus szóban és képben	207
A manierizmus politikai filozófiája: Paruta és Lipsius	224
Az arisztokrácia és Justus Lipsius politikai gondolkodása ..	236